

The background of the cover is a dark blue to black gradient, overlaid with a complex, abstract pattern of bright blue lines. These lines form various shapes, including circles, loops, and profiles of human faces, creating a sense of interconnectedness and complexity. The lines vary in thickness and opacity, with some appearing as solid bright blue and others as faint, semi-transparent outlines.

HANS NIJEBOER
MET BIJDRAGEN VAN GOVERT BUIJS EN RENÉ CUPERUS

TOEKOMSTBEELDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

DE CIVIL SOCIETY ALS VOORHOEDE VAN DE SAMENLEVING IN 2035

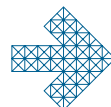
HANS NIJEBOER
MET BIJDRAGEN VAN
GOVERT BUIJS EN RENÉ CUPERUS

TOEKOMSTBEELDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

DE CIVIL SOCIETY ALS VOORHOEDE VAN DE SAMENLEVING IN 2035

Stichting
Toekomstbeeld
der Techniek

NTV
Netwerk Toekomstverkenningen

Colofon

Onderzoek Hans Nijeboer en Joop de Vries

Projectleiding Hans Nijeboer

Tekst- en taalredactie Annette Potting en Ellen Bouma

Netwerk Toekomstverkenningen (NTV)

Het Netwerk Toekomstverkenningen (NTV) is een platform van leden die zich professioneel met toekomstverkenningen bezighouden. In collegiaal overleg worden methoden en thema's van toekomstonderzoek besproken en worden deskundigen en organisaties uitgenodigd om hun onderzoek op dit gebied toe te lichten. Het Netwerk is in 1974 ontstaan uit de toenmalige Scenariogroep van Philips Natlab. In 1999 is het Netwerk onderdeel geworden van de Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT).

ISBN: 978-94-91397-22-6

NUR-nr. 906

Trefwoorden Civil society, toekomstverkenning, samenleving, economie, politiek, bestuur, scenario's

© 2019, Netwerk Toekomstverkenningen, Den Haag

Publicaties van Netwerk Toekomstverkenningen worden auteursrechtelijk beschermd zoals vastgelegd onder de Creative Commons Naamsvermelding Niet Commercieel-Geen Afgeleide Werken 3.0 Unported Licences.

U kunt dit werk toeschrijven aan Netwerk Toekomstverkenningen van Stichting Toekomstbeeld der Techniek/ Hans Nijeboer, 2019. Bezoek <https://www.creative-commons.org/licences/by-nc-nd/3,0/nl/> voor de volledige tekst van de licentie.

Stichting Toekomstbeeld der Techniek

Koninginnegracht 19

2514 AB Den Haag

070-302 98 30

info@stt.nl

www.stt.nl

ntv@stt.nl

INHOUD

VOORWOORD 4

PROLOOG DE GESCHIEDENIS-LOZE SAMENLEVING: WE BEGINNEN DE WERELD
GEWOON OPNIEUW – RENÉ CUPERUS 7

INLEIDING DE CIVIL SOCIETY ALS TOEKOMSTMODEL VOOR DE SAMENLEVING 15

1 DDE CIVIL SOCIETY ALS VOORHOEDE VAN DE MAATSCHAPPIJ 25

2 HET STREVEN NAAR ZELFVERWERKELIJING BIJ BURGERS 39

3 DE KOMST VAN DE NETWERKSAMENLEVING 53

4 VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING 71

5 DE POLITIEKE PARTIJEN, NU EN IN DE TOEKOMST 87

6 DE HORIZONTALISERING VAN ONS STAATSBESTEL 97

7 TRANSNATIONALITEIT 107

8 ONDERLIGGENDE VERBANDEN BIJ DE ANALYSE VAN DE CIVIL SOCIETY 115

9 DRIE TOEKOMSTBEELDEN VAN DE CIVIL SOCIETY 127

10 IS HET BEGRIP CIVIL SOCIETY TOEKOMSTBESTENDIG? 143

SLOTBESCHOUWING CIVIL SOCIETY: EEN FENOMEEN MET TOEKOMST
– GOVERT BUIJS 148

SAMENVATTING POSITIEVE ONTWIKKELINGEN EN ZORGPUNTEN 158

BIJLAGEN

DANKWOORD 164

LITERATUUR, VOOR ZOVER NIET GENOEMD 166

GERAADPLEEGDE PERSONEN 166

AUTEURS 167

OVER STICHTING TOEKOMSTBEELD DER TECHNIEK 168

VOORWOORD

Iedereen die mij een beetje kent weet dat terugkijken naar de geschiedenis niet mijn favoriete hobby is. En toch doe ik het weleens. Een interessante plek om aan deze ‘guilty pleasure’ toe te geven is YouTube. Dat staat vol met toekomstbespiegelingen van vroeger. Favoriet zijn de filmpjes uit de jaren '50 en '60 die gaan over de keuken van de toekomst. Toegeven, ze zitten er niet ver naast. De belofte dat in de toekomst koken vrijwel automatisch gaat is niet helemaal uitgekomen maar de destijds geschetste keukens van de toekomst lijken akelig veel op de keuken anno 2019. Maar toch maakte men één grote fout. In de filmpjes wordt namelijk een factor constant gehouden: de keuken blijft het domein van de vrouw. Dit kan iets zeggen over het seksistische karakter van de makers van de filmpjes maar ik vermoed dat er een ‘grotere’ reden achter zit. En dat is dat bij het nadenken over de toekomst te vaak en te veel wordt uitgegaan van technologie, de autonome ontwikkeling van technologie en men vergeet dat technologie veelal maatschappelijk ingebed is.

Of technologische ontwikkeling autonoom verloopt, zich ontwikkelt in netwerken, of ingebed is in maatschappelijke veranderingen, is onderwerp van wetenschappelijk debat. Maar wat betreft het inschatten van het mogelijk verloop van de toekomst is door de Stichting de Toekomstbeeld der Techniek (STT) de afgelopen jaren de conclusie getrokken dat technologie alleen niet zaligmakend is, maar dat technologie en maatschappij communicerende vaten zijn. De een kan niet zonder de ander en om de een te begrijpen moet je de ander kennen. De voorliggende publicatie van het Netwerk Toekomst Verkenningen (NTV), dat opereert onder auspiciën van STT, moet gezien worden in het licht daarvan. Sterker nog, deze publicatie gaat een stapje verder door de maatschappij als startpunt te kiezen en daarvoor het concept ‘civil society’ te gebruiken. De verzorgingsstaat en het neoliberale denken en handelen hebben de afgelopen jaren het zicht daarop enigszins weggenomen maar er is genoeg reden, zo maakt dit boek wel duidelijk, om tot een herwaardering van de ‘civil society’ te komen. En misschien moet ik wel spreken over ‘onze’ civil society. De civil society is terug van weggeweest en de eenduidige verwachting is dat die voorlopig nog niet weg zal gaan en aan belang zal inboeten.

Maar de huidige revitalisering van de ‘civil society’ is nog maar het begin. Letterlijk. Want als toekomstverkenners zijn we natuurlijk uiterst benieuwd hoe dit zal zich ontwikkelen. Om te ontsnappen aan de enkelvoudigheid van veel toekomststudies is gekozen voor het denken in meerdere scenario’s om daarin de mogelijke pluriformiteit civil society te ontdekken en te vangen. En om ook te ontsnappen aan de voorspelbare meningen van (altijd dezelfde) experts, is besloten om de scenario’s bottom-up op te stellen door gesprekken met ‘gewone’ Nederlanders. De twee Nationale Toekomstmonitoren van STT (2016 en 2019) hebben al laten zien dat dat een rijkheid van informatie kan opleveren.

Wellicht is de civil society nooit weggeweest en is die alleen een poosje ondergronds gegaan. Maar gelukkig heeft deze “veenbrand” weer de kop opgestoken en zullen we over enige tijd horen dat het credo “It’s the economy, stupid” is vervangen door “It’s the society, stupid”. En wie weet draagt deze publicatie bij aan het vergroten van de kans op dat geluid. De toekomst zal ons leren.

DR. PATRICK VAN DER DUIN,
DIRECTEUR VAN DE STICHTING TOEKOMSTBEELD DER TECHNIEK

*‘Het is de uitdaging van deze tijd om visies te generen
over de toekomstige samenleving, over de samenhang
met economie, over democratie,
sociale praktijken, digitale interactie’*

Philipp Blom, *Wat op het spel staat*, 2017

Proloog

De geschiedenis-loze samenleving: we beginnen de wereld gewoon opnieuw*

'Het leven kan slechts achterwaarts begrepen worden, maar moet voorwaarts worden geleefd.' Dit is een van de bekende citaten van de Deense filosoof Søren Kierkegaard. Een uitspraak waarvan je op het eerste gezicht de logica wel onderschrijft, maar in tweede instantie aan begint te twijfelen: gaat dit nog wel op voor deze tijd? Zijn we nog wel bezig ons leven achterwaarts te begrijpen?

Veel wijst erop dat we in een 'geschiedenis-loze' tijd leven. 21ste-eeuwse mensen hebben het idee niet langer schatplichtig te zijn aan het verleden. Alles wat niet op het wereldwijde web van internet voorkomt, kan nooit belangrijk zijn geweest. Dat bestaat simpelweg niet.

Onze obsessie met media

Zou het feit dat we voortaan geschiedenis-loos samenleven – met onze blik louter voorwaarts gericht en ten diepste

onzeker – onze overweldigende obsessie met de media kunnen verklaren? De media spelen een sleutelrol, in de media zoeken we houvast, duiding, interpretatie, identiteit.

Als overgeleverde tradities geen zeggingskracht meer hebben, dan komt alles aan op het hier en nu. Dan wordt de weergave en interpretatie van actuele gebeurtenissen en ontwikkelingen van levensbelang. Daaraan ontlenen we ons toekomstvertrouwen, ons collectief humeur.

Velen van ons leven naast hun eigen leven een intensief 'media-leven'. We hebben er een soort *second life* in de media bij gekregen. Dramatische nieuwsverhalen, dichtbij en veraf, volgen we op de voet, alsof het om onze vrienden, burens of kennissen gaat.

*Dit essay is grotendeels gebaseerd op de inleiding van René Cuperus in *Het Humeur van Nederland*. Waar het om draait in de huidige politiek (Van Gennep, 2014), een bundeling van zijn *Volkskrant*-columns.

Bewust en onbewust vragen we ons steeds af: wat zegt een gebeurtenis over de samenleving waarin we leven? Staat een incident voor meer dan de gebeurtenis zelf, of niet? De moord op de advocaat van een kroongetuige. De chaos van de Brexit. Zijn dit illustraties van iets groters of op zichzelf staande gevallen?

Wat iemand vandaag de dag tot optimist of *Sombermans* maakt, hangt af van de mate waarin men dramatische maatschappelijke gebeurtenissen als losstaand incident beschouwt, dan wel als illustratie van iets veelomvattenders. Zie daar het belang van de media. Die bepalen meer dan ooit ons zelfbeeld, zelfbegrip en humeur.

Mediaconsumenten hebben het zwaar. Ze moeten het doen met flarden informatie. Een paar *Journal*-beelden, een vleugje *Jinek*, een zapmomentje *Nieuwsuur*, een losse Tweet, een halfgelezen artikel in de krant. En dat was het dan. Op basis van die rommelige informatieverwerking moeten ze er dan een beetje zinnige opinies en standpunten op nahouden. Ben je voor of tegen het boerkaverbod? Ben je voor of tegen kerncentrales als technische oplossing voor de klimaatcrisis? Als weldenkende wereldburger wil je overal een mening over hebben. Je houdt de vinger aan de pols van het wereldnieuws. Hoe ver dat nieuws ook van je afstaat, hoe weinig je ook eigenlijk van al die onderwerpen weet. Je voelt het nu eenmaal als

je burgerplicht om over alles een beetje een geïnformeerde mening erop na te houden. Maar dat valt niet mee. Want wat en wie te geloven? Hoe weeg en waardeer je alle argumenten en standpunten die langskomen?

Als mediaconsumenten zijn we ons veel te weinig bewust van de vluchtigheid en selectiviteit van het nieuws en willen we niet weten op welke wankele en gekleurde informatie we onze opinies en (voor)oordelen feitelijk baseren.

Ingebeeld onbehagen?

Hoe goed is Nederland? Onder deze titel onderzocht *de Volkskrant* een paar jaar geleden in een serie artikelen de zin en onzin van ons steeds somberder nationale zelfbeeld. We zouden er als land slechter aan toe zijn. Vroeger was alles beter. De waarheidsclaim van dat beeld wilde de krant eens scherp onder het vergrootglas leggen. En dus ging men aan de slag: hoe goed is het eigenlijk gesteld met onze veiligheid, ons bestuur, de sport, de gezondheidszorg?

Vrijwel zonder uitzondering leidden de mini-analyses tot een deëscalering van het maatschappelijk onbehagen: het gaat gewoon goed met Nederland. Aan superlatieven geen gebrek. De Nederlandse gezondheidszorg? Die is top. Ook blijkt Nederland, ondanks alle jammerklachten over criminaliteit, een veilig land. Het Nederlandse ondernemingsklimaat en het onderwijs

behoren tot de wereldtop. En zo gaat het maar door. In de beleidsstatistiek en de internationaal vergelijkende ranglijstjes vinden we nauwelijks empirisch bewijs voor een katterig gevoel van onvrede. Integendeel: geheel ten onrechte ontbreekt het ons aan nationaal zelfvertrouwen.

Tot zover de ontmythologisering van ons manisch-depressieve nationale zelfbeeld Mooi krantenonderzoek met een mooie uitkomst. Maar overtuigt die ook helemaal?

Om te beginnen is het de vraag of beleidsstatistiek en kwantitatieve landenvergelijkingen wel de meest overtuigende weerlegging zijn van de zorgen van mensen. Nederland kan gemiddeld de meest gelukkige jeugd ter wereld hebben, maar een groeiend aantal zelfmoorden door pestgedrag ontregelt zo'n beeld fors.

Je hoeft geen Einstein te zijn om te weten dat beleidsstatistiek en de geleefde werkelijkheid op gespannen voet met elkaar staan. Of je moet juist wel Einstein zijn, want van hem is een mooie uitspraak genoteerd: *'Everything that can be counted does not necessarily count and everything that counts cannot necessarily be counted'*.

Men kan in nog zo'n mooi paradijs leven, een statistisch Eldorado, maar als men het gevoel heeft dat dat paradijs zich in de mist voortbeweegt en dat men

niet langer grip heeft op de krachten rondom, dan komt men dichterbij verklaringen van onbehagen, verweesdheid en onzekerheid.

Alles beweegt.. en het bevalt maar matig.. Mensen vinden dat het met ons land de verkeerde richting op gaat en achten zichzelf en de politici niet bij machte om daar verandering in te brengen. Overheid en politiek slagen er onvoldoende in een op de toekomst gericht zelfvertrouwen uit te stralen.

De dialectiek van de globalisering

Het globaliseringsproces produceert twee tegengestelde bewegingen. Aan de ene kant groeit de wereld meer naar elkaar toe, raakt de mensheid sterker onderling afhankelijk en 'vertrouwd' door een ongekennde expansie van communicatie (*world wide web*), onderling verkeer, en voortgaande integratie in de wereldeconomie. De wereld uniformeert meer en meer en wordt zo 'kleiner'. Het wordt een *Global Village*.

Maar aan de andere kant maakt datzelfde proces van internationalisering nationale volkshuishoudingen en samenlevingen juist complex, minder *in control*, minder 'vertrouwd'. Door migratie of bedrijfsovernames bijvoorbeeld. Men kan deze tegengestelde beweging de 'dialectiek van de globalisering' noemen. *'The world is becoming more flat, but national societies are becoming less flat'*, zo zou men Thomas Friedman in lelijk

Engels kunnen parafraseren. Friedman is de auteur van het befaamde boek *The World is Flat*.

Een belangrijke complicerende factor is, dat de wereld ‘kleiner’ wordt voor met name mobiele, meertalige hoogopgeleiden, zij die internationaal zijn aangehaakt (*the international business, academic and cultural elites*), terwijl de gevolgen van het ‘diverser’ en flexibeler worden van de nationale samenlevingen voor een belangrijk deel worden afgewenteld op juist minder internationaal aangehaakte lageropgeleide groepen. Zij hebben het meest te maken met verdringende concurrentie en lagere lonen op de arbeidsmarkt en het divers worden van hun woonomgeving.

Het zijn deze tegengestelde maatschappelijke krachten van een wereld in flux, die maken dat de naoorlogse consensus van de ideologische hoofdstromen – liberalisme, christen-democratie en sociaal-democratie – onder grote druk staat. De steunpilaren van die consensus waren de liberale democratische rechtstaat, de sociale markteconomie, de verzorgingsstaat en de Europese samenwerking. Zij waren het antwoord op de ‘Bloedige Twintigste Eeuw’ en de Europese Burgeroorlog (1914-1918), de eeuw van loopgraven, concentratiekampen, bezetting en onderdrukking.

Het draagvlak voor die ideologische consensus blijkt in dit labiele tijdsgewricht veel fragielier dan we ooit voor mogelijk

hebben gehouden. We maken over de hele linie een verschuiving mee. De cocon waarin we ons lange tijd na de Tweede Wereldoorlog geborgen wisten, is als het ware opengebarsten. De geuren en demonen van de geschiedenis keren weer terug. De littekens van de twintigste eeuw – Verdun, de economische rampspoed van de jaren dertig, de Holocaust, Stalingrad en de Goelag – werken lange tijd als een magisch tegengif. Tegen heroplevend nationalisme, tegen nieuwe vreemdelingenhaat, tegen rauw uitbuitend kapitalisme, tegen fascisme. In plaats daarvan kwamen het ideaal van de Europese eenwording, de naoorlogse liberale rechtsstaat en de verzorgingsstaat, de VN-mensenrechten, de strijd tegen discriminatie en racisme. De naoorlogse beschermende vanzelfsprekendheid van dit alles lijkt voorbij. Het Project Europa als bezwering van nationalisme en grootmachtdenken heeft zijn naoorlogse heilige aureool verloren.

Zorgwekkend is dat in Europa opnieuw vreemdelingenangst en xenofobie de kop opsteken in tijden van heftige economische en culturele beroering. Dat stelt juist op het continent dat alles op ‘dit nooit meer’ had gezet niet gerust. Slecht begeleide massamigratie, een ondoordacht systeem van Europees vrij personenverkeer, en de angst voor moslimradicalisme creëren sociaal-economische onzekerheid.

Dit alles zou politieke, culturele en economische elites juist moeten nopen

tot de grootste wijsheid, matiging en verantwoordelijkheid. Het tegendeel is het geval. Er gaat iets grondig mis met het 'management of change' in de huidige westerse samenlevingen. Die elite, die zelf het spoor wat bijster lijkt te zijn in een wereld in flux, denkt dat permanente hervorming en verandering het beste antwoord is op een permanent veranderende wereld. Maar men verzaakt aan te geven wat er wel hetzelfde blijft, wat het waard is te verdedigen en op welke prestaties uit het verleden men trots is.

Van de geschiedenisloze samenleving naar de Civil Society in 2035

Hans Nijeboer heeft in dit boek *De Toekomstbeelden van de maatschappij* een moedige poging ondernomen om vooruit te kijken. Om iets zinnigs te zeggen over de toekomstige samenleving in 2035. Hij heeft daarbij geen moeite bespaard, zijn toekomstverkenning steunt op een rijke literatuurstudie, op gesprekken met deskundigen, op verslagen van conferenties en seminars. De auteur is niet over één nacht ijs gegaan bij zijn toekomstschets van 2035.

Centraal in dit boek staat het begrip *Civil Society*. Zelf ben ik niet zo'n voorstander van dat wat mistige concept, en ik betwijfel ook sterk of men in de huidige ultra-complexe, geglobaliseerde, geïndividualiseerde samenleving markt, staat en civiele maatschappij nog wel helder van elkaar kan

onderscheiden. Maar Hans Nijeboer heeft me op zijn minst aan het twijfelen gebracht.

Hij omschrijft het begrip met verwijzing van Paul Dekker van het Sociaal en Cultureel Planbureau als 'gemeenschap van burgers', als 'de sfeer waarin burgers vrijwillige en onbaatzuchtige relaties kunnen aangaan en zich bekommeren om gemeenschappelijke belangen'. Ook als een '*force for good* waarvan we nooit teveel zullen hebben'. Het model van de civil society is gebruikt als kapstok om verschillende toekomsttrends aan op te hangen en als normatief kader.

Het fascinerende van dit boek is dat Nijeboer zijn civil society-concept hanteert als instrument van maatschappijkritiek en als ideaal. Dat doet hij impliciet en onderhuids, want het boek wil ook een zo objectief mogelijke toekomstanalyse bieden, maar voor de goede lezer en verstaander wordt duidelijk dat de auteur in de huidige neoliberale, overgebureaucratiseerde, geïndividualiseerde samenleving een tekort aan civil society, gemeenschapszin, en burgerschap ontwaart. In de technocratische 'systeemwereld' van markt en staat raakt de samenleving, en daarmee de mens, in de knel. Nijeboer hoopt en verwacht daarom dat in de toekomst sprake zal zijn van een herstel van gemeenschapszin en civiel gedrag, al dan niet in nieuwe vormen en gedaanten.

Wat dit boek sympathiek maakt, is dat het afkomstig is uit de wereld van technici, exacte wetenschappers en techneuken. De biotoop van ‘Toekomstbeeld der Techniek’ en ooit het Philips *Natlab*. Men heeft met dit boek een breuk willen forceren met de puur-technische toekomstverkenningen, extrapolaties van trends, het determinisme van meetbare getallen: bnp, demografie, productiviteit, en R&D-uitgaven. Men heeft ingezien, en die intellectuele moed valt zeer te prijzen, dat men met die gangbare toekomstscenario’s steeds achter het net van de toekomst viste. Dat men steeds weer verrast werd door onvoorziene historische, politieke, maatschappelijke gebeurtenissen, door de grilligheid van de politiek, en door de grilligheid van de menselijke natuur, binnen en buiten groepsverband.

Uit dat fundamentele inzicht is dit boek voortgekomen. Het is een poging om, voorbij de kenbare trends en de makkelijke toekomststatistiek, een geïnformeerde analyse te maken van wat de toekomst voor ons in petto kan hebben.

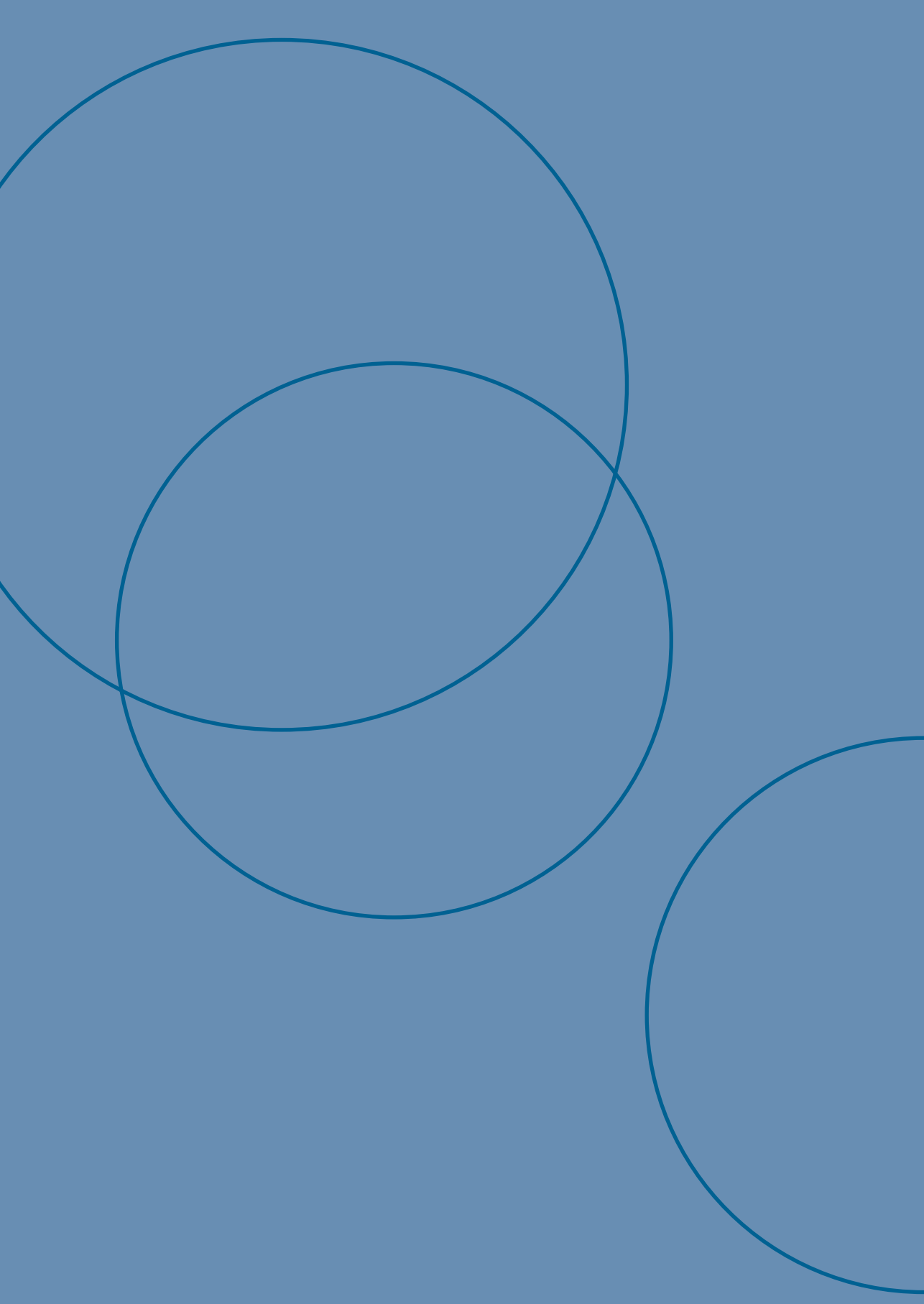
Zoals ik in het begin heb aangegeven, wijst veel erop dat we in een ‘geschiedenis-loze’ tijd leven. Globalisering, de Internet-revolutie, de individualisering: het voortrazende moderniseringsproces heeft een brandscherm opgetrokken tussen ons en de rest van de geschiedenis. Het verleden kan niet langer kompas of baken zijn. We beginnen gewoon *from scratch*.

Het is juist tegen deze geschiedenisloze wereld van determinisme en traditeloosheid dat Nijeboer zich met zijn civil society-pleidooi verzet. Waarden uit het verleden zijn wél een garantie voor de toekomst. En dus schetst hij aan de hand van een rijkdom aan literatuur, theorieën, gesprekken, focusgroepen, de transitie waarin de huidige samenleving zich bevindt op weg naar 2035. Uit focusgroepen met burgers kwamen drie mogelijke toekomst(zorg)scenario’s naar voren. De variatie van deze scenario’s laat zien uit welke breedte en lengte het toekomstdenken in dit boek is opgetrokken. Duidelijk is ook hoe centraal en dierbaar voor Nijeboer het begrip civil society is als maat en richtsnoer voor de kwaliteit van samenleven. Het boek sluit af met tien positieve punten en verwachtingen voor wat betreft het ontstaan van een vitale civil society in 2035, en met tien zorgpunten en bronnen van spanning. Ik zal – *spoiler-alarm* – niet verklappen welke tien punten de sterkste argumentatiekracht bevatten.

Zoveel is duidelijk: voor Hans Nijeboer geen ‘geschiedenisloze samenleving’, maar integendeel juist een op de geschiedenis geïnspireerde zoektocht naar beschaafd samenleven. Ook in 2035!

RENÉ CUPERUS IS CULTUURHISTORICUS
EN PUBLICIST

INLEIDING

DE CIVIL SOCIETY ALS TOEKOMSTMODEL VOOR DE SAMENLEVING

Zo'n vijf jaar geleden ontstond binnen het collegiaal overleg van het Netwerk Toekomstverkenningen (NTV) het gevoel dat er een limiet was bereikt met de gangbare toekomstverkenningen. Veel scenario's en verkenningen die in het netwerk werden gepresenteerd, leken gebaseerd te zijn op wat we kunnen meten: bnp, productiviteit, rankings, groei, budgetten, tekorten, r&d-uitgaven, gezondheidsstatistieken. Dat deze cijfers en trends beïnvloed worden door 'ongrijpbare' thema's als maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, werd niet ontkend. Maar analyses of prognoses van wat er in de samenleving speelt, zijn we steeds minder tegen gekomen.

Wat de grote vraagstukken zijn van onze tijd hebben we onvoldoende beantwoord gezien.

Veel mensen maken zich zorgen maken over de toekomst. Binnen het NTV kwam een groepje leden bijeen om te proberen het anders te doen. Geen verkenning voor een bedrijf, een sector of departement, maar puur ten behoeve van 'ons-zelf', de samenleving. Gaat het goed met ons, Nederlanders, Europeanen?

We ervaren dat we in een overgangsfase verkeren en dat we toe groeien naar een ander samenlevingsmodel. Misschien met nieuwe vormen van democratie of met een andere economische ordening. Willen we als futuristen uitspraken kunnen doen over 2035 of 2050 dan zullen we toch een verwachting moeten uitspreken over hoe we uit deze transitiefase zullen komen.

Met de vele ontwikkelingen in onze samenleving is het voor toekomstverkenners belangrijker om te pogen de complexe werkelijkheid om ons heen zo correct mogelijk waar te nemen dan om 'correcte' toekomstvoorspellingen te doen.

Begin 2016 zijn we begonnen met onze studie naar de toekomst van onze samenleving. Daarbij wilden wij analyseren hoe ontwikkelingen in de maatschappij,

op het gebied van economie en technologie en op het gebied van politiek en bestuur met elkaar in verbinding staan. Gebeurtenissen zoals de Brexit en de verkiezing van Trump moesten toen nog plaatsvinden. Die hadden in de media het effect van een aardverschuiving. Dat leidde tot de wens om in onze studie de beleving en de verwachtingen van burgers centraal te stellen.

De vraag diende zich daarbij aan met welk model we de essentie te pakken kunnen krijgen? Het concept van de civil society leek daarvoor in aanmerking te komen. Dit is een veelgebruikt begrip in sociale en politieke theorieën; filosofen en sociologen beschouwen de civil society als een ideëel en menselijk aspect van de samenleving. Voor onze studie bleek het concept een handige kapstok te zijn om allerlei zaken aan op te kunnen hangen. In de tweede plaats vormt het een normatief kader om ontwikkelingen te kunnen beoordelen op hun betekenis voor de maatschappij.

Zo ontstond deze verkenning naar de toekomst van onze maatschappij. Daarbij is de ambitie ontstaan om met deze verkenning bij te dragen aan het debat over de toekomst van de civil society.

Wat is de civil society en wat kan de betekenis ervan zijn voor onze toekomst?

De civil society omvat organisaties, groepen mensen en particuliere initiatieven, waarbij op vrijwillige basis en zonder winstoogmerk activiteiten worden ontplooid om iets te doen of te bereiken ten nutte van de samenleving. Het is een open concept en veel activiteiten en organisaties zijn er onder te brengen: van burenhulp, vakbonden en kerken tot Amnesty International.

Vaak wordt gesteld dat de civil society in de 17^e en 18^e eeuw ontstond als ideaal van de opkomende burgerij, die verlost wilde worden van de politieke onderdrukking door de feodale regimes van die tijd en zich tevens wilde onttrekken aan het paternalisme van de kerk. John Locke (1632-1704), Adam Smith (1723-1790), filosofen van de Verlichting als Montesquieu (1689-1755), Jean Jacques Rousseau (1712-1778) en later de politiek filosoof, Alexis de Tocqueville (1805 – 1859) worden onder meer genoemd als degenen die met hun denkbeelden aan de ontwikkeling van de civil society hebben bijgedragen. De civil society kan beschouwd worden als onderdeel van een brede stroming van vooruitgangdenken, die zich omstreeks die tijd in Europa ontwikkelde. Het idee was ook dat mensen door toegenomen kennis, zelf vorm zouden kunnen geven aan hun toekomst.

Het begrip civil society is in de loop der tijd omvattender geworden, maar de betekenis is niet wezenlijk veranderd. De civil society is een aparte levenssfeer naast het domein van de staat en het domein van de markt. Het is gebaseerd op

1 In deze publicatie bedoelen wij met het woord samenleving de samenhang tussen de civil society/maatschappij, de overheid en de markt. Gaat het om alleen de civil society (de burgersamenleving) dan spreken we van de maatschappij. Zijn er theoretische aspecten aan de orde of gaat het om een meer abstracte beschouwing, dan hanteren wij 'civil society', als een standaardbegrip in de literatuur. Wat hier nog aan toegevoegd kan worden, is de term maatschappelijk middenveld. Dit is een begrip uit de sociologie dat verwijst naar intermediaire structuren: organisaties die zorgen voor de communicatie tussen burgers en de overheid. Het gaat om een bonte

verzameling zoals verenigingen van huisvrouwen, boerenbonden, liefdadigheidsorganisaties. Nadat de term in de jaren 1980 in het verkiezingsprogramma van het CDA terecht kwam werd het lang als politiek jargon beschouwd (Lans, 2002).

2 Het idee van tolerantie treffen we aan bij de Nijmeegse filosoof Machiel Karskens, die als een van de kenmerken van de civil society het zoekend proces voor het omgaan met conflicten noemt. Daardoor is in zijn visie de civil society verbonden met politiek (polis = gemeenschap). (Karskens, 2002)

'civiele deugden' zoals onderlinge solidariteit en betrokkenheid van de burger bij de publieke zaak.

We vertalen het begrip als 'maatschappij' of als 'gemeenschap van burgers'. Volgens de theoretici verwijst *civil* overigens niet naar 'burgers', maar naar *civilised* als de beschaafde manier van met elkaar omgaan. Dit past bij een van de omschrijvingen van de civil society van Paul Dekker van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) als de sfeer waarin burgers vrijwillige en onbaatzuchtige relaties aangaan en zich bekommeren om gemeenschappelijke belangen. In hoofdstuk 1 behandelen we enkele theoretische aspecten om duidelijk te maken wat 'civil society' inhoudt en waarom het van betekenis kan zijn voor toekomstverkenningen. **1** In de literatuur staat het begrip civil society onder andere voor zelfregulering door burgers, voor gemeenschapszin en voor tolerantie. **2** Burgers worden daarin ondersteund door democratische beginselen van onze samenleving en door algemene burgerrechten. Democratie en het idee van de rechtsstaat zijn verworvenheden die geassocieerd worden met de civil society. Daarmee komen we aan bij het eerdergenoemde ideële aspect. De civil society is een idee waarbij vaak meer wordt verondersteld dan wat er in werkelijkheid is. Want hoe tastbaar zijn eigenlijk gemeenschapszin en onderlinge solidariteit? Met wie zijn we solidair? Het idee van de civil society kan niettemin effectief zijn wanneer het als ideaal wordt gezien om de maatschappij vorm te geven. In deze verkenning bekijken we maatschappelijke, economische en politieke ontwikkelingen vanuit het blikveld van de civil society. Voor toekomstverkenningen

is het interessant om te zien welke transformatieprocessen er plaatsvinden. Naast de kerk, de vakbond, en politieke partij zijn er nieuwe instituties ontstaan. In hoeverre dragen die bij aan saamhorigheid, aan onderling vertrouwen tussen burgers? Of zal, zoals de socioloog Jan Berting in 2006 signaleerde, de tendens van vrijblijvende deelname van de burger in maatschappelijke organisaties zich verder voortzetten? Berting merkte toen tevens op dat er geen doordachte toekomstbeelden bestaan voor de postmoderne samenleving en dat dit ernstige gevolgen zal hebben (Berting, 2006).

De opzet van deze verkenning

De samenleving is ingewikkelder dan je zou veronderstellen. Daarom adviseren Roland Kupers en de econoom David Colander in hun boek *Complexity and the art of public policy* om bij de analyse van maatschappelijke ontwikkelingen een 'complexiteitsbril' op te zetten (Kupers, 2014). Het heeft geen zin om de gemeenschap van burgers te beschouwen als een afzonderlijke eenheid los van de markt of de staat. De drie domeinen vormen samen een systeem met veel onderlinge interactie. Het is niet bij voorbaat vast te stellen in welke richting die gemeenschap zich zal ontwikkelen omdat die ontwikkeling vanuit vele kanten wordt beïnvloed. Toch zijn er voldoende signalen, visies en verwachtingen om over de toekomst van de maatschappij uitspraken te kunnen doen. Wij zijn bovendien, zoals René Cupepus in zijn column in *de Volkskrant* formuleerde, 'geen willoze slachtoffers van toekomsttrends. Met (politiek-maatschappelijke) wilskracht zijn trends te ontregelen en te kantelen. Hoezo zijn we in de Chinese eeuw beland? Hoezo is er een einde gekomen aan de middenklasse samenleving?' (Cupepus, 2019)

De toekomst, waar wij ons in deze publicatie op richten, is de maatschappij in 2035. Dat is dichterbij dan we denken: de aanloop daarnaartoe is te overzien. De toekomst staat niet vast en wanneer we ons bewust worden van de problemen waarmee we thans en in de toekomst geconfronteerd zullen worden, zijn er keuzes te maken.

De driehoeksverhouding van staat, markt en maatschappij in ogenschouw nemend, zou je kunnen veronderstellen dat aan de civil society slechts de ruimte is overgelaten die overblijft nadat staat (=macht) en markt (=geld) hun positie hebben ingenomen. Maar de burgermaatschappij is geen restpost. De maatschappij kent tradities en waardepatronen en er kan zeker gesproken worden van een opzichzelfstaande 'burgerkracht'. De Amerikaanse socioloog en 'gemeenschapsdenker' Etzioni denkt dat niet de markt of de staat onze toekomst zullen bepalen, maar de maatschappij zelf (Etzioni, 1993).

Bottom-up, ‘the wisdom of crowds’

In deze verkenning hebben we onderzocht hoe de maatschappij voor de toekomst kan worden ingevuld. Daartoe zijn via een bottom-upbenadering in kleine focusgroepen gesprekken met burgers gevoerd. We hebben daarvoor mensen die zich met de maatschappij betrokken voelen uitgenodigd. Het waren gesprekken met open vragen; dialogen over wat mensen kwijt willen en niet alleen over wat de interviewers wilden horen. Zo hebben wij kunnen registreren hoe burgers op belangrijke veranderingen in deze tijd reageren en wat zij van de toekomst verwachten. Welke scenario's dit zou opleveren, was niet vooraf te zeggen. Een proces van clustering van uitspraken heeft geresulteerd in drie scenario's voor de nabije toekomst. Wij situeren die in de periode 2030-2035. Omdat de deelnemers vooral mensen waren uit steden en regio's in Nederland hebben de scenario's overwegend betrekking op de situatie in ons land.

- *Economische Civil Society*

In het eerste scenario dreigt een crisissituatie door het samenkomen van verschillende trends: demografisch (een vergrijsde samenleving), technologisch (de invloed van robotisering en automatisering), en economisch (onze positie in de mondiale top is niet meer vanzelfsprekend). Op de achtergrond speelt de vrees om door globalisering en mondiaal kapitaal overvleugeld te worden. Het is een meervoudige problematiek en daarbij wordt de maatschappij gemobiliseerd om op allerlei wijzen ondersteunend te zijn. Het risico van economisering dreigt: het voornamelijk waarderen van de inzet van burgers vanuit economisch belang waarbij altruïstische motieven of sociale betrokkenheid miskend worden.

- *Samen-leven*

In het tweede scenario wordt de druk ervaren van een samenleving met verschillende bevolkingsgroepen. Dat betreft niet alleen burgers met een migratie-achtergrond, maar tal van andere groepen die een eigen positie claimen. Kunnen we de boel nog bij elkaar te houden? Is het mogelijk 'vreedzame co-existentie' na te streven als er zoveel mensen in de samenleving zijn die zich manifesteren met verschillende waarden? Dat levert discussie op over de betekenis van burgerschap en bezinning op de regels waarop onze samenleving is gebaseerd.

- *Tweerichtingsverkeer*

Het derde scenario geeft een blik op de gedigitaliseerde netwerksamenleving. De flexibiliteit in deze samenleving biedt veel mogelijkheden aan burgers om het leven op eigen wijze te organiseren. Maar hoe is het speelveld voor de burgers gedefinieerd? Heeft iedereen daarin gelijke mogelijkheden? Hoe weerbaar is de civil society met de vele lichte verbanden en het fluïde gedrag van burgers?

De scenario's beschrijven mogelijkheden van hoe de maatschappij en burgers met een bepaalde problematiek kunnen omgaan en tot welk soort samenleving dat kan leiden. Dat is de essentie van deze verkenning. De scenario's sluiten elkaar niet uit, maar voor de duidelijkheid worden ze in hoofdstuk 9 apart van elkaar gepresenteerd.

De visie van wetenschap en bestuur

Door het bottom-up proces van gesprekken appelleert deze verkenning aan de betrokkenheid en de intuïtie van burgers, aan de 'wisdom of crowds'. We leven in een gecompliceerde samenleving en hebben daarom in deze verkenning tevens de expertise willen betrekken van wetenschappers, journalisten en bestuurders. Dat is gebeurd via een literatuuranalyse en in beperkte mate via gesprekken. In vergelijking met de bottom-up consultatie kan de tweede benadering als top-down getypeerd worden. Beide benaderingen zijn onafhankelijk van elkaar door verschillende NTV-leden uitgevoerd. Joop de Vries was verantwoordelijk voor de burgerconsultatie en de daaruit resulterende scenario's. Hans Nijeboer deed het literatuuronderzoek.

Het literatuuronderzoek hielp om scherp te krijgen wat in disciplines als economie, sociologie, politicologie, en filosofie wordt beschouwd als de klemmende vraagstukken in onze samenleving. Aankopingspunt daarbij vormde het overzicht van onderzoeksthema's van 'urgente maatschappelijke vraagstukken' van de KNAW (Jaarverslag 2016). Uiteraard is ook gekeken naar de studies en verkenningen van denktanks als het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Toekomstvisies van bureaus als McKinsey en PricewaterhouseCoopers speelden als achtergrondinformatie een rol. De selectie van onderwerpen is in verschillende NTV-bijeenkomsten besproken en leidde tot een aantal thema's, die als relevant worden beschouwd voor de toekomst van onze samenleving.

Nadat de scenario's in hoofdlijnen tot stand waren gekomen, is bekeken hoe de resultaten van de literatuurverkenning zich verhouden tot de drie scenario's. We hebben enkele NTV-leden gevraagd om de scenario's te 'adopter', en te bekijken hoe in ieder van de scenario's met bepaalde problemen omgegaan zou kunnen worden. De ontwikkelingen die we beschrijven, zoals de groeiende diversiteit en tweedelingen in de maatschappij, passen in ieder van de drie scenario's maar via dit adoptieproces kwamen wij daarbij per scenario tot verschillende accenten en oplossingsrichtingen.

De literatuuranalyse had een modelmatige aanpak door naar drie dimensies te kijken: de ontplooiing van de civil society vanuit ontwikkelingen binnen de civil society zelf; de civil society zoals die verbonden is met ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

en in de economie, en ten slotte de civil society in samenwerking met ontwikkelingen binnen het politiek-bestuurlijke domein.

Daarbij kwamen we tot de volgende selectie van thema's:

Thema's binnen de civil society

- (1) Publieke meningsvorming
- (2) Identiteitsvorming en toekomstige generatie
- (3) Maatschappelijke scheidslijnen
- (4) Digitalisering van de maatschappij.

Thema's op het raakvlak van civil society, markt en economie

- (5) Metamorfose van de werkvloer
- (6) De invloeden van technologisering en globalisering
- (7) De betekenis van klimaatverandering

Thema's op het raakvlak van civil society en het politiek-bestuurlijke domein

- (8) Past het politiek-bestuurlijke bestel bij de maatschappelijke ontwikkeling?
- (9) 'Transnationaliteit' als kenmerk van de toekomstige civil society

Deze thema's worden in de hoofdstukken 2 tot en met 7 vanuit verscheidene gezichtspunten uitgediept. Daarbij bleek dat de verbindingen tussen de thema's van belang zijn om de toekomst te kunnen begrijpen. Hoofdstuk 8 behandelt daarom enkele onderliggende factoren en verbanden.

De toekomst van toekomstverkenningen

De laatste jaren is het aantal brede toekomstverkenningen, zowel binnen de publieke als private sector, gestaag afgenomen. Een uitzondering vormt het SCP met *'De toekomst tegemoet. Leren, werken, samenleven en consumeren in het Nederland van later'* (SCP, 2016).

De nadruk bij andere verkenningen is veelal verschoven naar de meer operationele uitdagingen en de korte termijn (Rademaker, 2011). Het lijkt erop dat de gangbare modellen voor toekomstverkenningen moeilijk passen bij onderwerpen die politiek gevoelig zijn of emoties oproepen. Wij gaven al aan dat in veel verkenningen summier aandacht wordt besteed aan maatschappelijke ontwikkelingen en politieke besluitvorming, terwijl alle signalen wijzen op ingrijpende veranderingen in het politieke landschap.

De samenleving is kennelijk zo gecompliceerd dat we tal van de ontwikkelingen als onbeheersbaar zijn gaan beschouwen en daarmee ook als onvoorspelbaar. De Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) signaleerde in 2017 met zorg dat in de politiek en in het openbaar bestuur soms geredeneerd wordt dat

toekomstverkenningen weinig zin hebben omdat je er toch geen beleid mee zou kunnen voeren (NSOB, 2018).

Wij pleiten graag voor ontwikkelen van een nieuwe generatie van toekomstonderzoek, waarin minstens evenveel aandacht aan waarden, intuïtie, emoties, ethiek en andere kwalitatieve dimensies wordt besteed als aan 'harde' feiten en meetbare, macro-economische dimensies.

Deze publicatie is een poging om met aandacht voor deze kwalitatieve dimensies naar de toekomst van de civil society te kijken.

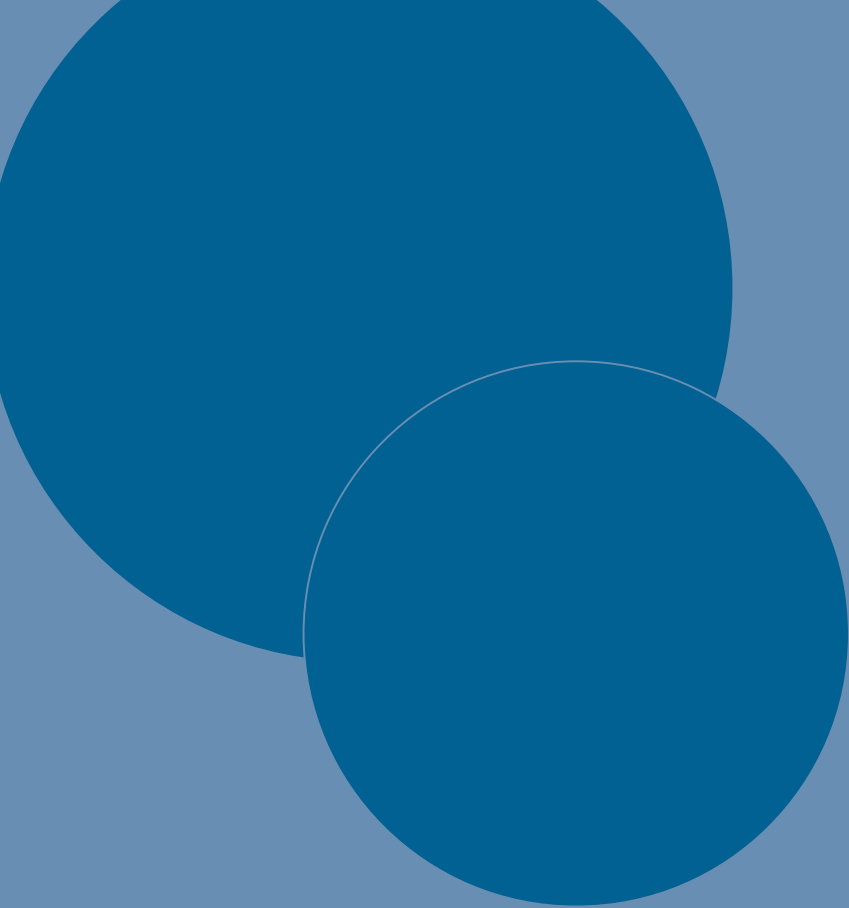
Omdat we zien dat de samenleving zodanig bezig is te veranderen dat tal van ontwikkelingen nauwelijks meer passen binnen de dimensies van de 'klassieke' civil society, hebben ons aan het eind van het project de vraag gesteld in hoeverre het concept van de civil society toekomstbestendig is. In hoeverre is het begrip aan herformulering toe? In hoofdstuk 10 komt dit aan de orde, maar ook in de slotbeschouwing van filosoof en econoom Prof. Govert Buijs.

Referenties

- Berting, Jan (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21^e eeuw*. Eburon
- Cuperus, R (2019). 'Het Ajax gevoel', *de Volkskrant*, 15 april 2019
- Etzioni, A (1993). *The spirit of community*. Simon and Schuster
- Karskens, M (2002). Wat is 'civil society'. In: *Burgers en hun bindingen*
- Kupers R, D Colander (2014). *Complexity and the art of public policy. Solving society's problems from the bottom up*. Princeton University Press
- Lans, J van der (2002). Maatschappelijk Middenveld: Laboratorium voor democratisch burgerschap. In: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, januari 2002
- Moor, T de (2013). *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en solidaire samenwerking*. Oratie Universiteit Utrecht
- NSOB (2018). *Adaptief Bestuur*. Beschouwing van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur
- Rademaker, P, J de Vries, J Dirven, E van der Linde (2011). *De voorstelbare toekomst*. NTV-STT
- SCP (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, samenleven en consumeren in het Nederland van later*

HOOFDSTUK 1

DE CIVIL SOCIETY ALS VOORHOEDE VAN DE MAATSCHAPPIJ

In de afgelopen decennia hebben een aantal factoren ertoe geleid dat de civil society onder druk is komen te staan. Sommige auteurs vinden daarom dat de civil society aan kracht heeft verloren. Daarentegen zijn er ontwikkelingen in de samenleving die er juist toe oproepen om de civil society te ‘revitaliseren’ of te ‘politiseren’. Beide zienswijzen komen in dit hoofdstuk aan bod. Om het begrip civil society meer reliëf te geven hebben wij hieronder een aantal kanttekeningen geplaatst.

1.1 Drie niveaus van de civil society: het micro- meso- en macroniveau

De civil society is een ‘gelaagd’ begrip en omvat drie niveaus (Metz, 2008).

Macroniveau

Op dit niveau van de natie of samenleving worden de burgers als een collectief gezien. Pluraliteit vormt een van de karakteristieken van de civil society. Dit houdt in dat er geen monopolistische structuren zijn.¹ Belangrijk is het idee van ‘laat honderd bloemen bloeien’, dat is beter dan één staat of religie die alles bepaalt. Diversiteit draagt bij aan een levendige democratie.

Het politieke klimaat in een land is een belangrijke factor voor het welbevinden van burgers. Bij een meerpartijensysteem zullen er vaker middelpuntszoekende krachten ontstaan die naar een vorm van compromis of consensus zoeken. Een tweepartijensysteem tendeert naar centrifugale krachten. In Groot-Brittannië leidde dit tot polarisatie met een verlamme werking op het middenniveau, en uiteindelijk de Brexit.

Monika Sie Dhian Ho, directeur van Instituut Clingendael, benadrukt het belang van

---

¹ Paul Dekker verwijst hierbij naar de Brits-Duitse socioloog Rolf Dahrendorf (SCP 2001).

dit collectieve niveau, dat door de groeiende individualisering enigszins uit het zicht is geraakt. Bij een bloeiende samenleving gaat het immers niet alleen om economie en overheid, minstens zo essentieel zijn de sociale en culturele gemeenschap. Het gevoel van samenhang, van gedeelde waarden en opvattingen. Zij geven de eigenheid van een gemeenschap weer, de kern van haar identiteit (Sie Dhian Ho, 2018).

Mesoniveau

Het mesoniveau betreft het kloppend hart van de civil society: de organisaties en de netwerken van burgers, het maatschappelijk middenveld. Zonder deze verbanden kan de samenleving niet functioneren. Vergeleken met andere landen kent Nederland een hoge organisatiegraad. Van oudsher zijn er op het raakvlak van maatschappij en overheid veel onafhankelijke organisaties met semipublieke taken. Daardoor is er in Nederland nooit zoiets ontstaan als een staatsomroep, of een 'National Health Service'.

Civil-society organisaties zijn globaal in te delen naar:

- a) maatschappelijke dienstverlening: Rodekruis, buurtbussen, dierenasiel, liefdadigheid;
- b) sociale cohesie en samenzijn: sport, zangkoren, hobbyverenigingen, en serviceclubs zoals Rotary, Lions, Roundtable, Seroptimisten. Deze laatste richten zich niet alleen op onderlinge steun, maar ook op maatschappelijke doelen.
- c) op opinievorming-gerichte activiteiten: lokale actiegroepen, Amnesty, politieke partijen.

Dit maatschappelijk middenveld vormt het 'sociaal kapitaal' (zie ook hieronder): binnen deze organisaties bekwamen burgers zich in communicatieve en organisatorische vaardigheden en het omgaan met afwijkende meningen. Door samenwerking ontstaat onderling vertrouwen. ❶

Microniveau

Hier komen we op het individuele aspect van 'civiteit', van burgerschap, burgerzin, burger trots, zelfs burgerkracht. Hieronder vallen acties zoals zwerfvuil ophalen door burgers in de wijk, het vrijwilligerswerk, het particulier initiatief, de mantelzorg. Hier vindt bottom-up de alledaagse meningsvorming plaats.

Door deze drie verschillende niveaus is er een risico op een kloof tussen het collectief en de individuele burger. Die kans neemt toe naarmate organisaties op het middenniveau in betekenis afnemen. In vergelijking met andere landen is in Nederland de organisatiegraad nog steeds hoog: zo'n 80% van de Nederlanders is lid van een of meerdere verenigingen. Een contrast hiermee is bijvoorbeeld Griekenland met maar 20%.

De betrokkenheid bij organisaties en ook het karakter van organisaties is echter veranderd. Het maatschappelijk middenveld is vergeleken met onze vroegere zuilenmaatschappij aanzienlijk gekrompen. ❷ De loyaliteit aan het grotere collectieve geheel – de samenleving – is geleidelijk aan afgenomen. Dat komt mede doordat

oude maatschappelijke instituties, zoals de kerk, structurerende verbanden boden en vaak meer collectief georiënteerd waren.

① De civil society is een normatief maar ook een empirisch begrip. Het SCP onderzoekt via tijdbestedingsonderzoek de deelname aan verenigingsleven en vrijwilligersactiviteiten. En via het programma Continu Onderzoek Burgerperspectieven worden veranderingen in attitudes van burgers t.a.v. samenleving en politiek onderzocht. De civil society is daarmee dus in belangrijke mate kwantificeerbaar.

② De verzuilde maatschappij betrof de periode van 1917 tot 1967 (Lijphart, 1990)). Iedere zuil, katholiek, protestant, socialistisch, had een eigen verticale kolom van organisaties, die bijna alle aspecten van het maatschappelijk leven omvatten: onderwijs, zorg, cultuur, vrije tijd, politiek etc.

‘Mensen maken de stad’

Het ideaalbeeld van de civil society betreft met name burgers die actief zijn en zich betrokken voelen bij de maatschappij. Dat zijn zeker niet alle burgers. Wij beschouwen de civil society als voorhoede van de samenleving. Bij ‘voorhoede’ moeten we niet alleen denken aan een elite, aan mensen die de kwaliteiten hebben of in de positie verkeren om iets te doen (Waal, 2014). Die elites zijn onmisbaar. In meerderheid zien we echter ‘doorsnee’ burgers, die meer of minder actief zijn in hun wijk of hun verenigingen. Soms vervullen zij een voortrekkersrol en behoren ze daarmee tot de voorhoede. We illustreren dit aan de hand van het Rotterdamse project ‘Mensen maken de stad’ (gestart in 2005).

Opbouw- en jongerenwerkers gingen in Rotterdamse achterstandswijken van deur tot deur om te vragen of men iets zou willen doen voor de straat. Per straat leverde dat niet meer op dan enkele actieve bewoners, soms niet meer dan drie. Een grotere groep wilde wel aan enkele activiteiten meedoen, maar er geen (extra) werk voor verrichten. Vijftig tot zelfs tachtig procent van de straatbewoners liet in het geheel niets van zich horen of zien. Er ontstond dus geen straatgemeenschap. Maar de sociologen Uitermark en Duyvendak observeerden wel iets anders: de kleine groep van actieve bewoners per straat ging fungeren als gangmaker. Zij vormden knooppunten in informele netwerken (Uitermark, 2007). Deze mensen beschikten over ‘overbruggend kapitaal’ en werden de ogen en oren van de buurt. Buurtbewoners gingen naar hen toe als er wat aan de hand was. Het project ‘Mensen maken de stad’ werd zodoende een ‘school voor burgerschap’. De gangmakers leerden er competenties ontwikkelen. Het waren overigens mensen met in

het algemeen een laag opleidingsniveau en soms zonder werk. Zij gingen zich niet organiseren en zij sloten zich niet of nauwelijks aan bij bijvoorbeeld een politieke partij.

De civil society als verzameling van verbanden

De civil society is te beschouwen als een verzameling van maatschappelijke verbanden. Qua samenstelling is de civil society van nu anders dan die van vijftig jaar geleden en ze zal ook anders zijn in 2035. Daarin spelen ontwikkelingen als ontkerking, individualisering, digitalisering een rol. Zo zag de politicoloog Hurenkamp in zijn onderzoek dat verenigingen veranderen onder de druk van internet en de 24-uurs economie (Hurenkamp 2017). Ze zijn vluchtiger geworden, meer servicegericht, maar minder gericht op gezelligheid. Dit kan in zijn visie leiden tot andere vormen van burgerschap. De bekende kaders als kerk, vakbond en politieke partij zijn – althans in Nederland – in betekenis afgenomen. Zij hebben minder invloed op de vorming of regulering van het gedrag van hun leden (hun ‘articulatiemacht’ is nog maar klein). Sociale media zijn daarvoor in de plaats gekomen en hebben veelal geleid tot het ontstaan van ‘lichte gemeenschappen: verbanden of netwerken met een beperkte organisatiegraad en soms slechts een beperkte inbedding in de maatschappij. Een van de vragen in onze verkenning is welke effecten dit kan hebben voor de toekomstige maatschappij. Blijven de waarden van de civil society dezelfde of zullen die veranderen?

De verbinding tussen civil society en sociaal kapitaal

De Amerikaanse politicoloog Robert Putnam heeft eind jaren '90 het begrip sociaal kapitaal aan de civil society verbonden (Korsten 2006). Dat kapitaal wordt gevormd door de combinatie van onderling vertrouwen, gedeelde normen en waarden, en netwerken van burgers. Putnam constateerde op basis van meerjarig onderzoek in Italiaanse regio's dat waar veel burgers actief zijn in verenigingen, de welvaart toeneemt en het overheidsbeleid veel effectiever is. Er was een groot verschil met regio's met weinig gemeenschapszin. Sociaal kapitaal heeft daarmee een voorspellende waarde. Een uitspraak van Putnam was: “Zeg mij hoeveel zangkoren er in de regio zijn en ik zal u zeggen hoe lang het duurt voor je je ziektekosten vergoed krijgt”.

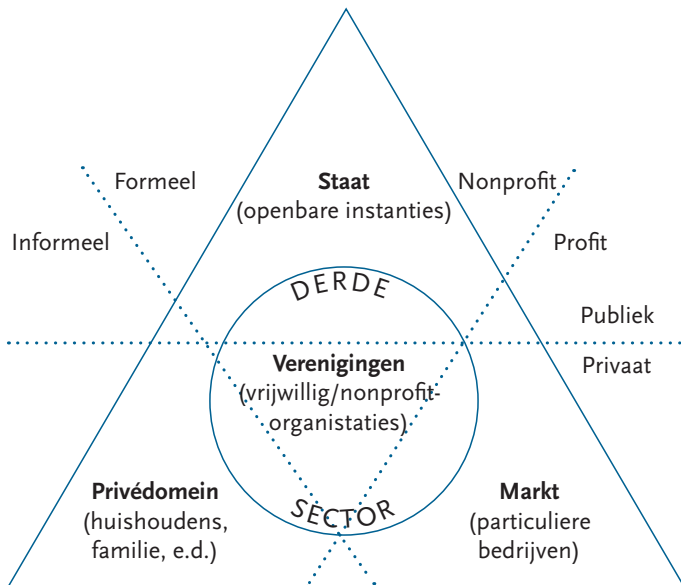
Sociaal kapitaal vermeerdert door gebruik, mits er wel voortdurend in geïnvesteerd wordt. Gemeenten passen de gezichtspunten van Putnam toe in hun beleid om contacten tussen burgers te bevorderen, met bijvoorbeeld subsidies voor wijkverenigingen, straatfeesten of burendag. In *face to face*-verbanden worden sociale normen van vertrouwen en wederkerigheid ontwikkeld. Het bevorderen van sociaal

kapitaal is overigens niet eenvoudigweg via beleid aan te sturen. Culturele tradities, een gezamenlijke geschiedenis, taal, en godsdienst dragen eveneens bij aan sociaal kapitaal (Hazeu, 2003).

Hoe sterk is de civil society tegenover de staat of markt?

Het schema van Victor Pestoff brengt de verschillende verbindingen van de civil society in beeld. De civil society neemt als *Derde Sector (Third Sector)* een centrale plaats en omvat verenigingen en associaties, eigenlijk het maatschappelijk middenveld. Pestoff noemt dit domein de derde sector vanwege de positie ten opzichte van de overheid en van de markt (Pesthoff, 1992). In dit schema zijn ook de dimensies nonprofit/profit, formele/informele en public/private organisaties aangegeven. Het model illustreert daarmee goed dat organisaties die tot de civil society worden gerekend, overlappingen kennen met verschillende sectoren.

In de derde hoekpunt van de driehoek vormen familie en gezinsverbanden ook een domein. In onze verkenning hebben we de privésfeer buiten beschouwing gelaten. Het komt zijdelings aan de orde in hoofdstuk 2, waarin we een beeld schetsen van de toekomstige generatie en er gerefereerd wordt aan gezin en opvoeding. Er bestaat overigens wel een apart concept dat aangeduid wordt als de pedagogische civil society (Hilhorst, 2013). Het bevat een oproep aan burgers om zelf het pedagogisch klimaat te bepalen en dit niet aan de overheid over te laten. Een bekende slogan in dit kader is: *'It takes a village to raise a child'*.

Figuur 1 Model van Pesthoff, 1992

Binnen onze verkenning hebben we onze aandacht gericht op maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. In de literatuur gaat het doorgaans ook primair om de relatie van de civil society met de overheid en de markt. Daarvan is een vereenvoudigde voorstelling te maken waarbij de drie domeinen als cirkels worden weergegeven die elkaar voor een deel overlappen (Figuur 2). In principe vormen de drie domeinen onderling een voorwaarde voor elkaars functioneren (Zijderveld, 2001).

Figuur 2

De civil society omvat de instituties waaraan burgers hun individuele en collectieve identiteit kunnen ontlenuen. Dat varieert van scouting of kerkgemeenschap tot Rode Kruis. De staat ordent de samenleving door wet- en regelgeving. Soms hanteren we voor dit domein de bredere aanduiding 'politiek-bestuurlijk' domein omdat ook politieke partijen er deel van uitmaken. Bij de markt gaat het om bedrijven en organisaties die met winst oogmerk goederen en diensten produceren en verhandelen. Hier speelt het marktmechanisme een belangrijke rol.

Is een sterke overheid een voorwaarde voor de civil society?

Deze vraag is actueel omdat we steeds meer ervaren dat het sturend vermogen van de overheid afneemt, zie hoofdstuk 6. Door interne dynamiek en de veranderende samenstelling van maatschappelijke verbanden zal de civil society zich continu moeten manifesteren om die centrale plaats in het schema van Pestoff te kunnen behouden.

Hoe sterk is het sociale weefsel van onze maatschappij? In de toekomstvisie van de WRR uit 2002 is een sterke staat een voorwaarde voor een stabiele civil society (WRR, 2002). Elementen die daaraan bijdragen zijn o.a. de scheiding van machten in onze staatsinrichting en de scheiding van kerk en staat. Het zijn waarborgen voor de individuele vrijheid van de burger.

Juridisch gezien waarborgt de bestuurlijke autoriteit de ordening in de samenleving. In de toekomstscenario's van de Raad van de Rechtspraak van 2017 komt dat duidelijk naar voren: een van de scenario's beschrijft de komst van de netwerksamenleving waarbij de maatschappij terecht komt in de sfeer van bottom-up krachten en van zelfsturing door burgers (Raad voor de Rechtspraak, 2017). Het scenario waarschuwt voor de spanningen die dat kan geven omdat niet alle burgers hetzelfde zullen willen. Zijn er in zo'n horizontale maatschappij nog wel instanties die de ordenende functie in voldoende mate kunnen vervullen? De Raad voor de Rechtspraak beschouwt dit als een zorgpunt als we naar een netwerksamenleving overgaan.

De sociale wetenschappen stellen dat het goed functioneren van de rechtsstaat en van overheden afhankelijk is van de betrokkenheid van burgers. Een actieve civil society dwingt de overheid tot verantwoording en legitimering van hun beleid. Toen in de jaren '90 van de vorige eeuw in verschillende westerse samenlevingen een neergang in de ontwikkeling van de civil society werd geconstateerd (zoals afnemende deelname aan het verenigingsleven) werd gewaarschuwd dat dit zou leiden tot politieke instabiliteit (Putnam, 1995). Kijkend naar de verdeeldheid in de VS en de crisis in het politieke systeem is dat inmiddels ook gebleken.

De dynamiek van de marktsector

Er is een groot verschil in dynamiek binnen de domeinen civil society, overheid en markt. De Leidse hoogleraar toekomstonderzoek, Jan Klabbers, ontwierp in de jaren '80 een computermodel voor toekomstverkenningen (Klabbers, 1980). Zijn inschatting was dat veranderingen in opvattingen en in sociaal gedrag een relatief lange termijn bestrijken, namelijk minstens vijftien tot twintig jaar. Normen en waarden die ten grondslag liggen aan gedragingen en aan het maatschappelijk verkeer hebben een betrekkelijk stabiel patroon.

In het politiek-bestuurlijke domein is de doorlooptijd van veranderingen korter. Een aanname is dat processen van regel- en wetgeving al gauw tien jaar in beslag nemen. Problematisch hieraan is dat dit veel langer is dan de maximale kabinetsperiode van vier jaar.

Een groot contrast vormt de marktsector, waar innovatieprocessen in een hoog tempo tot stand komen. Die dynamiek werkt met vertraging door naar de andere domeinen, dat lijkt op het klassieke marxisme waarin de materiële onderbouw de bovenbouw bepaalt. Maar in het model van Klabbers is er wel degelijk terugkoppeling en vindt tevens beïnvloeding plaats vanuit de civil society.

Door de verschillen in dynamiek kan het politiek-bestuurlijke domein als een buffer worden gezien tussen maatschappij en markt. In de bestuurlijke processen

vindt een afweging plaats tussen de belangen van de burgers en de belangen van de marktsector, die resulteert in regelgeving en bindende besluiten.

Wordt de 21^e eeuw de eeuw van de burger?

Wanneer wij de ontwikkeling van de civil society in een historische context plaatsen, valt op dat er steeds een zoektocht is naar een optimale taakverdeling tussen staat, markt en civil society. In opeenvolgende strategieën om de burgermaatschappij te organiseren, eerst de verzorgingsstaat en daarna de marktwerking, lijkt nu de gemeenschap aan de beurt en is 'de burger' herontdekt. In een gesprek met het wetenschappelijk bureau van het CDA (CDA-WI) werd de dynamiek in de driehoeksverhouding maatschappij, overheid en markt als volgt getypeerd: 'De periode tot 1980 was de tijd van de overheid, de periode van 1980 tot 2010 was de tijd van de markt, vanaf 2010 komen we in de eeuw van de burger'.

1.2 Het ideaal van de civil society staat onder druk

Omdat de civil society vanwege het belang van o.a. van vrijwilligerswerk lang beschouwd werd als het wezenskenmerk van de Amerikaanse samenleving, hebben we veel Amerikaanse literatuur bekeken. Tal van organisaties met een civil society karakter, zoals Rotary en Lions, zijn rond 1900 in Nederland overgenomen vanuit de Verenigde Staten. Filosofen als Hannah Arendt en Martha Nussbaum vertolken een politieke moraal waarin burgerschapszin als een kernwaarde wordt beschouwd. Hoe komt het dat er van af begin 2000 zulke sombere scenario's over de ontwikkelingen in de Amerikaanse maatschappij zijn verschenen? De auteurs, sociologen als Huntington, Putnam, werden hierover aanvankelijk bekritiseerd als pessimisten, maar de scenario's zijn steeds meer werkelijkheid geworden en de vrees speelt dat die ontwikkeling eveneens op Europa van toepassing zal zijn.

Er zijn verschillende factoren die in de afgelopen decennia hebben bijgedragen aan de vermindering van onderlinge sociale verbondenheid.

- Toenemende individualisering van de samenleving en leegloop van traditionele verbanden als kerken, vakbonden, en politieke partijen.
- Door privatisering heeft afname van de betekenis van sociale collectieve voorzieningen plaatsgevonden.
- Op alle fronten kan er door de burger meer gekozen worden. Dat leidt tot vrijblijvend gedrag en switchen van lidmaatschappen. De burger beschouwt zich eerder als klant van een vereniging dan als een lid van wie een actieve bijdrage verwacht mag worden.
- Het verdwijnen van banen op het middenniveau door technologisering en globalisering. Hierdoor verdwijnt de sociale middenklasse die vaak wordt beschouwd

als het cement van de samenleving. Dit proces, *'the decline of the middle'*, begon in Amerika al in de jaren 80.

- De opkomst van de multi-etnische samenleving in verschillende westerse landen, zoals ook in de jaren '90 in de VS waar de emigratie in korte tijd sterk toenam. Hierdoor ontstond een situatie dat burgers in een samenleving elkaar niet goed kennen. Er is dan minder vertrouwen en minder samenwerking. De sociale samenhang neemt af als diversiteit toeneemt, was een conclusie van Putnam die destijds hard aankwam. Zijn stellingen heeft hij bij secundaire analyse overigens afgezwakt (Putnam, 2010; Blokland, 2002)².

In de bundel *Civil Society tussen oud en nieuw*, voorzien de auteurs een cumulatief effect van deze uiteenlopende factoren, namelijk van heterogenisering en fragmentatie. Heterogenisering betreft de toename van verschillen in opvattingen, en fragmentatie leidt tot minder samenhang. Als geheel ontstaat er verzwakking van collectieve verbanden en denkkaders, en een hierop gebaseerd toekomstbeeld zou een 'versplinterende samenleving' opleveren. Maar dat gaat toch een paar stappen te ver. In het hoofdstuk over de netwerksamenleving zullen we betogen dat er door sociale media nieuwe vormen van samenhang ontstaan. Met de digitalisering van het verenigingsleven zijn de contacten en de samenwerkingen tussen leden wel vluchtiger geworden dan in de tijd van de procesmatige, papieren civil society. Maar er is ook een veelvoud van nieuwe verbanden en groeperingen ontstaan.

Door de berichten over afname van sociale verbondenheid vanuit Amerika ontstond ook bij beleidsmakers en politici in Nederland ongerustheid. Juist rond 2000 begon het beleid in Nederland ten aanzien van de multiculturele samenleving scheuren te vertonen. Paul Scheffer sprak in de NRC van een multicultureel drama dat zich in de samenleving voltrok (Scheffer, 2000). Met een term als *participatiesamenleving* werd door het toenmalige kabinet Balkenende een terugkeer bepleit naar de oude civil society. Misschien speelde op de achtergrond heimwee mee naar de vroegere zuilenmaatschappij. Vaak wordt gedacht dat in die maatschappij de gemeenschapszin het grootst was. De bestuurskundige Robert van Putten achtte een terugkeer naar die tijd onmogelijk: de civil society was naar zijn mening ontzield geraakt door secularisering en individualisering, door de grotere invloed van de markt was verzakelijking en commercialisering ontstaan (Putten, 2013).

² Robert D. Putnam, 'Still bowling alone?' *Journal of Democracy*, 2010. Er zijn kritische beschouwingen over het werk van Putnam, zie T. Blokland, 'Waarom de populariteit Putnam zorgwekkend is', *Beleid en Maatschappij*, 2002

1.3 ‘Herontdekking’ van de civil society

Hoewel volgens het betoog hierboven het geloof in de terugkeer van de civil society naïef zou zijn, volgde verschillende malen een oproep tot ‘revitalisering’ van de civil society. Dat kwam in 2013 vanuit het wetenschappelijk bureau van het CDA (CDA-WI, 2013). In 2017 volgde vanuit de Wiardi Beckman Stichting (PvdA) een pleidooi voor ‘politisering van de civil society’, het maatschappelijk middenveld zou versterkt moeten worden. Dat de bevolking minder homogeen is geworden en dat er veelvormigheid is ontstaan in sociale en culturele identiteit, vormde geen belemmerende factor. Integendeel, *leve het verschil* is een titel in de publicatiereeks van het CDA-WI *Naar een vitale samenleving*, waarin diversiteit als verrijking wordt gezien (CDA-WI, 2015).

In een pleidooi van D66 in 2016 voor versterking van de civil society, wordt ‘behoud van pluraliteit’ als een belangrijke reden genoemd. Door technologisering en marktdenken zijn identiteiten in onze samenleving ontworteld geraakt, want de bronnen waaruit waarden voortkomen zoals het rooms-katholicisme, humanisme en protestantisme zijn steeds meer uit het zicht verdwenen. Met versterking van het maatschappelijk middenveld kan een herontdekking ontstaan van deze gedeelde waarden, aldus het D66 tijdschrift *Idee*. Het zou bijna gelezen kunnen worden als een terugkeer naar de verzuiling (Ossewaarde, 2016).

Auteurs als Govert Buijs, Gabriël van den Brink en Paul Dekker pleiten in de bundel *Waar toe is Nederland op aarde?* (Boom 2018) ook voor een ‘heruitvinding’ of ‘herontdekking’ van de civil society. Daarbij is het vooral ook de civil society als tegenkracht tegenover overheden en de invloed van de marktsector.

Hieronder volgen enkele redenen, waarom het ideaal van de civil society in veel kringen wordt gekoesterd.

- Er is zorg over behoud van democratische waarden en instituties, zo valt af te lezen uit de diverse publicaties van de laatste jaren. Journalist Marcel ten Hooven betoogde in zijn boek *De ontmanteling van de democratie* (2018) dat de verkiezing van Trump geen tijdelijke afwijking is, maar aankondiging van een antidemocratische wending in de Amerikaanse politiek. Hij is een van de auteurs/denkers die een versterking bepleit van burgerschap en maatschappelijke instituties die de idealen van de civil society in stand kunnen houden.
- Een ander pleidooi voor een sterke civil society betreft het neoliberalisme³. In deze denkrichting is de vrije markt van cruciaal belang voor de gehele samenleving en wordt privatisering van tal van overheidsdiensten bepleit. Na de financiële crisis van 2008 is er ten aanzien van het belang van marktwerking in de publieke sector de nodige scepsis ontstaan (Achterhuis, 2010). Het wantrouwen jegens het neoliberalisme is echter niet verminderd en neemt zelfs toe.

De reden is niet zozeer de dominantie van de markt maar de dominantie van megabedrijven (Crouch, 2018). Het Amerikaanse ‘superkapitalisme’ manifesteert zich steeds meer en de vrees is dat dit in Europa eveneens de sociale verhoudingen zal verstoren (Reich, 2010).

- Een andere reden om de civil society te versterken is de ontwikkeling van data-technologie. Het streven is om daarbij onze maatschappelijke waarden te beschermen omdat claims over onze toekomst voor een groot deel vanuit de technologie zullen komen. Hierbij valt te denken aan privacy, aan transparantie van algoritmen die worden gebruikt door marktpartijen en overheidsdiensten, en aan de toegang tot ‘eerlijke’ informatie.
- De aanpak van klimaatbeheersing en de zorg over het milieu vergen herbezinning op de economische orde en een sterke civil society.

3 Addie Schulte beschrijft neoliberalisme als een politiek-economisch systeem waarin de vrije markt een rol vervult in vele facetten van de samenleving. Efficiency komt daarbij op de eerste

plaats en tenzij de staat ingrijpt om de vrije markt te beschermen moeten overheidsuitgaven worden beperkt. *De strijd om de toekomst. Over doemscenario's en vooruitgang* (Schulte, 2019)

Bovenstaande redenen betreffen overwegend politieke motieven. De waarschuwingen en oproepen gaan uit van een geloof in het collectieve vermogen van burgers om de samenleving sterk en weerbaar te maken. Hierbij gaat het om het brede concept van de civil society dat verbonden is met de democratie en de rechtsstaat. Dat is de ‘politisering’ van de civil society waar de Wiardi Beckmanstichting op doelt.

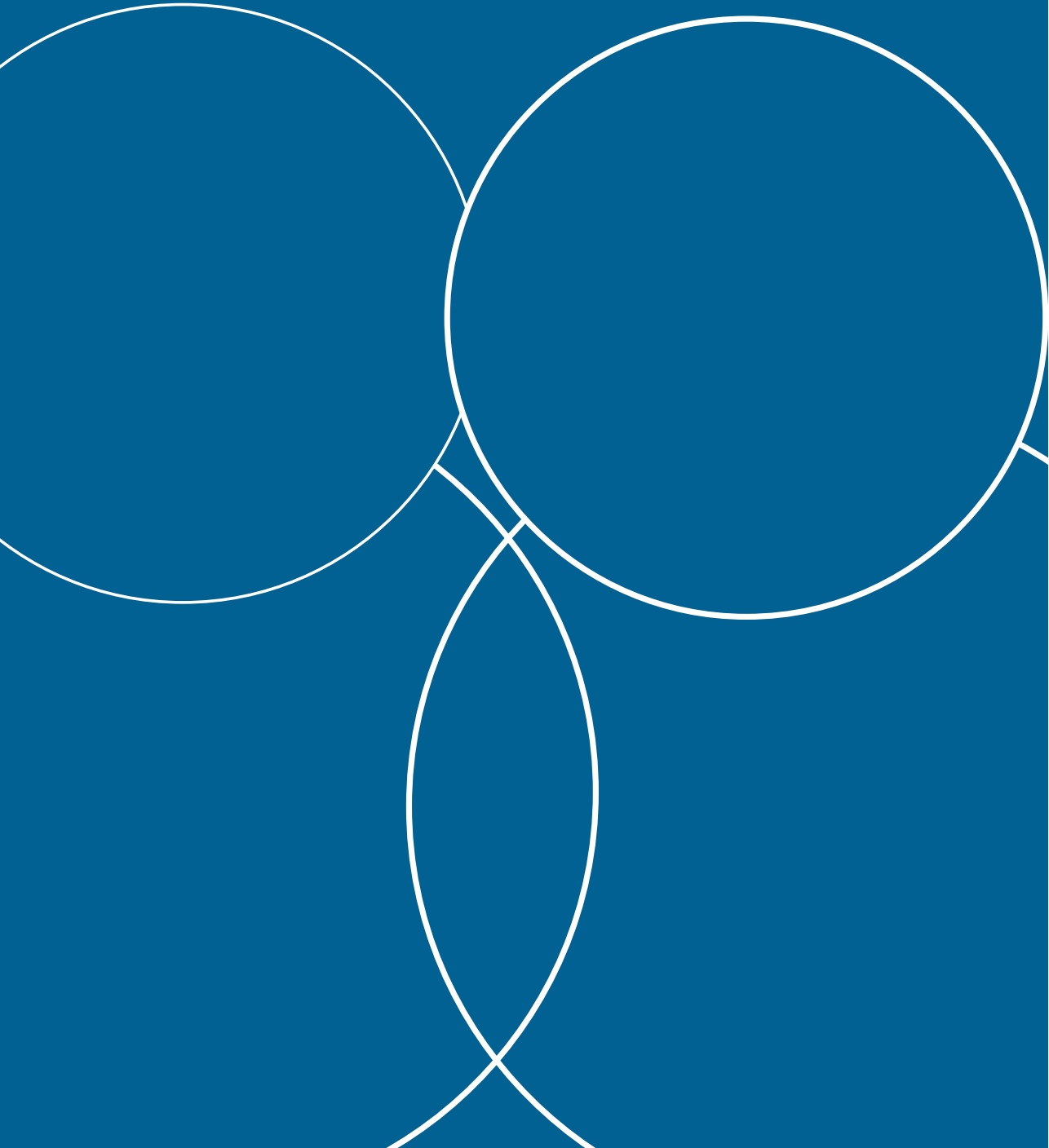
Daarnaast kennen we nog het smallere concept van de civil society, dat uitgaat van individuele burgers die allerlei projecten en initiatieven uitvoeren en die in belangrijke mate de zichtbare kant vormen van de civil society.³ Daarbij zien we dat de civil society steeds minder met instituties te maken heeft.

³ Zie bijv. SCP, *De sociale staat van Nederland*, 2017.

Referenties

- Achterhuis, H (2010). *De utopie van de vrije markt*. Lemniscaat
- Blokland, T (2002). Waarom de populariteit Putnam zorgwekkend is. In: *Beleid en Maatschappij*
- Brink, G van den, G Buijs & P Dekker (2018). *Waarom is Nederland op aarde?* Boom
- Buijs, G, P Dekker, M Hooghe (2009). *Civil Society tussen oud en nieuw*
- CDA-WI (2013). *Het CDA en de maatschappelijke onderneming*. Publicatie in de reeks 'Naar een vitale samenleving'
- CDA-WI (2015). *Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie. Een christendemocratisch antwoord op het sociale vraagstuk van deze tijd*
- Crouch, C (2018). Can we reform neoliberalism? Interview op *You Tube*, 21 maart 2018
- Dekker, P (red.) 2001. *Civil society, verkenning van een perspectief op vrijwilligerswerk*. SCP
- Hazeu, CA (2003) Wat heeft een econoom aan sociaal kapitaal? Bijdrage aan '*Liber amicorum prof.dr. P.A. Cornelisse*', Erasmus Universiteit Rotterdam
- Hilhorst, P, M Zonneveld, M de Winter (2013). *De gewoonste zaak van de wereld: radicaal kiezen voor de pedagogische civil society*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
- Hooven, M ten (2018). *De ontmanteling van de democratie*
- Hurenkamp, M (2017). *Met opgeheven hoofd. Sociaal burgerschap aan het begin van de 21^e eeuw*. Van Gennep Amsterdam
- Klabbers, JHG (1980). *De toekomst als spel*, oratie, Universiteit Leiden
- Korsten, A & P de Goede (2006). Vertrouwen in overheidsbeleid. De theorie van Putnam over sociaal kapitaal. Verkorte vorm van Korsten en De Goede (red) in: '*Bouwen en vertrouwen in het openbaar bestuur*', Elsevier
- Lijphart, A (1990). In '*Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*', 3^e druk
- Metz, J (2008). Anatomisch model van de civil society voor de WMO, *Sociale Interventie*, jaargang 17, nr. 3
- Ossewaarde, R (2016). De civil society als waakhond van diversiteit. In: *Idee*
- Pestoff, V (1992). Third sector and cooperative social service: an alternative to privatization. In: *Journal of Consumer Policy*, 15-1
- Putnam, RD (1995). Bowling alone: America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, nr 6
- Putten, R. van (2013). Civil society kan de verzorgingsstaat niet redden. In *www.sociale vraagstukken.nl*, 24 oktober 2013
- Raad voor de Rechtspraak (2017), *Verder bouwen aan het huis van de rechtsstaat. Scenarioplanning rechtspraak 2030*
- Reich, RB (2010). Superkapitalisme en de bedreiging van onze democratie. In: *Business Contact*
- Scheffer, P (2000). 'Het multiculturalite drama'. *NRC*, 29 januari 2000
- Schulte, A (2019) *De strijd om de toekomst. Over doemscenario's en vooruitgang*. Cossee
- SCP (2017). *De sociale staat van Nederland*
- Sie Dhian Ho, M (2018). Europa tussen markt en gemeenschap, de terugkeer van identiteitspolitiek. In: *Lezing Beschermersdag Nationaal Monument Kamp Vught*, 2018
- Uitermark, J & JW Duyvendak (2007). De kloof dichten met straatburgerschap. *Agora* 24, 5
- Waal, S de (2014). *The value(s) of civil leaders*, Eleven International Publishing
- WRR (2002), *De toekomst van de nationale rechtsstaat*
- Zijdeveld, A (2001). *De samenleving als schouwspel*. Reed Business, 3^e druk

---

HOOFDSTUK 2

HET STREVEN NAAR ZELFVERWERKELIJKING BIJ BURGERS

In dit hoofdstuk staan de burgers centraal. Zowel de burgers van nu als de burgers in de civil society van 2035. In de overgang daarnaartoe staan we stil bij het begrip identiteit als een belangrijk aspect van burgerschap.

2.1 Burgerschap is meesterschap over het eigen leven

Socioloog Menno Hurenkamp beschrijft het sociaal burgerschap van nu in zijn boek *Met opgeheven hoofd - sociaal burgerschap aan het begin van de 21e eeuw* (Hurenkamp, 2017). Hij heeft gesprekken met burgers gevoerd en brengt hiervan verslag uit. Hieronder volgen enkele van zijn conclusies en observaties, met het commentaar van anderen.

Doe-het-zelf cultuur

Wat in Hurenkamps rapportage opvalt, is de overheersende wens van burgers om alles zelf te willen doen. Het is een streven naar ‘meesterschap’ over het eigen leven.⁴

De voorlichting en kennis over het ‘zelf doen’ is via de digitale media ruim voorhanden gekomen en de risico’s bij individueel handelen zijn fors afgenomen. Dit bevordert het zelfstandig handelen. Als gevolg hiervan is een hele laag van bemiddelende instanties – reisbureaus, verzekeringsadviseurs etc. – aan het verdwijnen. Het leidt in de visie van Daan Rovers (Denker des Vaderlands 2019) tot verdere emancipatie van de burger, met de dag groeit bij burgers de overtuiging dat men het zelf wel kan. Rovers vraagt zich zelfs af wanneer de huisarts aan de beurt is.

---

⁴ In 2013 publiceerde de organisatie ‘Forum’ via eenzelfde bottom-up methode, namelijk van ‘verhalentafels’, de rapportage *Een ontdekkingsstocht naar nieuw burgerschap*. Ook hierin treffen we een dominante doe-het-zelf-cultuur aan (Forum 2013).

---

2. HET STREVEN NAAR ZELFVERWERKELIJKING BIJ BURGERS

We staan nog aan het begin van de 21^e eeuw, maar we merken volgens haar een toename aan horizontale verhoudingen (Rovers, 2019).

Wat de meeste mensen willen is een veilige wereld thuis en op het werk. Hun maatschappelijk engagement betreft vooral de eigen, overzichtelijke omgeving, en er is in het algemeen weinig ambitie om de maatschappij als groter geheel te willen verbeteren.

Veel burgerinitiatieven gaan uit van solidariteit en het bevorderen van de leefbaarheid in de eigen omgeving, zoals de sfeer in de straat. Of men voelt een morele verplichting tegenover familie of vrienden en wellicht de voldoening van iets goeds te doen, iets dat het leven zin geeft. Anderen voelen compassie, of doen mee omdat ze in een bevoorrechte positie verkeren en uitgesproken capaciteiten hebben. Sommigen denken aan de volgende generatie en zijn bereid daarin te investeren. Wat we aan motieven daarvoor zien is eerder sociaal dan politiek.

Al deze spontane burgerinitiatieven dragen er aan bij om over de leefbaarheid van je directe omgeving na te denken. De grote, complexe samenleving blijft daarbij echter overwegend buiten beeld. Dat zou inherent kunnen zijn aan de methode van bottom-up onderzoek met gesprekken in kleine kring. Kim Putters (2019) van het SCP vraagt zich af of het 'reflexief vermogen' van burgers wel verder reikt dan de eigen nabije omgeving. Is er wel ruimte bij hen voor algemeen belang?

Van degenen die in minder goede omstandigheden verkeren (gezondheid, financieel) zeggen velen toch zelfredzaam te zijn. Dit illustreert de bevinding dat wat op het microniveau als redelijk of goed ervaren wordt vanuit een macroperspectief niet zo hoeft te zijn. De blik op de samenleving van bovenaf is vaak zorgelijker en pessimistischer dan wat burgers in hun directe omgeving zelf ervaren. Optimisme betreft het individu en pessimisme het collectief.

Efficiency-druk

In het onderzoek van Hurenkamp zijn burgers vrij eensgezind over wat zij in het dagelijks leven als grootste bron van spanning ervaren, namelijk de drang naar efficiency binnen organisaties waar zij werken. Ongeacht of dat de publieke sector

of private organisaties betreft. In het project *'De verborgen politiek van het dagelijks leven'* benoemt Monika Sie Dhian Ho (2013) dezelfde spanningsbron. Efficiency-druk is er alom: in de zorg, het onderwijs, de keuken van restaurants, bij ambtenaren, bij de politie. Er moet te veel en te snel, het gevoel overheerst diensten niet optimaal te kunnen leveren. Er is een diep verlangen naar een ander tempo en kleinschaligheid. Naar een herstel van de menselijke maat, vooral in het onderwijs en de zorg. Daarbij wil men serieus genomen worden, met erkenning van de eigen professionaliteit en kwaliteiten.

Naast efficiency en rendementsdenken spelen ook regeldruk en het werken volgens protocollen. Kan dit efficiëncystreven toegeschreven worden aan het ver doorgevoerde neoliberalisme in bijna alle sectoren van de samenleving? Govert Buijs noemt het de impact van managementdenken. Of het nu gaat over de verkoop van hamburgers, over het aanbieden van zorg of onderwijsmodulen, overal lijkt hetzelfde sturingsproces gehanteerd te worden. Door bovengenoemd managementdenken ontstaat vervreemding dan wel afstand tussen het management en degenen die het werk uitvoeren. De linkerhand kent de rechterhand niet meer (Buijs, 2009).

Een van de gevolgen lijkt de toename van het aantal mensen met burn-out, het emotioneel en fysiek uitgeput zijn van mensen.

'Verhuftering'

Burgers zijn bezorgd over de verruwing in de onderlinge omgang. De wereld is harder en de mensen zijn onaardiger. Je moet je teweeststellen anders wordt er over je heen gelopen. Mensen die in de samenleving misschien best goed mee draaien geven in de publieke ruimten, in hun vrije tijd, en op internet soms overlast en zoeken de grenzen op (Stokkom, 2010).

Dit hangt samen met de verdampende macht-kwestie: eigenlijk is er niemand, die we ter verantwoording kunnen roepen. Klimaatcrisis, financiële crisis: niemand is *'in control'*. Het gevoel ontstaat dat we niet de baas zijn over ons leven en dat dat misschien niemand iets kan schelen. Dit sluit aan bij het eerste punt van deze paragraaf (de doe-het-zelf cultuur) want we willen juist de baas zijn over ons eigen leven. Wanneer we het gevoel krijgen niet mee te tellen, kan dat leiden tot een reactie als: "dan zal ik eens even laten zien dat ik besta". Zo'n reactie is echter destructief; zonder richting, en eigenlijk alleen een manier om aandacht te trekken (Borgmans, 2012). Zo'n latente agressie komt ergens vandaan, dat kan eenzaamheid zijn, of soms ook onmacht.

De 'verhuftering' van de maatschappij staat haaks op de civil society waarin juist geciviliseerd gedrag wordt gewaardeerd. Politicoloog Herman van Gunstere merkte in *Eigentijds burgerschap* (WRR, 1992) op dat burgerzin en normbesef

niet kunnen worden afgedwongen. Burgerschap en sociaal gedrag moeten daarom vooral gekoesterd – en daarmee gestimuleerd – worden. Cock Hazeu komt min of meer met dezelfde visie, burgerzin en normbesef zijn positieve bijproducten van een sociale samenleving, die als er bewust en rationeel aan zou worden gesleuteld eerder verloren dreigen te gaan (Hazeu, 2003). De campagne ‘Doe eens lief’, waarmee de organisatie Sire burgers probeert te motiveren om aardiger te zijn voor elkaar, is een moedige poging toch iets te bereiken. Socioloog Van Stokkom (2010) is optimistisch en verwacht op termijn verandering in de sociale conjunctuur. Mensen zien dat er iets is scheefgegroeid en ze krijgen genoeg van dit cynisme en gedrag.

De politiek is niet eerlijk

Hurenkamp stelt in zijn boek dat bij veel burgers de perceptie bestaat dat de politiek niet aan eerlijke verdeling doet. Men verwijt ‘Den Haag’ dat er te weinig gestreden wordt tegen het verdwijnen van banen en tegen het grote bedrijfsleven. Worden publieke belangen door de politiek wel goed behartigd?

De betrokkenheid van de burger met wat er in de samenleving speelt, neemt af. Doordat hierover minder discussie plaatsvindt, en mensen zich terugtrekken, kan het gebeuren dat burgers onverwachts in botsing komen met de overheid.

De mate van betrokkenheid bij de samenleving

Voorgaande paragrafen schetsen een beeld van hedendaags sociaal burgerschap. Hoe is dat beeld als we er landelijke cijfers bij halen? Het WRR-onderzoek, ‘*Stijlen van betrokkenheid*’ (2012) geeft onderstaande typering:

- In onze maatschappij wil zo’n 35% van de bevolking graag actief en sociaal betrokken zijn en er een ‘verantwoordelijke levensstijl’ op na houden.
- Een kleinere groep van 15%, kreeg van de WRR het etiket ‘gezagsgetrouwen’ of ‘volgzamen’.
- 25 à 30% van de bevolking zijn de ‘ontevredenen’, een groep die iedere maatschappij altijd heeft, en die er ook in de toekomst zal zijn. De economische positie van de ontevredenen hoeft niet slechter te zijn dan van de gemiddelde Nederlander, deze mensen hebben vooral de perceptie slechter af te zijn dan anderen of vrezen toekomstige verslechtering. 60% van de ontevredenen zegt daarbij wel in de politiek geïnteresseerd te zijn. Dat zou een indicatie kunnen zijn dat zij misschien te mobiliseren zijn tot een actiever burgerschap.
- De restgroep, ruim 20%, bestaat uit de ‘onverschilligen’. Belangstelling voor de politiek of de publieke zaak is bij deze groep nagenoeg afwezig

Dit overzicht geeft aan hoeveel burgers actief willen zijn en op wie een beroep gedaan kan worden. Misschien wel de helft van de bevolking als we de ‘volgzamen’ meetellen. Dat lijkt ons een redelijk goede score.

2.2 Identiteit, op zoek naar onszelf?

Identiteit kan omschreven worden als de wijze waarop mensen zichzelf en anderen positioneren in de sociale omgeving en de wijze waarop dergelijke posities betekenis krijgen. Er is een onderscheid tussen een persoonsidentiteit en een sociale identiteit. Identiteit refereert zowel aan iemands unieke, eigen persoonlijkheid alsmede aan het gemeenschappelijke dat je met een groep mensen deelt. Identiteit staat in de belangstelling, zo wordt er tegenwoordig gesproken over ‘identiteitspolitiek’.⁵

Identiteit heeft ook te maken met insluiting en uitsluiting, met een grens tussen ‘wij’ en ‘zij’. Het eigene wordt geplaatst tegenover het vreemde (Verkaaik, 2011), en dat identiteitsdenken dreigt net als in de VS gepolariseerd te raken door een sterke focus op één aspect, bijvoorbeeld allochtone afkomst.

Maar identiteiten liggen niet kant en klaar gereed voor gebruik, het zijn eerder resultaten van een zoekproces:

- Filosoof en psycholoog Kees Kraaijeveld stelde dat identiteit in onze toekomstige samenleving typerend zal zijn, waarbij mensen voortdurend op zoek zullen zijn naar zichzelf (Kraaijeveld, 2005). Dat voortdurende zoeken heeft te maken met de permanente transformatie waarin we verkeren. Het is opmerkelijk hoe snel mensen zich daar voortdurend aan kunnen aanpassen, hoewel het tegelijkertijd kan leiden tot nostalgie en heimwee naar de ‘onaangetaste’ samenleving van vroeger. Het is een reactie op de vervagende grenzen en het wegvallen van structuren. Zo hadden ook veel Engelsen met een Brexit-voorkeur als motief: ‘I want my country back’.
- Monika Sie Dhian Ho stelt dat er behoefte is aan zekerheid en veiligheid en aan een markering van onze identiteit. Die collectieve identiteit (datgene wat ons samenbindt) wordt echter weinig naar gerefereerd. Politici waren veelal terughoudend in het praten over eigenheid, de natiestaat was achterhaald, we zouden onderdeel worden van Europa (Zwart, 2008).
- De identiteit waar ouderen naar op zoek zijn is anders dan de identiteit die jongeren nastreven. Identiteitsvorming is een essentieel onderdeel van volwassenwording (Sie Dhian Ho, 2008). Naar verwachting zullen toekomstige generaties zich minder laten leiden door tradities maar actief en voortdurend bezig zijn met het vinden van hun eigen identiteit. Gemeenschapsbanden zijn niet verdwenen, maar hebben wel een vrijblijvender vorm gekregen. Dat zou niet

⁵ Zie ook Ian Buruma, ‘Zichzelf overstijgen is in de politiek uit; standpunten zijn identiteiten geworden’ (2017)

verrassend moeten zijn want verscheidenheid en keuzevrijheid zijn kenmerkend voor het postmoderne bestaan. ①

① Postmodernisme beschrijven wij als een door twijfel en relativering gekenmerkte wereldbeschouwing, zie onder

paragraaf 8.3. Complexiteit als kenmerk van de toekomstige samenleving.

In 2020 zal landelijk een op de drie jongeren allochtoon zijn, in de Randstad zelfs een op twee (CBS, 2016). Dit heeft effect op identiteitsvorming. Culturele en etnische verschillen brengen jongeren tot nadenken over wie zij zijn en waar zij bij behoren. Een optimistische verwachting is dat etnische diversiteit en geloofsverschillen in de toekomst minder belangrijk zullen worden, omdat voor de generatie die thans opgroeit diversiteit een feit is; zij zijn niet anders gewend.

De Randstad heeft op veel plaatsen de kenmerken van een urban lifestyle die jongeren samenbrengt. Loyaliteiten lopen hier vaak kriskras door elkaar in een vrijblijvende sfeer. Vanuit marketing kunnen deze onderlinge loyaliteiten als groepsidentiteit worden getypeerd (Kraaijeveld, 2005). Maar met het idee van zelfverwerkelijking heeft deze lifestyle weinig van doen. Het zijn veelal uiterlijke kenmerken zoals kleding, muziek etc. Het is, zoals Kraaijeveld het noemt, meer 'af en toe boompje verwisselen in het lifestylebos'.

Een recent onderzoek van SCP, *Denkend aan Nederland* (2019), gaat over onze nationale identiteit. Die blijkt volgens 83% van de Nederlanders wel degelijk te bestaan, ook al werd die in 2006, toen een commissie voor de Nederlandse geschiedenis een canon opstelde, 'bedrieglijk' genoemd (Rusman, 2019). Door globalisering en door de komst van migranten is de behoefte ontstaan om te definiëren wat het inhoudt om 'Nederlands' te zijn. Voor een grote groep gaat het dan om symbolen en tradities. Voor een kleinere groep is het vooral de structuur van onze samenleving: de democratie, de Grondwet en de vrijheden die wij hebben. Waarden als vrijheidszin, tolerantie, eenheid in verscheidenheid, rechtsgevoel en democratie zijn, aldus Monika Sie Dhian Ho, de producten van onze geschiedenis en vormen onze nationale identiteit. Het zijn elementen van een historische 'lots-geschiedenis'. Op nationale identiteit komen we nog terug in paragraaf 7.1.

2.3 Een selectieve blik op de toekomstige generatie?

Als we in deze publicatie over de 'huidige generatie' spreken, bedoelen we degenen die inmiddels meerderjarig zijn en misschien al aan het arbeidsproces deelnemen. De toekomstige generatie zijn jongeren die thans opgroeien en die in 2030-35 maatschappelijke posities zullen innemen in de samenleving. Een toekomstverkenning *moet* de toekomstige generatie in ogenschouw nemen, anders zou het een

geboren tussen	ook wel	jong tijdens	kenmerken
Stille generatie			
1925-1940	geraniumzitters	wederopbouw	plichtsgetrouw, harde werkers
Babyboomers			
1941-1955	protestgeneratie	stijgende welvaart	vrije moraal, zelfontplooiing, onvrede
Generatie X			
1956-1970	generatie nix	economisch verval, jeugdwerkloosheid	praktisch, zelfredzaam, no-nonsense mentaliteit
Pragmatische generatie			
1971-1985	patatgeneratie	groeïende keuzemogelijkheden: alles is mogelijk	levensgeluk als hoogste doel, zelfontplooiing, passiviteit
Generatie Y			
1986-2000	millennials, prestatiegeneratie, generatie Einstein, achterbankgeneratie, Peter-Pan-generatie	informatietijdperk, dreiging van terroristische aanslagen	authentiek, zelfverzekerd, actief op internet, meegegeven dat alles mogelijk is
Generatie Z			
2001-2015	digital natives, netgeneratie, M(ultitasking) generatie, generatie I, lgeneration, Generatie Yi	digitale tijdperk, economische crisis	internet is vanzelfsprekend, multitasken
Generatie Alpha			
2016-2030	Google-kids, Generation Glass, gen A	economische malaise, bezuinigingen, groeiende technologische kennis	beter opgeleid dan ooit, materialistisch

Generatietijdlijn. Bron: www.youngworks.nl/van-patatgeneratie-tot-prestatiegeneratie/

abstracte bezigheid zijn. Het is dus relevant om te proberen in kaart te brengen wat wij van de toekomstige generatie kunnen verwachten. Wat zouden hun idealen kunnen zijn, hoe zal hun gemeenschapszin en hun betrokkenheid bij Europa zijn? De verwachtingen hierover zijn gebaseerd op het doortrekken van lijnen van eerdere leeftijdscohorten.

Tal van ontwikkelingen die de huidige generatie hebben beïnvloed zijn ook van toepassing op de volgende generatie. Demografie, toenemende keuzevrijheid, nieuwe technologieën, globalisering en veranderingen op de arbeidsmarkt, nieuwe manieren van zingeving. Dit zijn trends die de huidige opgroeiende generatie zullen vormen.

De studie van sociaalgeograaf Wendy van der Zwart, *Identiteitsvorming in een veranderende samenleving* (2007), vormde in belangrijke mate de leidraad voor deze paragraaf (Zwart, 2007). Daarnaast kozen we het boek *Staatpolitiek*, 2017, van politiek filosoof en antropoloog Femke Kaulingfreks als tegenhanger, omdat

de toekomstige generatie geen homogene groep betreft. Studies over huidige en komende generaties gaan doorgaans over jongeren die binnen het bestaande (onderwijs)systeem hun weg proberen te vinden en die bij volwassenwording met vallen en opstaan bezig zijn hun persoonlijk en sociaal kapitaal op te bouwen. Maar we zullen ook geconfronteerd worden met groepen jongeren waarvan wij nu al weten dat die buiten de boot dreigen te vallen. Van de totale leeftijdscategorie 18-24 jaar verlaat 14,5% het onderwijs zonder startkwalificatie (CPB, 2006). Het betreft vooral allochtone jongeren. Hun ouders zijn vaak onvoldoende geïntegreerd en deze jongeren groeien op met achterstand. Het verslag van de Onderwijsinspectie (2018) spreekt van een hardnekkige achterstand waarbij in de afgelopen twintig jaar nauwelijks verbetering is bereikt.

In het korte bestek van deze paragraaf stellen we een aantal punten aan de orde. Onderstaande kanttekeningen zijn ontleend aan verschillende bronnen (Boschma 2018, Hermsen 2019, Bureau Yellow Communication 2010) en is er gebruikgemaakt van generatieonderzoek van onder meer het Trimbos Instituut en het Onderzoekspanel 'Generation What'.

Aspecten van identiteitsvorming

- Wendy van der Zwart stelt dat ouders in het algemeen bewust kiezen voor kinderen of juist niet. In veel gevallen zijn kinderen een 'project' geworden; een kind waarin geïnvesteerd wordt en waarmee niets verkeerd mag gaan. Afwijkingen en achterstanden moeten gecorrigeerd worden en ouders leggen de lat voor hun kinderen hoog (Zwart, 2008).
- Ouders proberen hun kinderen naar een zo hoog mogelijk niveau van onderwijs te brengen. Prestatiedruk heeft zijn intrede gedaan in ons onderwijssysteem.
- Bij het vormen van een sociale identiteit spelen de directe sociale omgeving, ouders, buurt en school een belangrijke rol. Opmerkelijk hierbij is dat de invloed van de ouders thans veel langer doorloopt dan in het verleden. Was dat in 2009 tot ongeveer de leeftijd van 12 jaar, nu is dat vermoedelijk al tot minstens achttien jaar. Dit sluit aan bij bevindingen uit cognitie-onderzoek dat wij later volwassen worden (Jolles, 2017).
- Onze onderwijsstructuur is nog steeds gericht op een aaneengesloten periode vanaf het 4e tot 24^e levensjaar waarin de opleiding dient plaats te vinden. Dit geeft frictie in een veranderende samenleving waarbij het leerproces zich over het hele leven uitstrekt. Steeds vaker klinkt de wens om in de leeftijdsfase van jongvolwassenen een tussenjaar te plannen om iets anders te doen. Een belangrijke reden is dat jongeren in deze levensfase veel moeite hebben met het

nemen van belangrijke beslissingen zoals de keuze voor de studie⁶.

- De toekomstige generatie groeit op met interactie en digitale content; technologisering groeit mee met hen. Vanwege de constante onderlinge bereikbaarheid via internet van leeftijdsgenoten zal identiteit mede in samenhang met andere jongeren ontstaan. Er zijn ook meer soorten sociale relaties: door diverse rollen in games en persoonlijke sites ontstaan deel-identiteiten. Het gamen weerspiegelt een manier waarop jongeren het leven ervaren: een set van kansen waar je op verschillende manieren mee om kunt gaan (Zwart, 2008). Tot dusver is een constatering dat gamen o.a. leidt tot het snel kunnen switchen tussen taken. Er is al sprake van de 'generatie Einstein'. Over de jaren heen zijn scores op intelligentietesten van generatie op generatie toegenomen. De invloed van technologie maakt slimmer.
- Door globalisering is de betrokkenheid met andere landen bij jongeren bijna zo vanzelfsprekend als de verbondenheid met het eigen land. De geografische context waarbinnen identiteiten gevormd worden is verruimd. Dat past bij de generatie die zich fysiek steeds meer over grenzen begeeft (Zwart 2008). De deelname van buitenlandse studenten aan het Nederlands hoger onderwijs draagt verder bij aan een klimaat van internationalisering. De verwachting is dat de toekomstige generatie meer Europees georiënteerd zal zijn. ②

② De Brexit heeft op jongeren het effect dat zij zich bewust zijn geworden van de kwetsbaarheid van de Europese samenwerking. Britse jongeren die nu hun toekomst vrezen, waren zelf te jong om te mogen stemmen of nalatig door niet te stemmen (*Scienceguide*, 2018).

6 'Ruim 70% van de jongeren heeft grote moeite met het bepalen van de studiekeuze' Nederlandse Vereniging van Schooldecanen, Landelijke Studiedag 'Uitstelgedrag', 2012

Kenmerken van de positie van jongeren in de toekomstige netwerkmaatschappij

- Jongeren zullen meer rollen vervullen en meer sociale relaties aangaan. Zij hebben ‘*multiple identities*’ waartussen zij kunnen laveren. De keuzevrijheid en -mogelijkheden leiden tot een soort maakbaarheidsgedachte, zowel met betrekking tot de eigen persoonlijkheid als met betrekking tot de directe omgeving. Jongeren zijn veel bezig met zelfontplooiing: zij willen leren binnen een bedrijf om zo hun competenties uit te breiden. **3**
- Door een overload aan informatie en een veelheid aan keuzes, is het oppassen om geen verkeerde keuzes te maken. Het gevoel zelf verantwoordelijk te zijn voor die keuzen, leidt tot een drang naar perfectie, die misschien nog versterkt wordt door het eerdergenoemde punt dat kinderen voor veel ouders een ‘project’ zijn geworden waar niets aan mis mag gaan. Alles bijeen leidt dit tot keuzestress en uitstelgedrag.
- Deze drang tot perfectie sluit aan bij de ideeën van de *meritocratie*, waarbij het de individuele bekwaamheid en prestaties zijn die tellen, en niet iemands afkomst zoals in de vroegere klassenmaatschappij. Meritocratie past prima bij de gedachte van eigen maakbaarheid, maar van de maakbare mens naar de mens die het in de samenleving moet maken is het een kleine verschuiving, aldus psycholoog Paul Verhaege (2018) van de Universiteit Gent.
- De postmoderne samenleving heeft nieuwe concepten nodig om je te kunnen aanpassen aan de snel veranderende werk- en leefomstandigheden. Het is de vraag of het culturele reservoir aan denkbeelden waaruit je kunt putten daarvoor toereikend is. Sommige beschouwingen spreken van de noodzaak van een nieuw moreel kompas (Egmond, 2019). Van de moderne mens wordt een reflexieve houding verwacht. Het is goed dat veel jongeren hier ook mee bezig zijn, want we gaan over naar een andere tijd en andere vormen van samenleven (Paridon, 2017). **4**

3 Zelfverwerkelijking is ook je bevrijden van soms knellende banden. Maar in deze tijd zijn banden niet meer zo knellend, jongeren wonen veel langer bij ouders thuis. Wat zijn de mogelijkheden om je ergens tegen te kunnen afzetten? Zijn er dan nog alleen de sociale media om je ongeremd in te kunnen uiten? (Opmerking uit een van onze focugroepsgesprekken).

4 *de Volkskrant* stelt in een beschouwing over de toekomstige generatie dat zij nog maar beperkt een boek of krant lezen. Paul Schnabel ziet dat niet als een belemmering, volgens hem zijn ook toekomstige generaties wel degelijk op zoek naar kennis, ervaring en wijsheid, maar putten zij die wijsheid niet direct uit boeken. *de Volkskrant*, 1 september 2007

- Een afnemend vertrouwen in de overheid en politiek, maakt dat men bij voorkeur zelf aan de slag gaat. De spanningsboog is kort en voor de tijd om is, is er alweer een ander project. Het vertrouwen in technologie bij het zoeken van oplossingen van problemen is daarentegen wel hoog. De betrokkenheid van jongeren bij de politiek is vaak afhankelijk van hun opleidingsniveau. De recente toeloop van jongeren bij Groen Links en D66 (evenals bij soortgelijke partijen in Europa) betreft vooral hoger opgeleide jongeren. Een groep die op de arbeidsmarkt ook het meest kansrijk is. De verschillen in opleiding zetten zich ook op andere manieren voort in de maatschappij, zie hoofdstuk 3 over de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden.
- Veelomvattender dan het uitstelgedrag vanwege keuzestress is de situatie van uitgesteld leven als gevolg van verkokering in het overheidsbeleid. De optelsom van studieschuld, strakke regels rond studieprestaties, en de flexibilisering op de arbeidsmarkt maken dat een perspectief op vaste aanstelling en hypotheek voor jongeren vergaand is opgeschoven vergeleken met tien jaar geleden. Starters kunnen geen betaalbare woning vinden en maken noodgedwongen lange reistijden. Het is zichtbaar in de statistieken: jongeren gaan later samenwonen en krijgen later kinderen. Pas recent is deze problematiek op de politieke agenda gekomen met een advies van de SER voor een 'generatietoets' op beleid.
- Met de vergrijzende bevolkingssamenstelling (rond 2030 is meer dan 40% van de beroepsbevolking 50+) zal zich de vraag voordoen hoeveel veerkracht de samenleving in 2035 kan opbrengen om te kunnen anticiperen op verandering en te kunnen concurreren met landen met een jongere bevolking. Hoogopgeleide en gemotiveerde jongeren zullen de 'opladers' worden van de economie.
- Feminisering is een aspect van de demografische ontwikkeling. Vrouwen hebben mannen in het onderwijs al lang ingehaald en staan inmiddels ook hoog op de carrièreladder. De verwachting is dat die lijn zich zal doorzetten met feminisering van het wereldbeeld. De #metoo-beweging is een voorbeeld dat hierop wijst (Egmond, 2019).

Tot besluit

Verschillende visies op burgers en de toekomstige generatie passeerden de revue. Het is ondanks de groeiende complexiteit van de samenleving opvallend hoe zeer er sprake is van zelfbewustzijn van de burger en van het idee van de eigen maakbaarheid. Bij de toekomstige generatie staat zelfontplooiing hoog in het vaandel:

- Met de veelheid aan sociale contacten, kleinschalige verbanden en 'light' varianten, staat de gemiddelde burger er sociaal gezien sterker voor dan eerder werd aangenomen. Eind vorige eeuw beschouwden auteurs de toename van individuele vrijheid van burgers als een bron van onzekerheden: minder comfort-zones,

---

2. HET STREVEN NAAR ZELFVERWERKELIJING BIJ BURGERS

meer stress over eigen verantwoordelijkheden. Putnam stelde in 1995 dat individualisering mensen ongelukkiger maakt (Putnam, 1995). De impact van sociale media was toen nog niet merkbaar.

- Hoewel de burger er met zijn vele virtuele verbanden dus sterker voorstaat, leidt dit nog niet tot versterking van een collectief bewustzijn. De burger heeft zich ver teruggetrokken uit de samenleving, er ontwikkelt zich een persoonscultuur: 'wij zijn omdat ik ben'. Identiteit is ondanks de verbreding van onze blik via de media toch vooral verbonden met de lokale cultuur. We zien dat in de beperkte verwachting van de burger ten aanzien van de (landelijke) politiek.
- In een cultuur die veelvormig wordt, zullen groepen en personen een meervoudige identiteit hebben. Dat geeft minder kans op stereotyperingen van groepen en biedt perspectief op onderlinge tolerantie.

Kanttekeningen bij deze zelfontplooiing zijn:

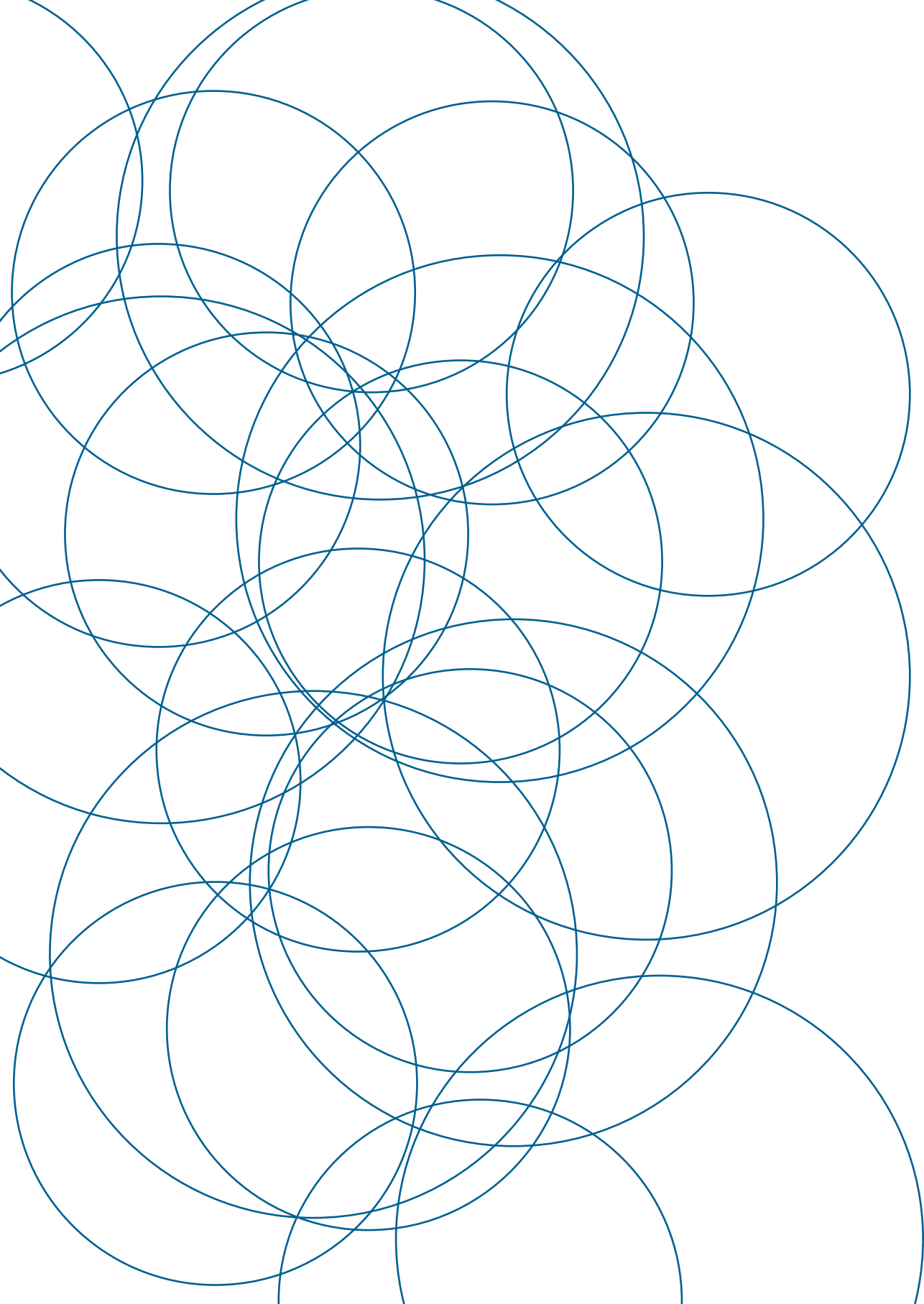
- De *efficiency*druk waaronder veel mensen zeggen te lijden, wordt bij een krimpende beroepsbevolking zeker niet minder. Met meer erkenning voor de individuele en professionele kwaliteit van mensen komt er ruimte voor talent. De toekomstige generatie zal op dat punt eisen stellen aan werkgevers en aan organisatiecultuur.
- Wij zullen er voor de toekomst op bedacht moeten zijn niet te veel zorg op schouders te leggen van de toekomstige generatie die overbelast dreigt te worden. Govert Buijs noemt het van belang om na te denken over de organisatie van tijd, zoals de verdeling van werk, gedachten over een basisinkomen, maatschappelijk loon (Buijs, 2014).

Streetwise en Urban Lifestyle gaan niet samen en toekomstverkennen is soms zoeken naar waar het schuurt en gaat wringen. Naar verwachting kan er in de samenleving van de toekomst een verharding optreden. Een groep jongeren voelt zich gemarginaliseerd of gestigmatiseerd, met name moslim-jongeren. Hoe moet het met de expliciet controversiële opstelling van deze jongeren? Antropoloog Kaulingfreks spreekt van 'streetwise' jongeren, die niet gesetteld zijn en die hun plaats in de toekomstige samenleving zullen opeisen. Daartegenover staan de jongeren met hun opgebouwde of verkregen sociaal kapitaal. Zullen die bereid zijn hun positie te delen?

Volgens Kaulingfreks is een idealistische stellingname van vooruit kijken naar een inclusieve samenleving nodig, waarbij het uitgangspunt is dat groepen onderling sterk verschillen in waarden. Dat vergt nieuwe gemeenschapsvormen en een andere politiek. De spanningsverhouding die we hier signaleren, vormt een uitgangspunt in het tweede scenario over 'Samen-leven'.

Referenties

- Borgmans, E (2012). 'Toegeven dat je een rotleven hebt is taboe'. In: *de Volkskrant*, 27 oktober 2012
- Boschma J & I Groen (2018). *Generatie Einstein 3.0. Slimmer, sneller en socialer en volwassener. Communiceren met jongeren van de 21^e eeuw*' A.W. Bruna 3^e druk
- Buijs, G (2009). Een vertrouwenwekkend vocabulaire voor managers. In: M ten Hooven, *Voorbij de crisis*, 2009
- Buijs, G (2014). *De eeuw van de burger*. Groen van Prinstererlezing 2014
- Bureau Yellow Communication (2010). *Rapport Generatie Alpha*.
- Buruma, I (2017) Zichzelf overstijgen is in de politiek uit; standpunten zijn identiteiten geworden. In: *De Groene Amsterdammer*, 3 augustus 2017
- CBS (2016), *Landelijke Jeugdmonitor*
- CPB (2006). *Voortijdig schoolverlaten*
- Egmond, K van (2019) *Homo Universalis. Moreel kompas voor een nieuwe Europese renaissance*', De Geus
- Forum 2013. *Een ontdekkingsstocht naar nieuw burgerschap*
- Gunsteren, H van (1992) *Eigentijds burgerschap*, WRR
- Hazeu C (2003) Wat heeft een econoom aan sociaal kapitaal? Bijdrage aan *Liber amicorum prof. dr. P.A. Cornelisse*, EUR.
- Hermesen, J, R van Goor, M de Jong (2019). *Leefwerelden van jongere.*, Coutinho, 3^e druk
- Hurenkamp, M (2017). *Met opgeheven hoofd – sociaal burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*
- Jolles, J (2017). *Het tienerbrein. Over de adolescent tussen biologie en omgeving*. Amsterdam University Press
- Kaulingfreks, F (2017) *Straatpolitiek*
- Kraaijeveld, K, 'De samenleving van de toekomst is de samenleving van het verschil'. In: 'Het Betoog', *de Volkskrant*, 2 juli 2005
- Onderwijsinspectie ((2018). *Verslag onderwijsinspectie 2018*
- Paridon, M van (2017). *Filosofie om de los zand samenleving bijeen te houden*. Internationale School voor Wijsbegeerte
- Putnam, RD (1995) *Bowling allone*
- Putters, K (2019) *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving.....*
- Rovers, D (2019). Publieke kennis' lezing opening Academisch jaar 2019-2020, Universiteit van Amsterdam
- Rusman F (2019) Onze nationale identiteit: van opblaaskroon tot vrijheid. IN: *NRC*, 25 juni 2019
- Schnabel, P (2017) Slimmer, sterker, socialer? In: *de Volkskrant*, 1 september 2007
- Science guide* (2018). 'Internationalisering van het hoger onderwijs wijzigt drastisch'
- SCP (2019). *Denkend aan Nederland*
- Sie Dhian Ho, M (2013). *De verborgen politiek van het dagelijks leven*
- Stokkom BAM van (2010). *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*. Vu.nl. 2010
- Verhaege, P (2018) Themanummer, De werkende mens. In: *De Groene Amsterdammer*, 11 december 2018
- Verkaaik, O (2011). De identiteitscrisis: een typisch modern verschijnsel? In: de *Gammacanon*, J.M. Meulenhof 2011
- Zwart, W, van der (2007). *Identiteitsvorming in een veranderende samenleving*.

HOOFDSTUK 3

DE KOMST VAN DE NETWERKSAMENLEVING

In dit hoofdstuk richten we ons op collectieve aspecten en verbanden in de samenleving, zoals publieke opinievorming en maatschappelijke scheidslijnen. De sociale media vormen de rode draad in dit hoofdstuk. Door sociale media veranderen gemeenschappen in netwerken; we groeien toe naar een netwerksamenleving. Door sociale media verandert de structuur en het karakter van publieke opinievorming. Sociale media kunnen bijdragen om tegenstellingen te overbruggen, maar er tevens toe leiden dat gemeenschappen tegenover elkaar komen te staan. De sociale media hebben dus impact op de maatschappelijke scheidslijnen. De sociaal-economische positie van burgers, de mate van integratie en het gevoel van ongelijke kansen zijn daarbij ook van invloed. De toekomstige netwerkmaatschappij kan burgers meer met elkaar verbinden, maar niet alle tegenstellingen zijn te overbruggen.

3.1 Het hybride karakter van publieke opinievorming

De civil society heeft de maatschappelijke betrokkenheid van de burger als ideaal. Dat ideaal veronderstelt van burgers reflectie, discussie en publieke meningsvorming. In deze paragraaf beginnen we met de tweedeling die ook in de inleiding voorkwam, namelijk die van bottom-up en top-down. Dat betreft de bronnen van informatie. Naast de meningen en informatie die door de 'kenniselite' van wetenschap en journalisten aangeleverd wordt, zien we als bronnen de 'wisdom of crowds'. Kenmerkend voor deze tweedeling is dat in het eerste geval vooral de journalistiek de berichtgeving verzorgt en dat bij de wisdom of crowds iedereen zelf nieuws kan maken en verspreiden via media als Twitter en Facebook. ①

① We wezen er in hoofdstuk 1 op, dat er organisaties zijn die zich richten op opinievorming zoals actiegroepen en

politieke partijen. Bij deelname hieraan is er doorgaans dan al sprake van een mate van geïnformeerde burger.

Om bij de basis te beginnen: de argumenten die mensen uitwisselen en de meningen die ze vormen, blijven doorgaans beperkt tot kleine kring. Joke Hermes, lector Media, Cultuur en Burgerschap noemt dit de alledaagse meningsvorming. Deze verschilt van publieke meningsvorming (Hermes, 2005). Dat verschil illustreert Hermes in het onderscheid tussen 'kwaliteitskranten' met serieuze onderzoeksjournalistiek en bladen als *De Telegraaf*, die van oudsher gekenmerkt worden door de mix van publieke en alledaagse meningsvorming. Vooral *human interest, life style*, alledaagse zorgen en genoegens komen in deze kranten aan bod; onderwerpen dicht bij de belevingswereld van mensen. Hoewel ook de zogenaamde kwaliteitskranten steeds meer overgaan op deze formule.

Naarmate er sprake is van meer analytische berichtgeving ontstaat er afstand ten aanzien van de alledaagse meningsvorming en betreden we de wereld van de politiek en bestuur. Het is goed daarbij te beseffen dat niet iedereen kan bogen op dezelfde mate van politieke interesse, inzicht en analytisch vermogen. Het complexer worden van de samenleving doet volgens de WRR in *Vertrouwen in burgers* (2012), het gemis voelen aan kaders om die complexiteit aan burgers te kunnen verhelderen. In de tijd van de verzuiling hadden de media vaak nog de taak om te werken aan de socialisatie en emancipatie van hun lezerspubliek. Overigens met alle eenzijdigheid van dien! Maar volgens de WRR haken nu veel mensen af. Het lijkt erop dat de sociale media die rol hebben overgenomen.

Veel processen van meningsvorming ontstaan op het snijvlak van informatiebronnen. Meningen worden dikwijls geframed door de media en de rol van de onafhankelijke journalistiek is hierbij onontbeerlijk. De journalistiek wordt wel als 'waakhond van de democratie' beschouwd vanwege het kritisch volgen van uitspraken van politici en overheidsinstanties.

De kwaliteitsjournalistiek, zoals *Volkskrant*-journalist Wansink dat noemt, met het klassieke handwerk van uitzoeken, verifiëren, en van snelle, accurate en leesbare berichtgeving, staat onder druk (Wansink, 2019). Financieel, omdat de inkomsten van de traditionele media als kranten en tijdschriften al jaren teruglopen door minder advertenties en afnemende abonnementen. Op het internet zijn nieuws en informatie 24 uur per dag gratis te vinden. Wat verder genoemd kan worden is de sfeer van wantrouwen die de laatste jaren lijkt te ontstaan jegens onafhankelijke journalistiek en wetenschap. Misschien is dat ontstaan vanwege 'complotdenken' in de sociale media. En ten slotte moeten we rekening houden met de verwachting dat de toekomstige generatie steeds minder de krant zal lezen. In het voorgaande hoofdstuk wees Paul Schnabel daar al op. Ze hebben er geen tijd voor of eigenlijk geen innerlijke rust, aldus Roland Legrand van de Vlaamse krant *De Tijd*. Lezen wordt 'scannen', online snel berichten bekijken, waarbij de media zelf geven wat belangrijk is.

De journalistiek zal ingrijpend veranderen. In de netwerksamenleving zijn de lezers ‘communities’ geworden. Mensen zijn net als bij gaming, eigenlijk meer bezig met reageren in plaats van lezen; ze gaan in debat. Journalisten worden de facilitators van die debatten. “De schrijvende pers wordt een bloggende, video makende, debatten-organiserende, interactieve pers” (Legrand, 2019). Hans Wansink ziet dit niet als een lonkend perspectief. We zullen volgens hem onder ogen moeten zien dat de samenleving het op den duur zonder betrouwbaar nieuws moet stellen.

Volgens Wansink leek de komst van de sociale media in het begin een verrijking met veel beloften, maar het gehoor voor sensatie, nepnieuws, en complotdenken bleek groter. Het meest zorgelijke is de (digitale) manipulatie in berichtgeving: ‘trollen’ die op internet berichten plaatsen om te stoken, verschillen te vergroten en te ontwrichten. Ook is inmiddels door de opslag van *cookies* en gepersonaliseerde diensten op internet het *Filter Bubbels*-fenomeen ontstaan. Via algoritmen ontstaat een interesseprofiel van de internetgebruiker, waarop vervolgens het informatie-aanbod wordt afgestemd.

Het genoemde wantrouwen jegens de onafhankelijke journalistiek wordt hierdoor versterkt. De journalist Marcel ten Hooven ervaart dat deskundige inbreng in het publieke debat soms eerder verdacht wordt gemaakt dan gewaardeerd. Hij citeert Brexiteer Michael Gove dat mensen genoeg hebben van experts. Dat speelt vooral in een gepolariseerde wereld waarbij de eigen overtuiging niet aan het wankelen mag worden gebracht. **2**

2 Filosoof Marian Slob ziet als belangrijke vraag hoe we tot basale overeenstemming kunnen komen over wat waarheid is. Bij tal van kwesties is dat lastig omdat de analysekaders subjectief en soms politiek geladen zijn. Ook zij verwijst naar de tweedeling tussen de ‘wisdom of crowds’ en de kenniselite (Slob 2019). Dit zet de democratie onder druk; openheid en het vertrouwen tus-

sen de burger en overheid zijn van groot belang. Het geeft de noodzaak van verifieerbare kennis aan. Er moet een balans komen tussen de wisdom of crowds en die van de kenniselite. Maar het begrip waarheid is complex en vormt bij uitstek een thema in de wetenschapsfilosofie; korthedshalve laten wij het hier dus verder buiten beschouwing.

Een blik op toekomstige ontwikkelingen van de media

Hoewel de kwaliteitsjournalistiek onder druk zal blijven staan, lijkt het vertrouwen in de journalistiek volgens peilingen van de *Mediamonitor* december 2018, gestabiliseerd en verbeterd misschien zelfs. Wat zich steeds meer voordoet is dat er in de maatschappij groeperingen zijn die de publieke opinie op een bepaalde manier

willen beïnvloeden. We zien dat bij maatschappelijke discussies over het lot van dieren in de Oostvaardersplassen en zwarte piet. Zo'n 20% van de burgers neemt daarbij harde standpunten in en is verdeeld in onverzoenlijke kampen van voor- of tegenstanders. **3**

3 De socioloog Castells spreekt bij dit soort verharding van discussies over 'weerstandsideiteiten'. Hij verwacht dat die zich in de toekomst vaker zullen doen horen. Milieuactivisme, religieus fundamentalisme en herrijzend natio-

nalisme zijn voorbeelden hiervan. Zij gaan in tegen de algemene opinie en de ideeën van de tijd en zij streven een verandering van de samenleving als geheel na of bieden weerstand tegen de gevestigde orde (Castells, 2003)

Volgens Marc Josten, eindredacteur van de rubriek *Medialogica* (omroep Human) heeft de overige 80% daar een hekel aan en wil dat er een opinie wordt gevormd op basis van feiten en goed nadenken (Josten, 2018). In het gepolariseerde Amerika is onder Trump de behoefte ontstaan aan betrouwbare informatie en steeg de oplage van kwaliteitskranten als *The New York Times*. "Hoe meer rumoer in de samenleving, hoe meer behoefte aan onafhankelijke journalistiek. In de toekomstige netwerksamenleving met overwegend online-informatie uit ontelbare bronnen kan het belang van onafhankelijke journalistiek niet voldoende benadrukt worden", schrijft Kim Putters (2019).

Hoe zien kenners van de sociale media de toekomst?

Een aantal experts op het gebied van sociale media heeft zich verenigd op de website wisdomofthecrowd.nl. In hun *Toekomst van de sociale media* (2019) stellen zij dat deze media inmiddels zijn uitgegroeid tot volwaardige kennismedia. Ze vormen de ultieme bron waaruit geput kan worden bij de ontwikkeling van de *wisdom of crowds*.⁷ Traditionele media en sociale media zullen ook steeds meer berichten van elkaar over nemen.

Wat zich in de sociale media vooral zal gaan voordoen, is het afstemmen van informatie op het online-gedrag van de burgers. Geavanceerde algoritmes kunnen steeds gerichtere profielen opstellen en individuen, groepen en 'publieken' bereiken met geselecteerd nieuws en boodschappen. Daardoor zullen de sociale media ten opzichte van de traditionele media steeds krachtiger worden.

---

⁷ Verschillende punten zijn ontleend aan 'Toekomst van de sociale media', www.wisdomofthecrowd.nl/trends

Deze ontwikkeling betekent dat mensen meer en meer verstrikt zullen raken in filterbubbels. De experts van sociale media verwachten dat de verschillende media dit zelf ook gaan inzien. Er komen moderators en curatoren om informatie te beoordelen en om context en uitleg te verschaffen aan gebruikers. Internetgebruikers zullen meer mogelijkheden krijgen voor interactie en feedback.

De nieuwe netwerken die zullen ontstaan – ‘netwerken van de tweede generatie’ – kennen voor de gebruikers tal van faciliteiten en lijken bij uitstek gericht op informatie-uitwisseling. De netwerken hebben soms gespecialiseerde discussiegroepen en elk netwerk heeft een eigen herkenbare cultuur.

De netwerken gebruiken voortdurend analyses om de invloed van gebruikers en netwerken te meten. Monitoringsbedrijven als Klout en Brandwatch, produceren daarover scores op hun website. In het domein van de politiek, de overheid en het bedrijfsleven kunnen netwerken op basis hiervan de status verwerven van belangrijke intermediaire systemen.

Voor de civil society is het essentieel dat burgers zich goed kunnen informeren over actuele zaken en politieke kwesties. Ongeïnformeerde burgers zijn passieve burgers. De publieke sfeer moet ruimte bieden aan discussies waarin standpunten uitgewisseld kunnen worden. De ontwikkeling van sociale media, netwerken, en discussiegroepen, kan daarom waardevol zijn voor het functioneren van de civil society. We verwachten bovendien dat de traditionele media zich uitgedaagd zullen voelen en weerwerk zullen bieden, daarbij de discussies op internet volgend met een kritische blik.

Een belangrijk aandachtspunt hierbij is dat kenners en adepten van de sociale media signaleren dat online discussies zelden langer dan een paar uur duren voor alweer een volgend item zich aandient. Roland Legrand vat dit samen als “Tweets, die als sneeuwvlokjes verdampen voor ze de grond raken.” (Legrand, 2019). De snelheid en vluchtigheid van de sociale media kunnen zo leiden tot minder reflectie en verlies van ons vermogen om naar elkaar te luisteren.

Klaas van Egmond (*Homo universalis*, 2019) stelt dat in vergelijking met de sociale media, de traditionele media een maatschappelijk, uniformerende werking hebben terwijl door sociale media de maatschappelijke diversiteit juist wordt vergroot. De fragmentatie van culturele groepen en het ontstaan van allerlei deelgroeperingen in de samenleving worden naar zijn mening dan ook veroorzaakt door de informatie-bubbels van sociale media.

3.2 Maatschappelijke scheidslijnen

In paragraaf 2.3 wezen wij erop dat er een groep jongeren is, die zich gemarginaliseerd voelt en zich mogelijk in de toekomst zal manifesteren. Er zullen verschillende scheidslijnen zijn.

Het SCP noemt: 1) etnische verschillen, 2) de invloed van persoonlijk kapitaal, zoals opleiding, 3) scherpere verschillen in politieke oriëntatie door toename van onvrede, 4) polarisatie op de arbeidsmarkt (SCP, 2016). De verwachting van het SCP is dat de scheidslijnen in hevigheid zullen toenemen.

Tiemeijer (WRR) noemt dimensies waarop je dit kunt afmeten: namelijk differentiatie, d.w.z. de mate van verschillen; de mate waarin men zich als groep manifesteert; en de representatie in de politiek en media (Tiemeijer, 2017). Maatschappelijke scheidslijnen zijn er overigens altijd geweest; zoals in de tijd van de verzuiling met de tegenstellingen tussen katholieken, protestanten en socialisten.

Etnische scheidslijnen

Bij etnische groepen spelen verschillende factoren een rol: sociaaleconomische ongelijkheid; de integratie paradox van wel geïntegreerd, maar niet geaccepteerd zijn; en de islam als tweede religie in ons land.

De meeste immigranten willen integreren en meedoen, maar dat gaat niet vanzelf. Hurenkamp (2017) beschrijft integratie als een vorm van verinnerlijking en het toetreden tot de Nederlandse cultuur is zeker niet makkelijk. Hij noteert de verzuiching van moslims “of het eens kan ophouden”: de discussie over in welke taal je je geloof mag belijden, het geruzie in de politiek over integratie van moslims, het trots kunnen zijn op je afkomst. Er zijn ook groepen die druk uitoefenen om niet mee te doen aan integratie en die liefst een eigen getto willen vormen (Vermeulen, 2018).

Het is door sociale media voor migranten eenvoudiger geworden om contact te onderhouden met het land van herkomst of met landgenoten elders. De ‘nieuwe transnationale’ migranten kennen een andere ontwikkeling van identiteit dan eerdere groepen, die uiteindelijk in de ontvangende samenleving volledig opgingen. West-Europese landen zien het als zorgelijk dat migranten hun identiteit steeds meer ontwikkelen op basis van betrokkenheid met hun herkomstland (Zwart, 2008).

Ethnische verschillen kunnen weerbarstig zijn: de impact van de terroristische aanslagen van 11 september 2001 in Amerika is groter dan we denken. Vooral allochtone jongeren voelen zich aangevallen in de discussies over het minderhedenbeleid. De dikwijls negatieve beeldvorming in de media heeft ertoe geleid dat een deel van deze jongeren zich aangetrokken voelt tot de radicale of orthodoxe interpretaties van de islam en zich hiermee is gaan identificeren. Daar komt bij dat

zij zich gestigmatiseerd voelen door hun sociaaleconomische positie. De frustraties nemen toe naarmate zij hun kansen op succes, bijvoorbeeld in sollicitaties, als minder ervaren. Het gevoel niet volledig mee te tellen, terwijl je hier geboren bent en je opleiding succesvol hebt afgerond, heeft grote gevolgen, zeker wanneer zij zich politiek gaan organiseren.

Tot zover hebben we het accent willen leggen op sociale ongelijkheid. Dat krijgt er een dimensie bij doordat de islam thans de tweede godsdienst in ons land vormt. De combinatie maakt het probleem van ongelijkheid extra complex.

Door de secularisering en ontzuiling in het begin van de jaren 1970 waren God en gebod voor een groot deel uit de samenleving verdwenen. Maar nu zijn er mensen binnengekomen met een duidelijke religieuze identiteit. Mensen die hun religie in publieke ruimten willen beleven, in hun kleding en in hun voeding. Wij weten niet goed hoe hier mee om te gaan, merkt de Belgische filosoof Patrick Loobuyck op (Loobuyck, 2017).

Er is in de grootstedelijkheid van de Randstad geen sprake meer van één heersende cultuur, er is een veelheid van subculturen. Een situatie, die wel aangeduid wordt met de term *superdiversiteit*.

Om groepen met elkaar in verbinding te brengen is ‘overbruggend kapitaal’ nodig. Het SCP (2016) stelt dat veel af zal hangen van elites om te zorgen dat groepen met elkaar in contact blijven. Wie die elites zijn, laat het SCP in het midden. Duidelijk is dat het een zoekend proces is van hoe we dit moeten aanpakken.

Het Europees programma van de Goethe Universität (2015) concludeert dat we diversiteit anders moeten gaan organiseren. Wat rechtvaardigt ‘insluiting’ of ‘uitsluiting’ van groepen in de samenleving? Bij de nieuwe aanpak zou het moeten gaan om:

- a) identificatie met de maatschappij als geheel;
- b) de spelregels van de democratie;
- c) iedereen die de rechtsstaat onderschrijft, is welkom;
- d) het vermogen om verschillen ook daadwerkelijk te kunnen waarderen.

Sociale cohesie is niet synoniem met harmonie. Socioloog Kees Schuyt spreekt van een subtiele, maar ook effectieve manier van omgaan met verschillen en tegenstellingen, opdat ze voor iedereen draaglijk worden (Schuyt, 2006).

Zijn processen van overbrugging in een grootstedelijk verband denkbaar? Er zijn voorbeelden, waarbij dergelijke vraagstukken in burgerfora besproken worden

en die leiden tot gefundeerde oordelen⁸. Grote gemeenten als Den Haag en Rotterdam kennen wijkraden om te adviseren over de veiligheid en leefbaarheid in wijken.

In het essay *Kwaliteit in de klas* is dit uitgewerkt door de Hogeschool Rotterdam (Bormans, 2015). Het gaat om de volgende spelregels bij groepen studenten met uiteenlopende achtergronden:

- Pacifiërende regels: respect hebben voor elkaars godsdienst en seksualiteit (de regel waarmee de Nederlandse Grondwet opent);
- Regels waarbij een appel gedaan wordt op verantwoordelijkheid: de keerzijde van het vragen van ruimte voor de eigen particuliere identiteit of mening is het nemen van verantwoordelijkheid voor het grotere geheel (wijk, samenleving);
- Methodologische spelregels: wanneer heeft iemand gelijk? Wat zijn valide argumenten? Niet de grootste mond bepaalt de uitkomst;
- Activerende regels: zoek actief het gesprek.

Scholen zijn de voorhoede van de toekomstige maatschappij. In korte tijd veranderden scholen in de Randstad van samenstelling, namelijk meer dan 70% allochtone leerlingen. Dat ging gepaard met discussies over zaken als bidden op school, hoofddoeken en djellaba's, het niet-Nederlands spreken op school, onbereikbare ouders, (sommige) vrouwen die een man de hand niet willen schudden. Moet de leerling zich aanpassen aan de schoolcultuur of houdt de school rekening met de verschillen in cultuur van de leerlingen? Machteld de Jong en Huub Nelis voorzien dat als we niet de dialoog aangaan, dit tot gevolg zal hebben dat groepen zich voor elkaar gaan afsluiten en er een negatieve sfeer van potentieel conflict zal ontstaan.

Culturele diversiteit is niet eenvoudig te managen, want het gaat niet alleen om religie maar ook om waarden als bijvoorbeeld man-vrouw verhouding, verhouding kerk en staat, of seksuele moraal. De verschillen in opvattingen hierover spelen vooral bij fundamentalistische stromen binnen de soennitische islam. Dialoog kan dan misschien niet meer tot consensus leiden, maar wel verdere radicalisering helpen tegen te gaan. Hameren op abstracte 'waarden en normen' heeft hierbij weinig zin, het zal vaak neerkomen op een verwijzing van religieuze opvattingen naar de privésfeer. Een probleem is dat er in de verdeelde moslimgemeenschap ook richtingen zijn, waarbij het niet mogelijk is in een westerse samenleving een volmaakte moslim te zijn. Een authentieke hervormingsgezinde islam is er (nog) niet en dat zal alleen ontstaan wanneer er vrijheid is in de Arabische moslimwereld, aldus Marijn Kruk in 'Wachten op een Luther uit het oosten' (Jong 2017).

---

⁸ Vaak genoemd wordt IJsland in 2005, waar een nationaal forum uit 950 burgers ingesteld om de kernwaarden te benoemen voor een nieuwe grondwet. In Ierland werd een dergelijk forum ingesteld om te adviseren over de hervorming van het kiesstelsel.

Integratie is een kwestie van lange adem en naar elkaar toegroeien. Er zijn signalen en verwachtingen dat de generatie die thans nog binnen etnische gemeenschappen opgroeit, mogelijk minder zal hechten aan geloofsverschillen en meer zal participeren in de maatschappij. Voor iedere groep in een aanvankelijke achterstandssituatie zal willen streven naar emancipatie en naar een gelijkwaardige positie in de maatschappij. De sociaaleconomische positie is een belangrijke factor. Socioloog Jan Willen Duyvendak merkte in een discussie over de vraag wie zich een echte Nederlander mag noemen, op dat moslims in Nederland echt wel vernederlandsen en dat het onzin is om te stellen dat Nederland zou 'islamiseren' (Jong 2017). ⁴

⁴ Paul Kalma, voormalig directeur van de Wiardi Beckman Stichting, denkt dat politisering van vraagstukken en het open en gepassioneerd strijdvoeren om het algemeen belang, helpt om maatschappelijke tegenstellingen te overbruggen. Het verdoezelen heeft er juist toe bijgedragen dat de maatschappelijke tegenstellingen scherper zijn geworden. Want wie tegenstellingen laat vervagen, schept ongewild ruimte voor alterna-

tieve ordeningen, bijv. voor populistische ordeningen, om de tegenstelling tussen 'gewone' mensen en de gevestigde orde aan te wakkeren.

Kalma (*Uit de greep van het bestuur, politiek als bezielded strijd om het algemeen belang*, 2015) citeert hier Herman Tjeenk Willink: politiseren is maatschappelijk depolariseren.

De scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden

Van alle sociaal-demografische kenmerken is opleiding doorgaans de factor met de meeste impact op de levensloop van mensen. Nooit was voorzien dat het opleidingsniveau zou leiden tot een tweedeling die steeds meer elementen omvat: verschillen in huisvesting, in gezondheid, levensverwachting, en in cultuur. De groep die in de afgelopen decennia aan het hoger onderwijs heeft kunnen deelnemen, heeft daarmee een voorsprong weten te verwerven. Een voorsprong die zich voortzet naar een volgende generatie door betere leefomstandigheden, en deelname aan onderwijs. (Dekker 2014; Cuperus 2012; Bovens 2014)

De tegenstelling tussen laagopgeleiden en hoogopgeleiden ontstond vanaf begin jaren 1980. Deze tweedeling is voor een groot deel gaan samenvallen met politieke standpunten zoals pro- en anti Europa. Het lijkt of de twee groepen zich wederzijds zijn gaan profileren. Waarom zijn hun belangen zo uit elkaar gaan lopen?

In deze tweedeling in opleidingsniveau spelen verschillende aspecten een rol, zoals de meritocratie (posities op basis van kwaliteiten en prestaties) en de druk op de middenklasse. De middenklasse voelt zich vooral op de arbeidsmarkt de beknelde groep (zie paragraaf 4.2). Deze situatie komt ook tot uiting in de tegenstelling van 'politieke elite' versus 'de rest' bij het populisme (zie paragraaf 5.1).

Er is een vorm van vervreemding ontstaan met de 'lagere klasse'. Dat wordt toegeschreven aan minder ontmoetingen (wonen, onderwijs, sport, recreatie etc.). Een culturele dimensie is dat in het meritocratische denken individualisme dominant is en zelfontplooiing de hoogste waarde vormt. Dat kan ertoe leiden dat hoger opgeleiden zich minder gebonden voelen aan gemeenschappelijke instituties, aan religie, de natiestaat. Zij staan ook anders tegenover diversiteit. Daarin zit voor een deel de oorzaak van de kloof met de lager opgeleiden, die meer gehecht zijn aan de nationale cultuur en die bang zijn dat tradities verloren zullen gaan. Laagopgeleiden zijn door hun werksituatie doorgaans ook plaatsgebonden. Hun sociaal en menselijk kapitaal is ingebed in lokale netwerken. Hoogopgeleiden zijn vaak kosmopolieten die de wereld overreizen om hun internationale contacten te onderhouden.

Tegenwoordig wordt de term 'elite' vaak gebruikt voor hoger opgeleiden. Dat is niet juist, het begrip elite omvat meer. Maar feit is wel dat er nauwelijks doorstroming plaatsvindt vanuit middelbaar opgeleiden naar hogere functies. Zou het beschikbare talent van de middelbaar opgeleiden al volledig 'uitgebuit' zijn waardoor er geen verdere ontwikkelingspotentie is? Of zijn er andere barrières?

Een grote groep kiezers voelt zich niet vertegenwoordigd en is cynisch geworden over de politiek. Het SCP merkte in 2014 op dat de politieke elite niet ziet

Hein de Kort

hoe groot het wantrouwen jegens hen is. “Politici, beleidsmakers en andere hoger opgeleiden hebben de neiging het eigen wereldbeeld als redelijk te beschouwen.” Het SCP noemt dat sociaal-culturele bijziendheid. Wanneer bij steeds meer mensen een perspectief op vooruitgang ontbreekt, zal dit leiden tot radicale onvrede.

Hoe ontwikkelen de scheidslijnen zich in de toekomst?

De problemen van etnische diversiteit en de tweedeling naar opleidingsniveau overlappen elkaar, althans voor een deel. Zou de tweedeling van laag- en hoogopgeleiden een blokkade kunnen vormen voor een akkoord met migrantengroepen? We stellen ons de situatie voor als een driehoeksrelatie met in de top de elite en aan de basis in de ene hoek etnische migranten en in de andere hoek de groep van burgers die zich achtergesteld voelen. De elite wordt geacht te streven naar overbrugging

van verschillen bij etnische/culturele diversiteit, maar die rol zou tegelijkertijd het wantrouwen van de ‘onderliggende’ groep van blanke boze burgers tegen de elite kunnen voeden.

Er wordt steeds meer kritisch gekeken naar de ‘diploma-maatschappij’. Onze complexe samenleving vergt in het algemeen een hoog ontwikkelingsniveau. Daarmee is niet gezegd dat we door moeten gaan op de weg dat iedereen verplicht is mee te doen aan de competitie voor het hoogste opleidingsniveau. Daar komt bij komt dat de scheiding tussen algemene cognitieve vorming en de ontwikkeling van beroepsvaardigheden in ons onderwijs zo langzamerhand gedateerd is. Alsof de maat van alle dingen op één type mens – namelijk de rationeel-pragmatische – gebaseerd kan zijn. Met het onderwaarden van andersoortige talenten gaat het cement in de samenleving verloren (CDA-WI, 2015). Er is een sterk veranderende arbeidsmarkt en als ons onderwijs zo eendimensionaal ingericht blijft, dreigt het de boot te missen. Het is tijd voor meervoudige intelligentie en voor meervoudig talent (Zonderop, 2019).

3.3 Contouren van de netwerksamenleving

De term netwerksamenleving is verhullend. Het lijkt of de maatschappelijke tegenstellingen hierin minder scherpe kanten zullen hebben. In de literatuur zijn de visies op de netwerkmaatschappij doorgaans optimistisch. Of burgers mee kunnen komen of niet wordt voorgesteld als een oplosbare kwestie, van al of niet beschikken over voldoende digitale vaardigheid.

Enkele kenmerken van de toekomstige netwerksamenleving:

- De transformatie van gemeenschappen naar netwerken en van primaire naar secundaire relaties betreft in wezen uiterlijke vormen. Vanwege de verschuiving van sterke naar zwakkere bindingen noemen we dit ‘lichte verbanden’. Ondanks de dynamiek in de samenleving blijft het waardenpatroon van burgers betrekkelijk constant, hoewel er zeker ook veranderingen zullen zijn.
- De rol van de sociale media is cruciaal. Burgers zijn mobiel, door ICT goed geïnformeerd en verplaatsen zich van de ene context naar de andere.
- Sociale media stellen mensen in staat om zich met uiteenlopende groepen te verbinden. Het hebben van veel contacten geeft mensen zelfvertrouwen. Hoe meer connectie, hoe meer mogelijkheden om te navigeren en aansluiting te vinden bij groepen. De sociale media bieden met internet en online platformen ook een instrument voor zelforganisatie. Door de gepersonaliseerde diensten ontstaat een *personalized society*, die het idee van eigen meesterschap versterkt.
- Er is een seculariseringsthese die stelt dat religie in betekenis afneemt naarmate

een samenleving modern wordt (Stigter, 2010). Wat is de betekenis van godsdienst dan in de netwerkmaatschappij? Als we het hebben over de maatschappelijke betekenis van religie dan noemt het onderzoeksprogramma van NWO, *Religie in de moderne samenleving*, vooral de sociaal verbindende functie, dus saamhorigheid, verbondenheid van burgers onderling, en vertrouwen in de democratie (NWO, 2014). Religie draagt bij uitstek bij aan het besef dat mensen onderdeel zijn van een groter geheel.

Het kerkelijk lidmaatschap lijkt thans gestabiliseerd op 27% van de bevolking (waarvan 10% RK, 7% protestants en 7% Islam). Volgens cijfers van het CBS rekende 78% van de bevolking zich in 1947 tot een kerkelijke gezindte.

Ontkerkelijking is niet hetzelfde als secularisatie (Rooden, 1996). Bij veel mensen blijft na hun vertrek uit de kerk een religieus besef bestaan: de christelijke cultuur zit nog tot diep in de genen van onze cultuur en samenleving. De seculariseringsthese is dus maar van beperkte betekenis.

Wel is de plaats van de godsdienst sterk verandert. Die is voor een groot deel niet meer in kerken en kathedralen te vinden. Er is een overgang van primaire naar secundaire instituties: een lappendeken van kleinschalige sociale bewegingen en associaties wordt door mensen gevormd vanuit hun eigen spirituele of religieuze behoeften. Ook stellen sommigen hun eigen religie samen uit elementen van verschillende geloven of bewegingen. De vrijheid om verschillende levensvisies naar eigen inzicht tegen elkaar af te wegen en daarin zelfstandig een keuze te maken ziet Klaas van Egmond als een grote verworvenheid van deze tijd (Egmond, 2019).

De betekenis van religie als verbindende en maatschappelijke kracht lijkt minder manifest, maar er wordt in de maatschappij wel degelijk belang gehecht aan zingevende levensperspectieven. In vrijwilligerswerk scoren burgers met een kerkelijke achtergrond nog steeds het hoogst. Wat de verbindende kracht van religie betreft, concludeerde Putnam dat kerken in de Verenigde Staten over onvoldoende overbruggend kapitaal beschikten om de polarisatie in de Amerikaanse samenleving tegen te gaan (Putnam, 2010). In Nederland is er ook polarisatie, maar we zijn geen verdeeld land. De kerk is altijd een plaats van ontmoeting van hoog- en laagopgeleiden geweest. En de opkomst van de islam als tweede godsdienst heeft er niet toe geleid dat de christelijke kerken meenden hun positie te moeten versterken. Eerder zien we bereidheid tot overleg en dialoog.

- Sommige scenario's, zoals die op het gebied van volksgezondheid, zijn relatief optimistisch over de toekomst. Er is sprake van veel zelfredzaamheid en initiatief van burgers in lokale gemeenschappen. Wel blijft de solidariteit vaak

overwegend beperkt tot de groep van mensen met dezelfde achtergrond.

Tegenover de veelheid aan lichte verbanden doen zich ook ontwikkelingen voor die vastere vorm hebben aangenomen en meer geïnstitutionaliseerd zijn. Twee voorbeelden hiervan:

- *Opkomst van een nieuw maatschappelijk middenveld*
Veel nieuwe sociale bewegingen zijn opgekomen vanuit 'postmoderne' of 'post-materialistische' waardenpatronen. De thema's en issues hierbij zijn veelal ontstaan vanuit wetenschappelijke inzichten, zie bijvoorbeeld de bewegingen rond klimaat, bewuste voeding, natuur en milieu. Deze opkomst van nieuwe sociale verbanden geeft het beeld van een nieuw maatschappelijk middenveld dat zich, hoewel er soms politieke standpunten worden ingenomen, overwegend buiten de gevestigde politiek wil houden (Buijs et al, 2009).
- *Digitale platformen*
De tweede ontwikkeling betreft de omvattende infrastructuur van digitale platformen voor het organiseren van sociaal en economisch verkeer. Ze vormen als het ware een ecosysteem met onderlinge verbindingen: Microsoft, Facebook, Amazon, Google, Apple, LinkedIn, Twitter etc. Volgens José van Dijck zien we hier een ontwikkeling waardoor de grenzen tussen de maatschappij, markt en overheid vervagen (Dijck, 2016). De opkomst van deze platformen draagt bij aan economische en maatschappelijke innovatie. Hoewel ze vooralsnog ook onregelend zijn t.a.v. bestaande praktijken en instituties: de klachten van overlast, massatoerisme door Airbnb, en de onvrede over taxi-app Uber nemen stormenderhand toe. En Facebook is bijna dagelijks in opspraak vanwege schendingen van privacy of ongeoorloofde gegevensverzameling.

Tot besluit

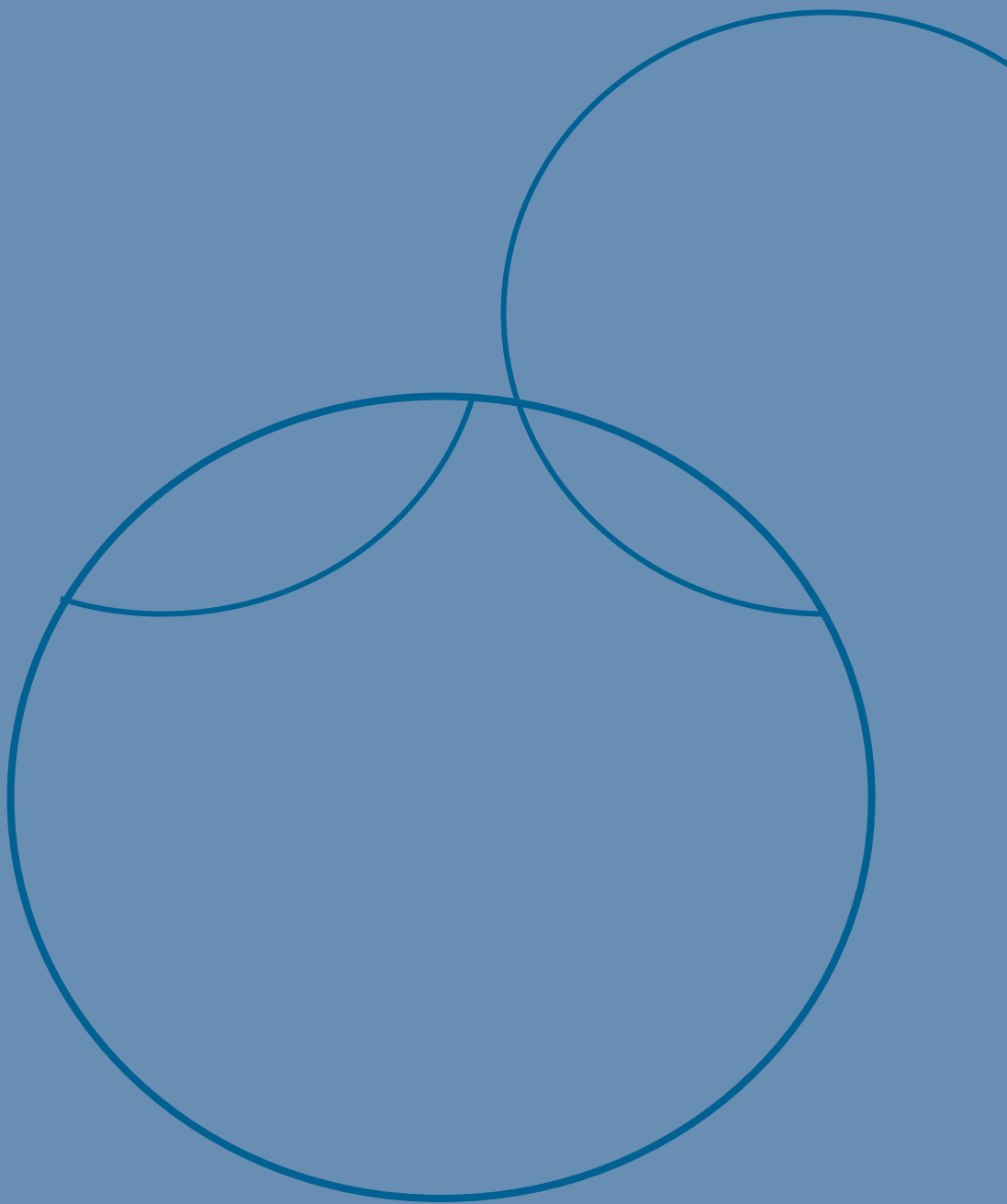
De mogelijkheden van internet, globalisering en de toegang tot kennis in het algemeen hebben geleid tot wat sociologen als Manuel Castells al in 2000 de netwerksamenleving hebben genoemd (Castells, 2000). De wereld zou volgens hen begrepen moeten worden in termen van netwerken i.p.v. gemeenschappen. Maar kunnen wij bij de netwerkmaatschappij nog wel van een *society* spreken? Netwerken zijn overwegend pragmatisch en gebaseerd op keuzes, belangen van individuen, gezinnen, groepen. Bij gemeenschappen gaat het ook om waarden die mensen gemeen hebben, de identiteit die ze aan zichzelf en anderen toeschrijven en de manier waarop ze onderlinge solidariteit vormgeven. Een samenleving van overwegend (digitale)netwerken betekent een geestelijke verarming en zal op den duur

ook niet functioneren. Empirisch onderzoek naar het effect van online netwerken op offline gemeenschappen geeft als beeld dat netwerken de communities zouden kunnen versterken en dat kan als hoopvol worden gezien (Gottmer 2010).

Referenties

- Bormans R, M Bajwa, Evan Braam, I Dekker (2015). *Kwaliteit in de klas*. Uitgave Hogeschool Rotterdam
- Bovens, M, A Wille (2014). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Prometheus
- Buijs et al. (2009). 'Civil society tussen oud en nieuw', Aksant
- Castels, M (2003). *The power of indentity*. John Wiley & Sons
- CDA-WI (2015). *Lang leve het verschil*
- Clingendael (2014), *Threats and challenges for the Netherlands*.
- Cuperus, R (2012). 'De nieuwe standensamenleving' In: *de Volkskrant*, oktober 2012.
- Dekker, P, W Tiemeyer (red.), 2014. *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, SCP
- Dijk, J van, T Poell, M Waal (2016). *De platformsamenleving. De strijd om publieke waarden in een onlinewereld*. Amsterdam University Press
- Egmond, K van (2019) *Homo universalis*
- Goethe Universität (2015). *Norm Conflicts in Pluralistic Societies*. Europees programma Goethe Universität
- Hermes, J (2005). *Verborgen debatten, onzichtbare burgers*, Oratie Hogeschool Inholland 200
- Jong, L de. H Wansink (2017). Nationalisme is troef. In: *de Volkskrant*, 25 februari 2017
- Jong, M de, H Nelis (2018). *Help, onze school is gekleurd. De toekomst begin in het onderwijs*
- Josten, M (2018). De schreeuwers tegenover de feiten. In: www.human.nl 6 december 2018
- Kalma, P (2015). *Uit de greep van het bestuur: politiek als bezielde strijd om het algemeen belang*. Bijdrage conferentie ROB
- Kruk, M (2018) 'Wachten op een Luther uit het oosten'. In: *De groene Amsterdammer*
- Legrand, R (2019). *De toekomst van de media in tien punten: niets blijft zoals het is*. Verkregen van www.finn.be
- Loobuyck, P (2017). *Samenleven met gezond verstand*, Polis
- NWO (2014). *Religie in de moderne samenleving*. Onderzoeksprogramma
- Putnam (2010). 'Still bowling alone?' In: *Journal of Democracy*, januari 201
- Putters, K (2019) *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*, Prometheus.
- Rooden, P van (1996), *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij*. Prometheus
- Schuyt, K (2006). 'De waarde van het niettemin. Interview in: *De Groen Amsterdammer*, 15 december 2006
- SCP (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later*. Sociaal en Cultureel Planbureau
- SCP (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*.
- Slob, M (2019). De crises rond de waarheid in de publieke ruimte. In: *de Volkskrant*, 14 juni 2019
- Stigter, GC (2010). *Kerkelijke betrokkenheid in Nederland*. Masterthesis. Utrecht
- Tiemeijer, W (2017). *Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?* WRR, januari 2017
- Vermeulen, F (2018). 'Spoort de orthodoxe moskee jongeren aan tot geweld, of weerhoudt ze jongeren juist van radicalisering?' In *De Goene Amsterdammer*, 29 november 2018

- Wansink, H (2019). Metamorfose van de journalistiek. In *de Volkskrant*, 20 april 2019
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. rapport
- Zonderop, Y (2019). 'Het onderwijs dreigt zijn doel en relevantie te verliezen'. In: *De Groene Amsterdammer*, 9 mei 2019
- Interview met OESO-directeur Andreas Schleier, *De Groene Amsterdammer*, 9 mei 2019
- Zwart, W van der (2008). *Identiteitsvorming in een veranderende samenleving*.

HOOFDSTUK 4

VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING

Dit hoofdstuk handelt over de marktsector, het domein van de economie. Economen houden zich bezig met de keuzen die gemaakt worden bij de productie, de consumptie en de distributie van (schaarse) goederen en diensten. Als wetenschap omvat de economie theorieën en modellen die betrekking hebben op de economische werkelijkheid. De financiële crisis in 2008 heeft economen creatief gemaakt om met andere blik naar de economie en naar de relatie met de samenleving te kijken. Dit leidde tot de erkenning dat er in de economie als wetenschap systeemfouten zitten, zoals bepaalde aannames over de regulerende kracht van de markt. Sommigen zagen dat al eerder, maar in 2008 gaf zelfs Alan Greenspan van de Federal Reserve System toe dat er te veel vertrouwd was op de marktwerking en dat met name het beleid ten aanzien van de financiële sector tekort was geschoten. De complexiteit van de arrangementen in die sector was niet meer te overzien.

Er is een nieuwe economie in de maak, dat wil zeggen een nieuw raamwerk van theorieën (Wansink, 2016). De rationele *homo economicus* heeft plaatsgemaakt voor de *homo sociologicus*. De maatschappelijke context waarbinnen economisch handelen plaatsvindt, wordt sterker benadrukt en de economie is aan het opschuiven in de richting van de civil society (Dalen 2012). Tot dan was het eerder omgekeerd. Vanwege de dominantie van de markt gaf Philipp Blom als typering: “de samenleving bestaat uit de markt en de rest is vrije tijd” (Blom 2017). Dat was als verwijt aan de politiek dat te veel ruimte aan de markt werd gegeven om binnen de grenzen van de maatschappij te opereren.

Naast nieuwe economische denkbeelden zijn er ook veronderstellingen dat er een andere economische ordening zal komen. Er is een permanente verbazing bij toeschouwers van de economie over situaties die men eigenlijk als onhoudbaar beschouwt: de superwinsten die gemaakt worden door bedrijven, zonder dat er

4. VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING

economische waarde wordt gecreëerd, de vergaande ongelijkheid in beloning, de overvloed aan financieel kapitaal, de machtsconcentraties en monopolievorming. Het zijn aspecten die een versturende werking hebben op de maatschappij en ook in strijd zijn met de regels en principes van de marktwerking. De ongekend hoge beloningen van ceo's en andere managers staan haaks op het uitgangspunt van de meritocratie dat posities en beloningen gebaseerd moeten zijn op prestaties. Ook het kortetermijndenken stemt tot verbazing. Een McKinsey-onderzoek uit 2013 gaf aan dat bij 73% van de tweehonderd grootste, beursgenoteerde bedrijven de tijdshorizon niet verder gaat dan drie jaar.

Maar bij deze kritische opmerkingen moet de kanttekening gemaakt worden dat de marktsector een grote verscheidenheid kent en dat de beursgenoteerde bedrijven niet representatief zijn voor het gehele bedrijfsleven. Tegenover multinationals en megabedrijven met soms meer macht dan landen die tot de G20 horen, staat het lokale bedrijfsleven en het midden- en kleinbedrijf, dat soms floreert en soms moeite heeft het hoofd boven water te houden. In dit hoofdstuk zullen wij af en toe refereren aan het spanningsveld tussen globalisering en regionalisering. Daarmee komen we tevens op grensgebieden van economie met de civil society. Een voorbeeld van zo'n grensgebied is de beweging die zich inzet voor *Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)*. ❶

❶ De civil society en sociale cohesie zijn belangrijk voor de Nederlandse economie, zo stelt Harry Kraats, voorzitter van de grootste werkgeversvereniging in Nederland, AWWN, in een interview. Werkgevers hebben een rol in het stabiliseren van de samenleving. Men wil dat

mensen zich kunnen ontwikkelen en een sociale omgeving hebben. Werkgevers richten zich niet alleen op winst maar hebben ook een sociale agenda: "Cohesie in de samenleving moet voorop staan. We moeten zorgen dat mensen mee blijven doen". (Troost, 2019)

De invloed van de markt op de maatschappij is zeer groot. Paul Dekker (SCP) noemt als voorbeeld de gestegen waardering die sinds de jaren 1980 in onze maatschappij is ontstaan voor ondernemend gedrag van burgers en organisaties. Het wordt geassocieerd met initiatief en innovatie (Dekker, 2008). Hierdoor gingen de civil society-organisaties op het gebied van liefdadigheid over op een bedrijfsmatige aanpak. Geen amateurisme meer op het gebied van de filantropie was de strekking.

Een belangrijke factor was het marktdenken dat in de jaren 1990 zijn intrede deed in het overheidsbeleid en in de publieke sector. Maatschappelijke organisaties op het gebied van zorg, huisvesting en onderwijs werden gestimuleerd om zich

als ondernemingen te gedragen. Men bleef ‘non-profit’, maar gaandeweg wel met marktconforme honorering voor de top en met hantering van alle bedrijfsjargon van dien. Van de laatste tien jaar noemen we de spectaculaire groei van het aantal zzp’ers, waardoor we zeker kunnen spreken van een ondernemende samenleving. Wanneer wij de marktsector in vogelvlucht bekijken, zien we veel ontwikkelingen die samenhangen en elkaar versterken.

- Paragraaf 4.1 beschrijft de veranderingen in de arbeidsorganisatie als gevolg van technologische innovaties en globalisering;
- Paragraaf 4.2 gaat over de metamorfose van de werkvloer die ontstaan is door veranderingen in de arbeidsorganisatie;
- Paragraaf 4.3 noemt twee effecten van de globalisering die de economische en sociale orde raken, namelijk de mobiliteit van kapitaal en de ontwikkeling van confronterende waardenstelsels.
- Paragraaf 4.4 behandelt tot slot een niet-economisch onderwerp: de klimaatverandering. De impact hiervan vormt misschien wel de belangrijkste factor om tot een andere economie en samenlevingsmodel te komen.

4.1 Verandering van bedrijfsorganisatie⁹

Een effect van globalisering is onder andere de internationalisering van productieprocessen met als streven de fabricage van componenten in landen met de laagste kosten en het nauwlettend afstemmen van de logistieke gevolgen daarvan. Doordat aan veel producten omvangrijke research voorafgaat, kan dat alleen rendabel zijn als voor een grote internationale markt wordt geproduceerd

Globalisering is sinds de jaren 1980 een factor van economische, politieke en culturele betekenis. Hierdoor ontstonden economische interdependenties tussen landen en verwevenheid van economieën, zoals we met de Brexit ervaren. De almaar toenemende verwevenheid is een onomkeerbaar proces waar nationale overheden steeds minder greep op hebben.

Effecten van globalisering en technologisering:

- Met globalisering is de wereldwijde concurrentie toegenomen. Internationalisering van het bedrijfsleven maakt bedrijven competitiever en gevoeliger voor besparing op (loon)kosten. Er is grotere druk om te komen tot *economies of scale*: grootschalig en met verregaande automatisering produceren waar je

⁹ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Fabian Dekker & Romke van der Veen, *Het midden weg? Technologische ontwikkeling, globalisering, bedrijfsbeleid en kansen op de arbeidsmarkt*, (Veen, 2017); Rijksoverheid, *Rapport werkgroep Digitale Economie* (2016); SER, *Toekomst van werk* (2017); Bijdrage Willem Schinkel aan symposium *De toekomst van werk* (2017).

4. VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING

goed in bent. Als neveneffect wordt genoemd dat dit overal geresulteerd heeft in ongelijkheid in inkomensverdeling met ongekend hoge beloningen in de top.

- Technologisering geldt als de determinant van globalisering. Een aspect is de *digitalisering* waardoor verbindingen ontstaan tussen verschillende technologieën. Deze convergerende kracht werkt door in de organisatie van processen, verkorting van logistieke ketens en in hogere productiviteit. Er ontstaan nichemarkten met mogelijkheden voor kleine bedrijven en zzp'ers om zich te specialiseren en (ook internationale) diensten aan te bieden.
- *Informatie en communicatietechnologie (ICT)* heeft geleid tot 'kosteloze' communicatie. Overal – en op elk tijdstip – kan de mens beschikken over zowel detailinformatie als totaaloverzicht. Managementsystemen zijn daardoor sterk beïnvloed. Bedrijven zijn gaan opereren als onderdeel van productieketens of netwerken. Er zijn bedrijven die hun productie volledig hebben uitbesteed en daardoor feitelijk alleen nog als verkooporganisatie fungeren. Dit maakt bedrijven anoniemer. Zoals het SCP (2016) opmerkte: werknemers zullen steeds minder ingebed zijn in de sociale organisatie en organisaties zullen steeds minder ingebed zijn in de lokale samenleving.
- De toekomst is aan kleine, slimme en vooral wendbare bedrijven die voortvarend gebruik weten te maken van de grote *pool* aan informatie. We zien dit in scenario's over de digitale netwerksamenleving waarbij kleine ondernemingen, zelfstandigen en startups een belangrijke rol spelen. Tegelijkertijd is er de trend van overname van die kleinere bedrijven en opname in steeds groter wordende corporaties. De kleine organisaties zijn innovatiever dan de grote en de grote organisaties ontlopen op deze manier de risico's van innovatief falen.
- Arbeidssocioloog Romke van der Veen verwacht dat 'platformisering' (waar vragers en aanbieders samenkomen) een ingrijpende ontwikkeling zal zijn. Veel ondernemingen kunnen niet zonder deze platforms meer bestaan. Digitale platforms zoals Uber, Airbnb, zijn feitelijk digitale makelaars. Men zoekt een overnachting of vervoer en het digitale systeem regelt de match. Voorheen was dat door de hoge kosten en de lange doorlooptijd ondenkbaar. Een dergelijke match was alleen mogelijk met de inzet van heel veel mensen.

4.2 Metamorfose van de werkvloer

Er bestaat een nauwe relatie tussen de arbeidsmarkt en de civil society. In *De toekomst van werk* (2017) ziet de Sociaal Economische Raad (SER) een metamorfose ontstaan: de aard van het werk, de positie van de werknemer, de omvang van werkgelegenheid en de verhouding arbeid-kapitaal veranderen.

Veranderingen op de arbeidsmarkt:

- Het overgrote deel van het werk verdwijnt niet, maar verandert wel van karakter. Van werknemers wordt een flexibele instelling gevraagd en een losjes meebe-
wegen met de economie. Thans heeft een op de drie werknemers een tijdelijk
contract of is zzp'er. Onlangs verbaasde de OESO zich in haar jaarlijkse 'out-
look' (2018) over de snelheid en omvang van flexibilisering van de arbeidsmarkt
(OESO 2018). De Britse socioloog Richard Sennet verwacht dat vanwege slechte
verzekeringen en beperkte pensioenopbouw van zzp'ers we waarschijnlijk terug
zullen keren naar de vroegere verzorgingsstaat (zie Haegens, 2017). De flexibili-
teit op de arbeidsmarkt is met flexkrachten, zzp'ers, duobanen, uitzendwerk en
payrolling uit de hand gelopen. Maar inmiddels is het voor veel kleine bedrijven
bijna niet meer haalbaar om mensen in vaste dienst te nemen. Ons basisstel-
sel voor sociale zekerheid zoals arbeidsongeschiktheid, scholing, werkloosheid,
bijstand en pensioen is in een wankel positie geraakt. De solidariteit die het
stelsel veronderstelt, staat onder druk en de betaalbaarheid op termijn is niet te
overzien (Troost, 2019).
- Of de verwachting zal uitkomen dat een groot deel van de werkgelegenheid
in de toekomst verdwenen zal zijn, moet nog blijken. Mede als gevolg van
demografie duiden vooruitzichten in de komende tien jaar eerder op een tekort
aan arbeidskrachten. Dat neemt niet weg dat de druk op de middenklasse met
vooral administratieve functies groot zal zijn. Arbeidseconomen spreken van
een 'Zandloper-economie' waarbij het midden steeds smaller wordt. Het gaat
bij de middengroep om functies met een doorgaans routinematig karakter.¹⁰
Deze functies zijn bij uitstek door technologie te vervangen en daarmee verkeert
deze middengroep in de gevarenzone. Dat heeft veel effect op de politiek en de
civil society, want de middengroep is een belangrijke factor in de stabiliteit van
de samenleving. Als de middengroep verdwijnt dan zal de politieke elite worden
meegezogen, voorspelt de Amerikaanse socioloog Samuel Huntington (2005).
- De verhouding kapitaal-arbeid is aan het veranderen. Door een reeks van facto-
ren blijven inkomens overwegend op eenzelfde niveau en ondervinden werkne-
mers weinig profijt van economische groei van de laatste jaren. Komt dit mede
door de afnemende macht van vakbonden? In feite zijn we goedkoper gaan
werken. Een uitzondering hierop vormt het ambachtelijk werk. Vakmanschap
is schaars.
- Werk is niet langer een aan arbeidstijd gebonden baan en de scheiding tussen
werk en privé is vervaagd. Opmerkelijk van deze situatie is enerzijds dat alles

¹⁰ Het CBS rekent onder de middenklasse werkenden (en kleine zelfstandigen) die functies op een
middenniveau vervullen. Dat betreft beroepen waarvoor maximaal een mbo- diploma is vereist. In
Nederland zou het gaan om 40% van de beroepsbevolking.

4. VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING

wijst op tijdelijke contracten en op minder binding van werknemers met hun bedrijf terwijl er anderzijds de overschrijding is van de scheidslijn werk en privé. Werk verdwijnt niet maar verandert van karakter. We hebben een ander idee van werk nodig en daarmee ook van de organisatie van tijd.

Al deze ontwikkelingen op de arbeidsmarkt hebben verschillende effecten op de maatschappij. Een van de vragen die opdoemt is hoe wij jonge mensen adequaat op een dynamische toekomst kunnen voorbereiden. Beroepen en functies veranderen razendsnel van inhoud. Werknemers zullen flexibel en innovatief moeten zijn. Maar als veranderingen permanent op je afkomen, kun je dan als individu nog jezelf blijven? Dat vergt de nodige bagage. We zien binnen het onderwijs een herontdekking van oude idealen zoals persoonlijke vorming (*Bildung*). Belangrijk is ook om na te denken over de waarde van menselijke arbeid ten opzichte van kunstmatige intelligentie. Vanuit dat perspectief worden emotionele en sociale waarden waardevoller. ‘Zachte’ competenties als creativiteit, empathie en het kunnen omgaan met onzekerheden nemen in betekenis toe (Zonderop, 2019). Het SCP (2016) ziet een toenemende segregatie op de arbeidsmarkt. Werknemers moeten over heel wat sociaal en cultureel kapitaal beschikken om zich op die arbeidsmarkt te kunnen handhaven.

Levenslang leren

Over het concept van levenslang leren wordt al jaren gesproken, maar zal dat eindelijk in omvang en betekenis toenemen? Met sabbaticals, *training on the job*, *job rotation* en fondsen voor scholing is er al een start gemaakt. Misschien kan herintroductie van een oud idee van vouchers: een persoonlijk budget waarop je aanspraak mag maken voor scholing, een rol spelen in het verder vormgeven van na- en bijscholing.

4.3 Invloed van globalisering op sociale en economische ordening

Mobiliteit van kapitaal

Een van de economische gevolgen van globalisering is de verhoogde mobiliteit van kapitaal. De politiek heeft hieraan meegewerkt door opheffing van de restricties op kapitaalverkeer en verruiming van de taakstelling van banken en verzekeringsmaatschappijen om verschillende financiële producten op de markt te brengen. Er is een financiële sector ontstaan met een hoge mate van dominantie. Het WRR-rapport over *financial engineering* wijst erop dat door het vele geld dat bedrijven aanwenden voor overnames er nog maar beperkt wordt ingezet op innovatie (WRR, 2016).

Buiten de reële economie om heeft kapitaal voor zichzelf een markt gecreëerd en het is daarbij permanent op zoek naar het hoogste rendement. Er is meer kapitaal in omloop dan de economie nodig heeft. Dit is in belangrijke mate ook veroorzaakt door financiële injecties van verschillende centrale banken ter bestrijding van de wereldwijde economische malaise. Met leningen en hypotheeken is er voorts veel geld in omloop gebracht door het bancaire systeem zelf.

De WRR spreekt van een gespannen verhouding van de samenleving met de financiële sector; een sector die gekenmerkt wordt door instabiliteit en kortetermijndenken. Te veel geld veroorzaakt speculatie, zeepbellen op de beurs, en kostenopdriving van de woonsector en vastgoed.

Volkskrant-journalist Peter de Waard noemt een recente analyse van het IMF, dat door bedrijven nog nooit zoveel winst is gemaakt. Dat komt vooral door multinationals die met de overname van bedrijven monopolies hebben gecreëerd en concurrenten achter zich hebben gelaten (Waard, 2019).

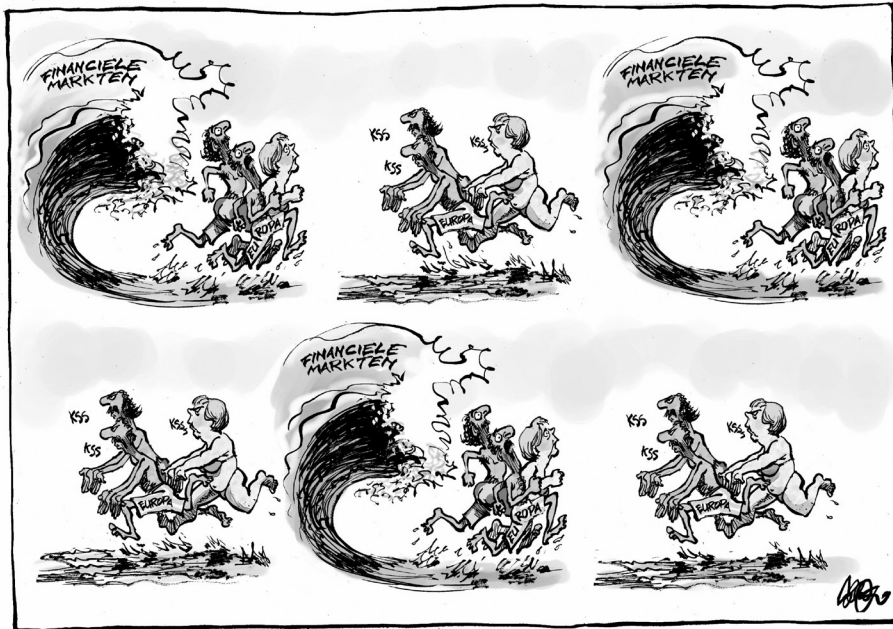
Het eigenaardige is dat het monetaire stelsel van geldschepping, eigenlijk de bloedsomloop van de samenleving, thans grotendeels beheerst wordt door private partijen buiten de publieke sector. De verhouding publiek-privaat is daardoor verstoord. **3**

3 Dane Rodik geeft in *Globaliseringsparadox: waarom mondiale vrijhandel, de natiestaat en democratie niet samengaan* (2015) aan dat globalisering zich moeizaam verhoudt tot nationale zelfbeschikking en democratie. Punten waarop botsingen ontstaan, zijn arbeidsnormen, belastingen, eigendomsrechten en normen met betrekking tot gezondheid en

veiligheid. Zijn paradox kent drie varianten:

- Globalisering + democratie impliceert afschaffing van de natiestaat.
- Globalisering + natiestaat betekent afschaffing van de democratie.
- Democratie + natiestaat betekent afzien van globalisering.

De financiële crisis van 2008, waardoor banen, opgebouwde spaargelden van veel burgers en de kapitaalverzekeringen voor de oude dag verloren gingen, wordt gezien als de belangrijkste factor voor de opkomst van het populisme in Europa (Egmond, 2019).

Collignon

Het Angelsaksische versus Rijnlands bedrijfsmodel¹¹

De globalisering heeft geleid tot discussie over twee waardenstelsels, waarbij het ene stelsel als bedreiging wordt ervaren en het andere als verwant wordt gezien met de civil society. Het gaat om het (Amerikaanse) Angelsaksische Model of het (Europese) Rijnlandse model. Discussiepunten zijn of ondernemingen zich uitsluitend op aandeelhouders moeten richten of ook op andere belanghebbenden zoals werknemers. En of zij zich vooral dienen te oriënteren op de korte of op de lange termijn. Nederlandse ondernemingen zouden van oorsprong een Rijnlands karakter hebben, maar de Angelsaksische cultuur zou steeds meer voet aan de grond hebben gekregen in ons land. Momenteel wordt bijvoorbeeld DSM als Rijnlands beschouwd en Shell als Angelsaksisch.

In het Rijnlandse model is de macht binnen ondernemingen verspreid over de leiding, het personeel en de aandeelhouders, terwijl deze in een Angelsaksische context geconcentreerd is bij de aandeelhouders.

Het Angelsaksische model gaat uit van de maakbaarheid en bestuurbaarheid van de onderneming. In het Europese model wordt sociale innovatie genoemd als factor voor de ontwikkeling van het bedrijf. Door betrokken en geïnformeerde

¹¹ De tekst is vooral ontleend aan Pieter van der Hoeven, *Wie is consequent, Angelsaksisch of Rijnlands?*, Lectoraat Inholland 2017

4 Beide aandeelhoudersmodellen zijn volgens Romke van der Veen en Fabian Dekker ingebed in een nationale en politieke setting van regels en culturele gebruiken (Veen, 2017).

In het Amerikaanse, neoliberale stelsel zijn marktmechanismen en het behalen van kortetermijndoelen leidend. Bedrijfskapitaal wordt er vaak aangetrokken via de beurs. Er is geringe invloed van vakbonden en ondernemingsraden. Ontslagbescherming ontbreekt; er is weinig investering in kennis en vaardigheden

van personeel. Men is gebaat bij generieke, hoogopgeleide werknemers die relatief snel zijn in te passen. Opvallend is dat er weinig informatie-uitwisseling en afstemming met andere bedrijven is. In gecoördineerde of sociale economieën zoals in Frankrijk en Duitsland is er veel meer sociale bescherming en zien we met betrekking tot bovenstaande punten precies het omgekeerde. Deze economieën kennen tevens minder ongelijkheid in inkomens.

ondernemingsraden zijn er in deze bedrijven minder blokkades voor innovatie en vinden bijvoorbeeld automatisering en technologische innovatie meer geleidelijk plaats. Angelsaksische bedrijven kunnen daarentegen vrij abrupt van koers veranderen. Donald Kalff, afkomstig uit de bankwereld, stelt dat Europese ondernemingen meer economische waarde genereren voor de maatschappij en daarmee overigens ook voor de aandeelhouders (Kalff, 2005). 4

We komen nu op het punt waarom van het Angelsaksische model dreiging uitgaat. Dat betreft volgens de Amerikaanse econoom Robert Reich de verbinding met het mondiaal kapitaal. Veel van deze ondernemingen zijn zich in extreme mate op winstmaximalisatie gaan richten. Extreem, omdat maatschappelijke verantwoordelijkheid of milieu-overwegingen amper een rol spelen. Deze vorm van kapitalisme zal volgens Reich leiden tot een herschikking van de maatschappelijke en economische ordening. En de vraag is volgens hem of we deze ontwikkelingen als een gegeven moeten ervaren of dat wij nog kunnen bijsturen?

Deze situatie willen veranderen, vergt versterking van publieke instituties en vraagt aan burgers bereidheid om zich minder als consumenten te gedragen en een collectieve tegenmacht tegen het superkapitalisme te vormen. Om de dynamiek van de marktsector van richting te laten veranderen, zullen de maatschappij en de politiek gemobiliseerd moeten worden.

4.4 De ecologische crisis en de gevolgen voor economie en maatschappij¹²

De ecologische crisis betreft een meervoudige crisis van klimaatverandering, afnemende biodiversiteit, uitputting van landbouwgronden, vervuiling van de oceanen en luchtvervuiling in grote steden. De oorzaken zijn eveneens meervoudig: de snelle ontwikkeling van technologie, globalisering, explosieve groei van de wereldbevolking en de huidige materialistische waardeoriëntatie. Klaas van Egmond, voormalig directeur van het Planbureau van de Leefomgeving vat de oorzaken samen als ongebreidelde economische groei (Egmond, 2019).

De klimaatveranderingen worden sinds het eind van de vorige eeuw steeds beter geregistreerd, waardoor de veranderingen met meetbare gegevens en klimaatmodellen aantoonbaar zijn. Waar het volgens historicus en journalist Addie Schulte voorheen nog ging om kennisontwikkeling en besef dat het om een complexe problematiek gaat, zijn we nu in het stadium van emotie en overtuiging aangekomen. De rol van de mens in de klimaatverandering komt aan de orde. Volgens de Franse wetenschaps-filosoof Bruno Latour breekt inmiddels het existentiële inzicht door bij de mens dat hij alleen is in het universum. Elke sociale orde om ons heen is mensenwerk en alleen wij zijn verantwoordelijk voor de beheersing van de natuur (Latour, 2019).

Een algemene verwachting is dat er een wereldwijde catastrofe dreigt; Ulrich Beck spreekt van een metamorfose van de wereld (Beck 2017). Een transformatie of revolutie zal nodig zijn om de oorzaken van klimaatverandering te kunnen beïnvloeden. Wij zijn de eerste generatie die de gevolgen van klimaatverandering ondergaat en wij zijn daarom degenen die als eersten moeten onderzoeken en bepalen hoe we die kunnen stoppen.

Hierover bestaan verschillende visies:

- Er zou een inperking moeten komen op de globalisering van productie met een overgang naar het meer lokaal produceren. We moeten terug naar een kleinschaliger economie met eenvoudiger leven en respect voor de natuur. Duurzaamheid is niet alleen technologie, maar evengoed een mentale ontwikkeling: vertegenwoordigers van de klimaatbeweging willen daarom ook een maatschappij, die socialer is, saamhorigheid kent en minder gericht is op materiële behoeften.
- Er bestaat ook een visie dat klimaatverandering niet gepaard hoeft te gaan met minder economische groei, maar juist een stimulans kan zijn voor economische

---

¹² Gebruik is gemaakt van Addie Schult's *De strijd om de toekomst. Over doemscenario's en vooruitgang*. Cossee 2019, met name delen uit Hoofdstuk 3 'De bruikbare catastrofe'.

ontwikkeling. Dit zou vooral voor Nederland met zijn kennis van landbouw en watermanagement een rol kunnen spelen. In die visie moeten we klimaatverandering niet associëren met opoffering maar juist met vooruitgang. Klimaat is handel en biedt kansen voor innovatie, economie en werkgelegenheid. Ons land zou een ideale proeftuin kunnen zijn (Remarque, 2019). Het spreekt vanzelf dat dit scherp contrasteert met opvattingen van de milieubeweging, die een andere economische en sociale ordening wil. **5**

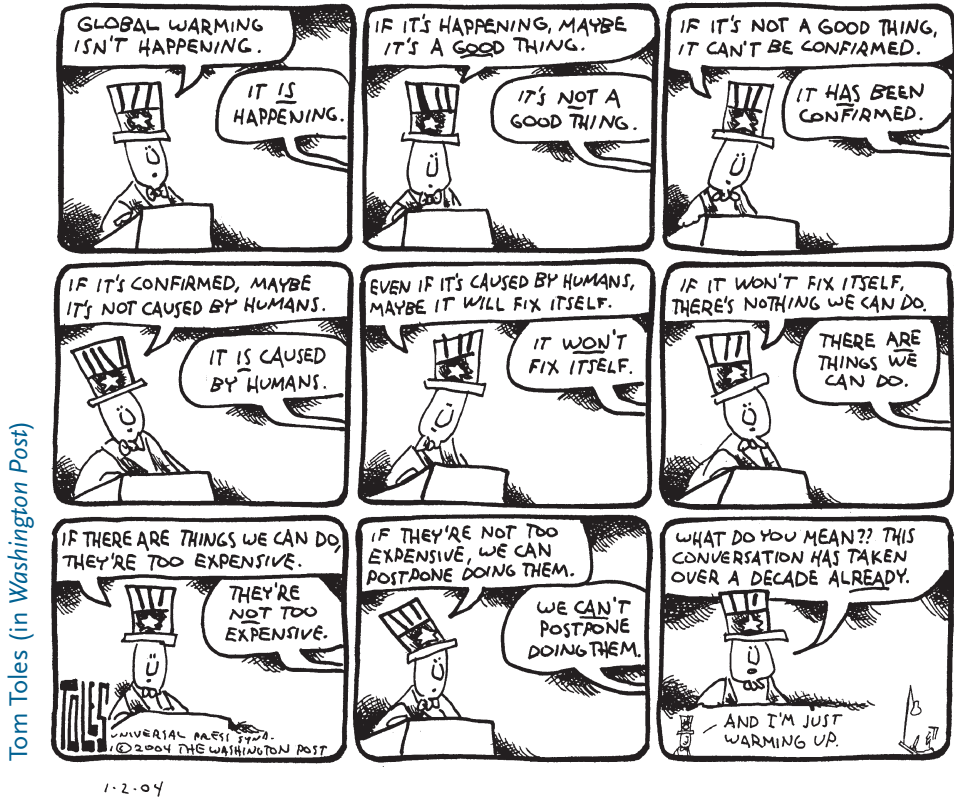
- Tussen de visies op klimaatverandering hoort ook de klimaatscepsis. Er is onzekerheid over effecten en remedies. Helpt het wel? Veel burgers begrijpen wel dat er iets moet veranderen, maar ze zijn beducht voor de nadelen daarvan. Bijna dagelijks passeren boodschappen om minder te vliegen, korter te douchen, minder verspilling van voedsel, geen vlees op de barbecue, minder gebruik van energie, de kerstboom de deur uit, etc. Daan Remarque geeft in *de Volkskrant* als schatting dat misschien 9% van de burgers de financiële en praktische ongemakken voor lief wil nemen en het 'klimaat' als doorslaggevende factor hanteert bij de aankoop van zaken. De overige pakweg 90% wil het beste voor het klimaat maar toch ook het beste voor zichzelf. Kortetermijndenken overheerst bij burgers net zo goed als bij politici en het bedrijfsleven.
- Ten slotte zijn er klimaatdissidenten, die de noodzaak van ingrijpende maatregelen ontkennen. We kunnen er toch niets aan doen, òf laat eerst het bedrijfsleven de CO₂-uitstoot maar verminderen òf laat een groot land als China of de luchtvaart de eerste stap zetten. CO₂ is goed voor de planten.

5 Er is binnen de milieubeweging een aparte stroming van 'ecomodernisten' met een sterk geloof in de menselijke

inventiviteit en technologische innovatie om milieuproblemen te kunnen verminderen.

Het meest waarschijnlijk is dat de politiek zal trachten de klimaatbeheersing te realiseren via de weg van geleidelijke gedragsverandering, bijvoorbeeld de stimulering van een circulaire economie die zo efficiënt mogelijk omgaat met (her)gebruik van materialen. Daarbij is de hoop voorts gevestigd op nieuwe technologie die dit mogelijk maakt. Inmiddels is de discussie gevorderd tot het punt waarop de invoering van een samenleving-brede CO₂-heffing als het meest rechtvaardig wordt gezien. Tevens past daar een hogere belasting op grondstoffen en op consumptie bij, ten gunste van verlaging van de belasting op arbeid en gerecyclede grondstoffen. Deze maatregelen tezamen kunnen leiden tot een versterking van de rol van de staat ten opzichte van de alsmear globaliserende economie.

4. VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING

Tot besluit: naar een andere economische orde?

In dit hoofdstuk kwamen verschillende trends aan de orde:

- De invloed van vakbonden is afgenomen en met oog op kostenbesparing en efficiëntieverbetering wordt technologie sneller ingezet;
- Upgrading van de arbeidsmarkt van lagere naar hogere beroepen en functieniveaus;
- De flexibiliteit op de arbeidsmarkt zal toenemen evenals internationalisering en concurrentie;
- Productieprocessen veranderen steeds sneller. Innoveren is een permanent proces van schaven en bijstellen;
- In bedrijvigheid verschuift het accent naar lokale vormen van coöperaties, platforms en 'community based businessmodellen';
- Veranderingen in organisatievormen naar netwerken en van een 'lineaire' naar circulaire economie;

- Er ontstaat in de economie meer aandacht voor waarden en cultuur.

Het kortetermijndenken in sommige sectoren van de economie verhindert een constructieve omgang met de klimaatproblematiek. Er begint vanuit de maatschappij verzet te ontstaan tegen het feit dat de winsten zijn geprivatiseerd, soms nauwelijks worden belast en dat ecologische kosten voor rekening van de publieke sector komen. Ook binnen bedrijven zelf wordt men zich er steeds meer van bewust dat winstgevendheid niet langer boven andere waarden staat.

De technologisch innovatie en de rationalisering van productieprocessen hebben tot vele voordelen en tot welvaart geleid. Maar doordat de productiecapaciteit sneller is toegenomen dan de consumptie leidt dit tot verdere competitie om afzetmarkten, tot protectionisme en valutaoorlogen. Met een mondiale ratrace, waarbij we meer van hetzelfde en/of goedkoper proberen te produceren, zoals lange tijd in de agrarische sector het geval was, komen we er niet meer. Er zal nagedacht moeten worden over een andere economie. Die zal vermoedelijk veel kenmerken gaan vertonen van een circulaire economie; al enige tijd is in discussies en in de politiek dit het meest genoemde alternatief voor de bestaande economie. **6**

Rond het model van de circulaire economie zijn er overigens verschillende varianten; het zou behalve om een circulaire economie ook moeten gaan om een inclusieve, sociale, duurzame en eerlijke economie. Dat zijn veel ideeën en idealen tegelijk, waarvan enkele nog nauwelijks zijn uitgekristalliseerd.

Voor grote transitie op het gebied van de economie zou het politiek-bestuurlijke domein een context moeten creëren om hier samen met partijen in de marktsector en innovatieve groepen uit de samenleving aan te werken. De toekomst van de Nederlandse agrarische sector kan een interessante pilot vormen met een duurzame benutting van de natuur, een geringere omvang van de veestapel en reële consumentenprijzen.

6 Jonathan Holslag maakte enige jaren geleden furore met zijn boek *De kracht van het paradijs* (Holslag 2014) waarin hij pleit voor een terugkeer naar een economie die gebaseerd is op een humanistische traditie en waarin wonen, leven, infrastructuur en gezondheidszorg in samenhang worden gezien. Een economie met een andere manier van produceren, waarbij bijvoorbeeld van over-

heidswege hoge normen worden gesteld aan producten. Kwaliteit, creativiteit, duurzaamheid en ambachtelijkheid worden dan de kenmerken, waardoor men zich onderscheidt van massaproductie. Een dergelijke kwaliteitsslag kan een enorme impuls geven aan het mkb, dat in ons land als de banenmotor wordt gezien.

4. VISIES OP EEN NIEUWE ECONOMIE EN RELATIES MET DE SAMENLEVING

Vooral door de klimaatproblematiek is de veranderdruk groot en zijn er wereldwijd actiegroepen die een revolutie zouden willen ontketenen met inzet van burgers: protesten, koperstakingen, de boel platleggen. Het is de vraag of daarmee de onwenselijke elementen uit de economie snel zullen worden aangepast. De institutionele randvoorwaarden en condities van de bestaande economische systemen, zoals de financieringsconstructies door banken, zijn niet zomaar te veranderen. Op de achtergrond spelen persistente factoren als globalisering en de opeenhoping van kapitaal.

Bekijken we vanuit transitie management de mogelijkheden van verandering van economie dan zal een brede sturingsmix nodig zijn van bottom-up en top-down activiteiten. Vooral top-down interventies kunnen van belang zijn voor de uiteindelijke uitkomsten en de mogelijkheid van een nieuwe economie. Het vergt het nodige aan inzicht hoe we kunnen omgaan met gevestigde belangen, routines en structuren. De civil society kan een belangrijke factor zijn bij de transformering van de economie. We komen dan bij de visie van transitiedeskundige Jan Rotmans. In zijn boek *Omwenteling, een kantelende samenleving en economie* (2017) ziet hij de basis van de samenleving veranderen, van collectivistisch naar meer 'personalised'. Dat veroorzaakt vervreemding ten aanzien van bestaande systemen en daarmee ontstaat het vermogen om die systemen – en de relatie met de economie – ingrijpend te veranderen. Het zal traag gaan met in het begin veel instabiliteit. De verandering zal kleinschalig beginnen met startups, deeleconomieën, en corporaties. Maar er is een omslag in waardenstelsels met andere manieren van denken en doen en dat kan, aldus Rotmans, resulteren in een omwenteling in de relatie economie en samenleving.

Referenties

- Beck, U (2017). *The metamorphosis of the world: how climate changes is transforming our concept of the world*. Polity 2017
- Blom, P (2017). *Wat op het spel staat*
- Dalen, H van, K Koedijk (red), 2012. *Nieuwe kijk op economie gevraagd*. Economen in debat, verkregen van: www.mejudice.nl
- Dekker, P (2008). *Civil society en bedrijfsleven: conceptuele verkenningen en vermengingen*. SCP Egmond, 2019 *Homo universalis*
- Haegens, K (2017). Voor de flexmensen is het leven niet vol te houden', Interview Richard Sennet in: *de Volkskrant*, 1 juli 2017
- Hoeven, P van der (2017) *Wie is consequent, Anglosaksisch of Rijnlands?* Lectoraat Inholland
- Holslag J (2014). *De kracht van het paradijs*. De Bezige Bij
- Huntington, S (2005). *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. Simon & Schuster
- Kalff, Donald (2005). *Onafhankelijkheid voor Europa*. Business Contact
- Latour, B (2019). In: Maarten Doorman en Heleen Pott, *Filosofen van deze tijd*, Bert Bakker
- OESO (2018). *Economic survey of the Netherlands*
- Putters, K (2019) *Veenbrand*
- Reich, RB (2010) in vertaling *Superkapitalisme en de bedreiging van onze democratie*, Business Contact
- Remarque, D (2019). Benut ego-motieven voor eco-beleid. In: *de Volkskrant*, 15 juni 2019
- Rijksoverheid (2016). *Rapport werkgroep Digitale Economie*. Studiegroep Duurzame Groei, Rijksoverheid.
- Rodik, D (2015). *Globaliseringsparadox: waarom mondiale vrijhandel, de natiestaat en democratie niet samengaan*. Amsterdam University Press
- Rotmans, J (2017). *Omwenteling, een kantelende samenleving en economie*. Arbeiderspers
- Schinkel, W (2017). *De toekomst van werk*. Bijdrage aan symposium Kennisland 2017.
- Schulte, A (2019). *De strijd om de toekomst. Over doemscenario's en vooruitgang*. Cossee
- SCP (2016), *De toekomst tegemoet. Leren, werken, samenleven en consumeren in het Nederland van later*
- SER (2017) *De toekomst van werk*
- Troost, N. (2019) Werkgevers komen met plan voor werkloosheidsuitkering voor zzp'ers. Interview Harry Kraats, *de Volkskrant* 14 juni 2019
- Veen, R van der, F Dekker (2017). *Het midden weg? Technologische ontwikkeling, globalisering, bedrijfsbeleid en kansen op de arbeidsmarkt*
- Waard, P de (2019). 'Keert het IMF zich nu tegen de Big Tech?' In: *de Volkskrant*, 12 april 2019
- Wansink, H (2016). *Creatief na de crisis. Nieuwe ideeën van acht topeconomen*. Bruna
- WRR (2016). *Samenleving en financiële sector in evenwicht*. Rapport
- Zonderop, Y (2009). Het onderwijs dreigt zijn doel en relevantie te verliezen. Interview met directeur Andreas Schleier in *De Groene Amsterdammer*, 9 mei 2019

HOOFDSTUK 5

DE POLITIEKE PARTIJEN, NU EN IN DE TOEKOMST

De ontwikkelingen rond de civil society en de nieuwe visies op de economie geven aan dat we onderweg zijn naar een ander samenlevingsmodel. Dat heeft gevolgen voor de politiek. Wanneer onze manier van leren, werken, communiceren, en samenleven verandert, zal dat aanpassing van de bestuurlijke organisatie vergen en dus een plaats moeten krijgen op de politieke agenda.

Over de rol van politieke partijen hebben wij met Rien Fraanje, secretaris-directeur van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB), een gedachtewisseling gevoerd en ook maken we dankbaar gebruik gemaakt van de notitie die hij ons stuurde (Fraanje, 2019).

Welk nut hebben politieke partijen? In de politicologie komen we verschillende functies tegen. In de eerste plaats is het de taak om op basis van een coherentie visie op de samenleving verschillende waarden tegen elkaar af te wegen en botsende belangen te verenigen. Daarbij helpt het als een partij denkt en handelt vanuit een bepaalde politieke ideologie. Een tweede taak is de representatie van een groep mensen uit de samenleving met een gezamenlijke visie op die samenleving. Partijen dienen daarbij de zorgen van deze burgers in het debat te benoemen en ernaar te streven dat die op de politieke agenda komen. Communiceren met leden en (potentiële) kiezers is de derde taak van politieke partijen. Zij dienen verantwoording af te leggen over wat ze voor hun kiezers doen, welke standpunten ze innemen en waarom. Ten slotte is het aan politieke partijen om politici en bestuurders te werven en selecteren.

In de loop der tijd zijn deze taken in de knel gekomen. De oorzaak daarvan ligt zowel bij maatschappelijke ontwikkelingen als bij de partijen zelf (Reybroeck, 2016). Partijen komen voort uit de civil society, zij maken deel uit van het maatschappelijk middenveld en vormen de schakel tussen de burger en de staat. Het verwijt is dat politieke partijen zijn overgestapt naar het domein van de staat. De verhouding kiezer-gekozene veranderde in die van bestuurder-bestuurden. Wat

thans het meeste parten speelt, is de eenzijdige samenstelling van de partijkaders met voor meer dan 95% hoogopgeleiden. Daarmee is representatieve functie van partijen in het geding gekomen. Dit is het belangrijkste verwijt dat de Staatscommissie Parlementair Stelsel (de commissie Remkes, ingesteld in 2017), de partijen maakt. In het gesprek dat wij voerden met prof. Martijn van der Steen, directeur van de NSOB, relateert deze het verwijt van de commissie; een partij hoeft niet per se een afspiegeling te zijn van de samenleving. Dat verwijt zou wel terecht zijn als er sprake was van kansongelijkheid en laagopgeleiden geen plek zouden kunnen krijgen op een kieslijst.

In dit hoofdstuk gaan we in op de oorzaken die het partijpolitieke systeem in een crisis hebben gebracht. Ook brengen we de sociale media, de burgerfora en andere vormen van burgerconsultatie ter sprake, waarbij de vraag is hoe we in de toekomst de verhouding tussen de politiek en de netwerkdemocratie moeten zien? Zijn politieke partijen nog nodig en hoe toekomstbestendig is de representatieve democratie? We besluiten dit hoofdstuk met enkele overwegingen.

5.1 Oorzaken voor de crisis in het partijsysteem

In Nederland is amper 2% van de bevolking (overwegend slapend) lid van een partij. 75% van de Nederlanders zegt geen verwantschap te voelen met een politieke partij en is zwevende kiezer. Die situatie geldt niet alleen in Nederland. Ook elders in Europa zijn bij de traditionele democratische partijen de ledenaantallen drastisch gedaald. Het lijkt of de tijd van de partijdemocratie voorbij is.

Overzicht van oorzaken van de crisis in het politieke partijsysteem

Oorzaken vanuit de civil society	Oorzaken vanuit het politiek-bestuurlijke domein
<ul style="list-style-type: none"> Afkalving maatschappelijk middenveld en afnemend belang van burgers bij politiek 	<ul style="list-style-type: none"> 'Verbestuurlijking' en ontideologisering
<ul style="list-style-type: none"> Fragmentatie in de samenleving 	<ul style="list-style-type: none"> Steeds kleinere fracties, waardoor de politiek verzwakt
<ul style="list-style-type: none"> Verschuiving in politieke achterban en opkomst van het populisme 	<ul style="list-style-type: none"> De politiek is een markt geworden
	<ul style="list-style-type: none"> Overgang naar <i>one-issue</i>-politiek in plaats van een omvattend programma
	<ul style="list-style-type: none"> Door eenzijdige samenstelling zijn partijen niet meer representatief

Oorzaken vanuit de civil society:

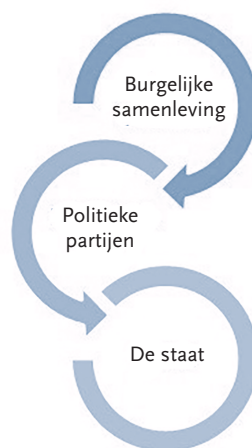
- Bij veel organisaties in het maatschappelijk middenveld – niet alleen bij politieke partijen – is er al jaren een grote terugloop in ledentallen. Gemiddeld genomen

zijn partijen hun binding met de maatschappij voor een groot deel kwijtgeraakt (Jäger, 2019). Zij slagen er niet meer in om een brede dwarsdoorsnee van de Nederlandse samenleving te vertegenwoordigen. Maar volgens Rien Fraanje laten mensen zich ook niet makkelijk meer vertegenwoordigen. Het idee van ‘meesterschap’ over het eigen leven leidt ertoe dat burgers hun eigen belangen willen behartigen. Ze zijn bijvoorbeeld geen lid meer van een vakbond, maar hebben een eigen rechtsbijstandsverzekering.

- Ontwikkelingen zoals afname van samenhang in de maatschappij en de toename van verschillen in opvattingen hebben op de politiek het effect van een toenemende fragmentering. De commissie Remkes stelt dat tegenover de afname in religie en ideologie er een verscheidenheid in identiteit is gekomen. De politieke verdeling van zetels in gemeenteraden, Provinciale Staten, en parlement met steeds meer kleinere fracties vormt een afspiegeling van deze ontwikkeling in de samenleving (Schulz, 2017).
- De verschuiving in aanhang heeft de positie van brede middenpartijen veranderd. Het populisme is niet meer weg te denken in ons politieke landschap. Vooral de middengroepen in onze samenleving hebben het gevoel gekregen overal naast te grijpen. Zowel met betrekking tot werk als wonen ondervonden zij de meeste last van de problemen van migratie en integratie. Zij betaalden de prijs van globalisering door verlies aan banen en geschikte (huur)woningen. Cultuur en identiteit, de waardepatronen van de gemeenschap, werden bij deze groepen het meest op de proef gesteld. In tegenstelling tot het voorgaande punten toont de opkomst van het populisme dat er toch wel degelijk betrokkenheid van burgers bij de politiek kan zijn.

Ontwikkelingen vanuit het politiek-bestuurlijk domein:

- Politieke partijen zijn met de overstap naar het bestuurlijke domein ‘*verbestuurlijkt*’. Daarmee verloren ze hun ideologische scherpte, aldus Herman Tjeenk Willink, toen nog vicevoorzitter van de Raad van State (Tjeenk Willink, 2013). Hun functionaliteit is daardoor in het geding gekomen: de kiezer moet er via een stemwijzer achter zien te komen welk programma het meeste bij hem past. In de visie van Kim Putters (Putters, 2019) is de politiek minder politiek geworden waar het gaat om de ordening van de samenleving. De normatieve sturing die van de democratische rechtsstaat

zou moeten uitgaan, zoals de zorg voor een rechtvaardige samenleving, is verzwakt.

- Traditionele partijen hebben een partijprogramma, terwijl burgers vooral in afzonderlijke issues geïnteresseerd zijn. Misschien is de toekomst wel aan een ‘one-issue politiek’? De opkomst van doelgroep-partijen, zoals bijvoorbeeld voor ouderen, nieuwe Nederlanders en dieren, is een symptoom van de teloorgang van de programmeringsfunctie van partijen.
- Naarmate partijen hun achterban en hun relatie met de maatschappij – via hun vertakkingen in kerk, vakbond en boerenbond – verloren, werd het nodig om de kiezers via marketing te benaderen. De politiek is een markt geworden. De politieke concurrentie wordt gestructureerd aan de hand van verschillende dimensies (Oudenampsen, 2017):
  - Sociaaleconomisch: verzorgingsstaat versus marktwerking;
  - Cultureel: nationale identiteit versus open samenleving, anti- of pro-Europa.
  - Klimaatbeleid: hier ontstaat een nieuwe scheidslijn, van ontkenning van het probleem tot aan de overtuiging dat het klimaatprobleem tot terloorgang van de aarde zal leiden.
- In gemeenten verliezen partijen hun positie door de opkomst van lokale partijen. Daarmee verliezen ze verder aan basis in de samenleving en mogelijkheden om leden te recrutereren.

5.2 Hebben wij partijen nodig? Zijn er alternatieven?

Hoe ernstig is het dat verschillende functies van de politieke partijen in de knel zijn gekomen? Op twee punten willen we dieper ingaan: allereerst de recrutering en selectie – het zorgen voor een bestuurlijke ‘elite’ – en in tweede plaats de taak van visievorming.

Rekrutering en selectie, zorgen voor een bestuurlijke ‘elite’

Het besturen van een land vraagt een elite die daartoe in staat is. In Nederland heeft het woord elite altijd een negatieve gevoelswaarde gehad. Maar het gaat niet om macht, maar om gezag, invloed, en vertrouwen. Politici verkrijgen die door in de bestuurlijke praktijk hun deskundigheid te bewijzen (Fennema, 2011). Grappenhuis verweet (voor hij minister werd) in een gesprek met *De Groene Amsterdammer* dat de politieke elite aan zichzelf is gaan twijfelen en de greep op de maatschappelijke werkelijkheid verloren heeft (Grappenhuis, 2017). **1**

1 Bij de top-200 van de invloedrijkste Nederlanders noemde Jaap van Duijn als opvallendste kenmerk dat ze zo weinig invloed hebben. Invloedrijk zijn betekent uitkomsten van discussies over de toekomst kunnen beïnvloeden. De posities in de top-200 zijn gebaseerd op netwerken en de leden daarvan zijn volgens Van

Duijn overwegend conventioneel denkende mensen. Mannen en vrouwen met sterk afwijkende meningen vind je er niet onder, want die worden niet gevraagd. Een outsider als Pim Fortuyn zou het nooit tot deze top hebben gebracht, maar hij had in z'n eentje meer invloed dan de 200 bij elkaar (Duijn, 2006).

De wisselende verkiezingsuitslagen maken de partijen onzeker. Filosoof Daan Rovers vroeg zich af of Nederland nog wel een prettig bestuurbaar land is (Rovers, 2019). Kiezers willen wel daadkracht, maar straffen regeringsdeelname vaak af. Willen politici zich op den duur nog wel wagen aan een politieke topfunctie? Er begint een kwaliteitsprobleem te ontstaan in de politiek. Vaak wordt gevraagd of burgers vertrouwen hebben in hun politici, maar inmiddels is ook een vraag of politici nog vertrouwen hebben in hun burgers.

We zijn voor de recrutering van onze volksvertegenwoordigers afhankelijk van politieke partijen, die steeds meer moeite mee hebben om die taak goed in te kunnen vullen.

Visievorming

Het is een kerntaak van politieke partijen om tot visies over de kwaliteit van de samenleving en tot 'sociale imaginatie' te komen. Wijlen hoogleraar Toekomststudies, Paul Rademaker merkte op dat de maatschappij te weinig reflexief is. Groepen en instanties zijn soms blind voor structurele veranderingen die het voortbestaan van de maatschappij kunnen bedreigen (Rademaker, 2015). De veelgehoorde klacht is dat het ontbreekt aan doordachte toekomstbeelden van de postmoderne samenleving. Dat heeft misschien als praktische oorzaak dat de fracties van partijen telkens kleiner worden en ieder kamerlid maximaal inzetbaar moet zijn voor de dagelijkse strijd en actualiteit. Tijd om intensief na te denken is er nauwelijks meer.

Rien Fraanje denkt dat partijen schroom hebben om een 'groot verhaal' te vertellen over hoe zij hun ideale samenleving zien. Politici zijn ervoor beducht dat door de individualisering mensen minder bereid zijn om visies op mens- en maatschappij tot zich te nemen. 2 Dat is des te schrijnender, zoals Kim Putters (2019) opmerkt, omdat de samenleving juist schreeuwt om visie. Hoe gaan we om met diversiteit en met de opkomst van nieuwe religies in een gesecculariseerde samenleving?

2 De opmerking van Fraanje past bij de studie van Maud Adriaansen en Philip van Praag, die opmerken dat de media zich steeds meer zijn gaan richten op de performance van politici. De politiek wordt als spel gepresenteerd.

De personalisering van de politiek draagt ertoe bij dat politieke partijen minder toekomstgericht zijn geworden. Het is de tijd van 'one liners'; de politieke boodschap moet niet 'te zwaar' worden (Adriaansen, 2010).

In zijn bestseller *Homo Deus* (2017) beschrijft Yuval Noah Harari hoe de traditionele democratische politiek het overzicht is kwijtgeraakt. We worden overspoeld met data die we niet snel genoeg kunnen verwerken. Daarom denken politici van nu op veel kleinere schaal dan hun voorgangers.

Samenvattend: eerder dan politieke onwil lijkt het onmacht om tot toekomstvisies te komen. Deze situatie van 'toekomstloosheid' is al lang gaande. Marcel ten Hooven vroeg zich af of dit van invloed kan zijn op het vooruitgangsgeloof en het optimisme in de samenleving. Dreigt een gemeenschap niet zelfvertrouwen te gaan verliezen als de toekomst langdurig ongewis blijft? (Hooven, 2018)

Oplossingen en overwegingen

- Het is goed mogelijk dat besluitvorming over tal van politiek-bestuurlijke kwesties in de toekomst buiten politieke partijen gaat plaatsvinden. Volgens Fraanje ontkomen wij er niet aan om naast onze vertegenwoordigende democratie ook alternatieve vormen van democratie toe te staan en verder te ontwikkelen. Referenda, loting, burgerpanels, schouwen, consultaties en conventies kunnen anderen dan de *usual suspects* bij politiek en besluitvorming betrekken. Dergelijke vernieuwingen zijn cruciaal voor de legitimiteit en het behoud van onze democratie. Verschillende ontwikkelingen tenderen naar een post-representatieve democratie¹³.
- Een ander punt is of overheden en aanverwante instanties niet zelf hun plan moeten maken op de verschillende beleidsterreinen? Want de kans op ad-hoc beleid neemt met regeringscoalities in een steeds bredere en wisselende samenstelling toe. We koesteren de gedachte dat ons land bestuurd wordt door politieke partijen, maar bestuurt dit land niet allang zichzelf via netwerken en adviesorganen? Deze gedachte kwam aan de orde in een themanummer van de NRC met politicologen en bestuurskundigen. Maar zo constateerde men, dit zou onze rechtsstaat wel ondermijnen. Tegenover de macht van de overheid is een corrigerende tegenkracht van het parlement nodig (NRC, 1995).
- De politieke partijen zouden terug moeten naar het domein van de burgers.

---

13 Zie <https://prodemos.nl/nieuws/het-einde-van-de-consensusdemocratie/>

Twee zaken zijn daarbij van belang: de relatie met het maatschappelijk middenveld en de relatie met de middenklasse. De brede volkspartijen CDA, PvdA en VVD hadden hier van oudsher hun roots. Hoe deze partijen moeten omgaan met het maatschappelijk initiatief en burgermacht vergt echter wel visie. Kim Putters noemt de ontwikkeling van de netwerkdemocratie: een samenspel van politieke democratie met maatschappelijke democratie. Bij dat laatste gaat het om initiatieven van burgers en de invloed die ze willen uitoefenen op bijvoorbeeld instellingen die van betekenis zijn voor hun dagelijks leven: woningbouwcorporaties, zorginstellingen, onderwijs.

- We noemden het belang van een politieke elite voor de besturing van ons land. Er is in een genetwerkte samenleving met fluïde gedrag behoefte aan ankerpunten. Via de sociale media ontstaat een lawine aan visies. De cultuurhistoricus David van Reybroeuck vraagt zich af wie al die verzuchtingen van de burger vertaalt in beleidsvoorstellen? Wie destilleert uit dit tumult nog heldere ideeën? (Reybroeuck, 2016). Het behoort tot de taak van de politieke elite om vraagstukken in samenhang te bezien en vanuit een algemeen belang afwegingen te maken. Algemeen belang betekent volgens de beginselen van de rechtsstaat niet alleen kijken naar de meerderheid maar ook oog hebben voor het belang van minderheden. Juist het representatieve systeem scheidt afstand tussen kiezer en gekozenen dankzij politieke partijen, die als intermediair fungeren. Die afstand kan nodig om tot evenwichtige besluitvorming te komen.
- Er is behoefte aan debatten die leiden tot een onderling meer bezielend verband. Politici zijn te veel gaan geloven dat zij geen macht meer hebben en ontwikkelingen nog slechts in de marge kunnen beïnvloeden. Er is meer weerbaarheid nodig bij de politieke elite: de moed om tegen de volkswil in te gaan als die de rechtsstaat of goed fatsoen ondermijnt (Halsema, 2018).
- De Staatscommissie parlementair stelsel merkt op dat in de huidige vorm ons parlementaire stelsel niet toekomstbestendig zal zijn zolang partijen in onvoldoende mate alle groepen van burgers vertegenwoordigen. De politiek moet overbrengen dat ze er voor de burger is, en dat men zich herkent in hun problemen. De commissie rept niet over de toekomst van partijen, maar wel over andere organisatievormen van partijen en over een nieuwe politiek-democratische cultuur waarbij er voor burgers meer mogelijkheden komen om hun stem te laten horen of om in een vroeg stadium te participeren in besluitvorming.

Partijen veranderen doorgaans langzaam. De verschillende ontwikkelingen, die we noemden zoals de afnemende betekenis van het middenveld, de burger die het heel goed zelf weet, de ideologische scherpte die partijen verloren hebben, kunnen bij

elkaar een vicieuze cirkel vormen. Het is voor partijen moeilijk om daar zelf uit te komen.

Rien Fraanje ziet dat partijen gaan experimenteren met verschillende vormen van lidmaatschap. Een tijdelijk 'stemlidmaatschap' om mee te stemmen over wie de lijsttrekker; een soort voorverkiezingen. Of netwerken van burgers rond partijen die geen partijlid hoeven te zijn. Of een lokaal lidmaatschap om steun te geven aan een plaatselijke coryfee. Differentiatie van lidmaatschapsvormen kan een grotere diversiteit aan mensen trekken, waardoor de representatiefunctie wordt versterkt. En mogelijk loopt een partij op deze manier tegen politiek talent aan dat nu onontdekt blijft.

Naar het oordeel van Martijn van der Steen (NSOB) hebben partijen zich toch steeds weten aan te passen. Daar komt volgens hem bij dat andere vormen van inspraak en democratie geen garantie vormen dat er betere keuzen door de burger gemaakt zullen worden. We moeten voorzichtig zijn om het partijpolitieke systeem op de schop te nemen want van alle alternatieven moet nog blijken wat ze waard zijn. ③

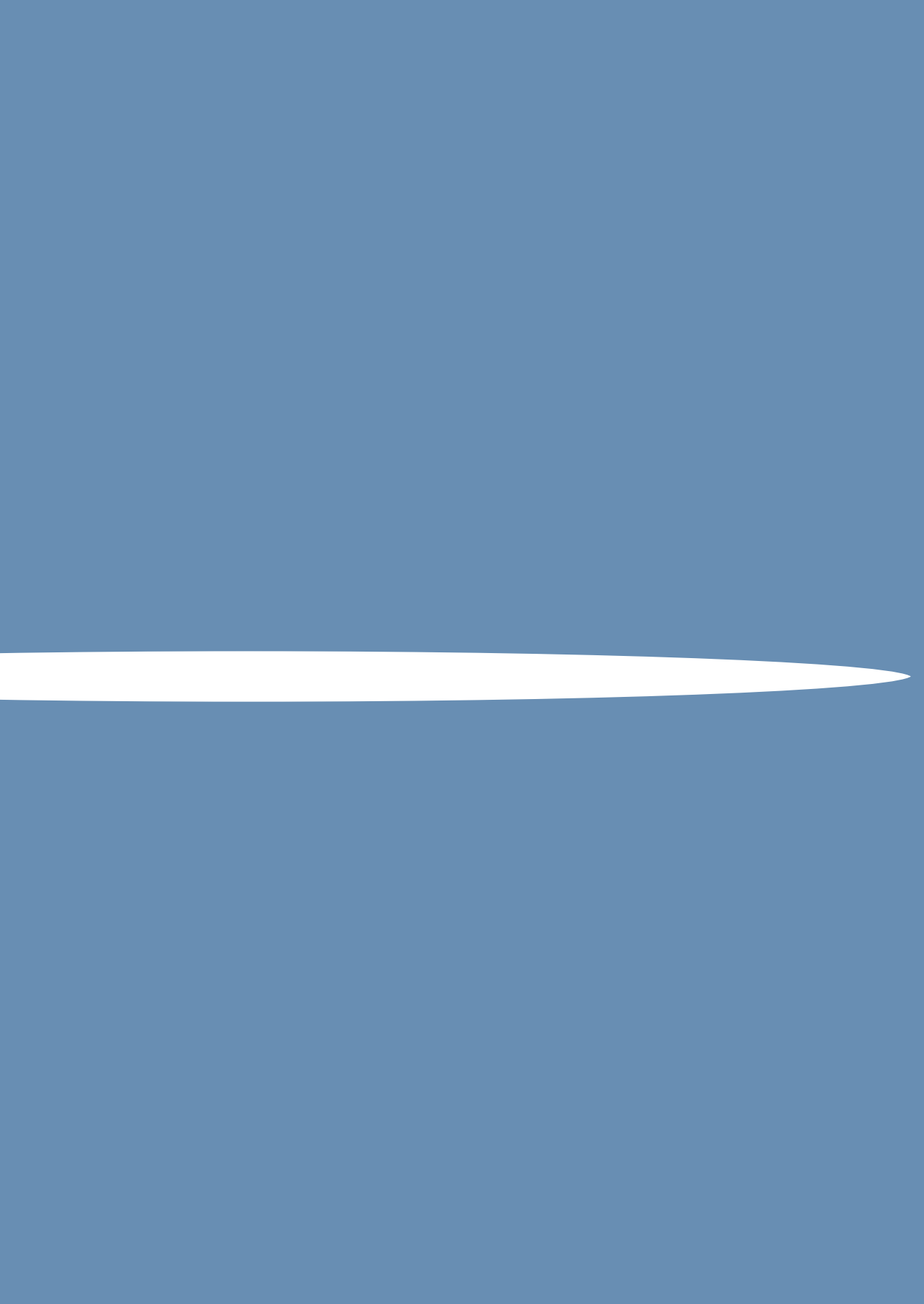
③ Ondanks kritiek op de verstrengeling van politiek en bestuur kan opgemerkt worden dat ons land niet slecht wordt bestuurd. Het 'regenten'-systeem werkt en de meeste Nederlanders lijken het prima te vinden dat een politieke

'kaste' de last van het besturen op zich genomen heeft. En hoewel bij opinieonderzoek het vertrouwen van de burger in politici en partijen laag scoort, blijkt de gehechtheid aan de parlementaire democratie bijzonder groot.

Referenties

- Adriaansen, M, P van Praag (2010). *Nieuwe scheidslijnen en de turbulente relatie tussen politiek, media en burgers*. WRR-studie
- Daan Rovers (2019) 'Hoezo is filosofie elitair? Iedereen kan denken!' Interview in: *AD*, 6 april 2019
- Duijn, J van (2019), 'Nieuwe regenten moeten zich meer bekommeren om de samenleving. In: *de Volkskrant*, 24 juni 2006
- Fennema, M (2011). 'De politieke elite, macht en gezag'. In: P Schnabel & P Giessen, *Gammacanon*, Meulenhoff
- Fraanje, R (2019) *De politieke partij kan het niet alleen*. Notitie juni 2019, te vinden op de site van de ROB.
- Grapperhuis, F (2017) Interview in *De Groene Amsterdammer*, 10 mei 2017
- Halsema, F (2018). *Macht en verbeelding*. Essay voor de maand van de filosofie, 2018
- Harari, YN (2017). *Homo Deus*
- Hooven, M ten (2018) *De ontmanteling van de democratie*
- Jäger, A (2019). Pleidooi voor de politieke partij. In: *De Groene Amsterdammer*, 18 april 2019
- NRC (1995). *De politiek verdwaald*. themanummer over de toekomst van politieke partijen,
- Oudenampsen, M. 2017. Bijdrage in Bram Peper (red) *Haalt de PvdA 2025?*, uitgeverij Toht
- Rademaker, P (2015). *Winterkost*. STT-NTV, januari 2015
- Reybroeck, D van (2016). 'Zo werden verkiezingen verziekingen', *De Correspondent*, 8 november 2016
- Schulz M, P Frissen (2017). *Politieke fragmentatie. Balanceren tussen effectiviteit, legitimiteit en representativiteit*. NSOB
- Tjeenk Willink, H (2013). *De verwaarloosde staat*. Toespraak Eerste Kamer, oktober 2013

HOOFDSTUK 6

DE HORIZONTALISERING VAN ONS STAATSBESTEL

Naast vragen over de toekomst van de politieke partijen zijn er vragen over de toekomst van de overheid. Het SCP wijst in haar verkenning van de samenleving in 2035 (SCP, 2016) op de overgangsfase waarin we verkeren. Past het staatsbestel nog wel bij de maatschappelijke ontwikkeling? De WRR kwam in *Vertrouwen in de burger* (2012) al eerder met die vraag. En dan te bedenken dat in studieboeken de overheid ooit beschreven werd als ‘autonoom besturend orgaan’ en hiërarchisch geplaatst boven de samenleving (Rosentahl e.a., 1982).

De overheid is er om bij te dragen aan het succesvol functioneren van de samenleving. Dat betreft zowel de burgers als het bedrijfsleven. Op zijn minst is daarbij de verwachting dat de overheid mee weet te bewegen met ontwikkelingen in de samenleving.

Wat het SCP en de WRR echter (te) lang hebben waargenomen, is verkokering in beleid. De huidige rijksbegroting is volgens Kim Putters ingericht langs de lijnen van oude zekerheden en beleidsterreinen (Putters, 2019). De context verandert maar het lijkt of de overheid vast zit aan gevestigde structuren en patronen.

Regelmatig liggen door berichtgeving in de media onderdelen van de overheid onder een vergrootglas. Dat kan leiden tot krampachtigheid; het willen reduceren van faalkansen, vrees voor politieke afbreuk en voor budgetoverschrijdingen. Door deze berichtgeving, lijkt het alsof de maatschappij een obstakel is voor de ontwikkeling van beleid, terwijl het beleid juist ten dienste van die maatschappij zou moeten zijn.

In de hier geschetste situatie lijkt er weinig perspectief op verandering, maar dat zou een groot misverstand zijn. Voor dit hoofdstuk hebben wij gesproken met Martijn van der Steen, directeur van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) en hoogleraar Strategie en toekomst aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij wijst op de intrinsieke motivatie bij de overheid om bij te dragen aan het publiek belang. Er is binnen het openbaar bestuur een beweging met andere visies op de rol van de overheid en waarbij andere sturingsconcepten worden

bediscussieerd. Voorts is de verhouding lokaal bestuur en Rijksoverheid ingrijpend aan het veranderen met daarbij als toekomstverwachting een toenemende betekenis van het supranationale niveau vanuit de EU. Er zijn sceptici die bij die sturing vanuit Brussel vraagtekens plaatsen, maar gelet op de omvang van de politieke en bestuurlijke kwesties is het zonder meer indrukwekkend van wat er in Brussel behandeld wordt. Het Rijk wordt een bestuurlijke tussenlaag tussen de regio's, gemeenten en de EU.

Voor dit hoofdstuk zijn we schatplichtig aan de publicatie *Adaptief bestuur. Essays over adaptiviteit en openbaar bestuur*, een gezamenlijke publicatie van het Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelatie (BZK) en de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB), 2018.

We beginnen dit hoofdstuk in paragraaf 6.1 met enkele zorgen over de positie van de overheid die door ontwikkelingen in de samenleving is verzwakt. In paragraaf 6.2 stappen we over naar het nieuwe elan binnen de overheid waarbij we focussen op twee richtingen: a) die van herpositionering van de Rijksoverheid tussen regionaal bestuur en supranationaal bestuur en b) die van andere en nieuwe sturingsconcepten.

6.1 Zorgpunten over het sturend vermogen van de overheid

In de essaybundel van BZK/NSOB geven verschillende auteurs blijk van hun zorg over de afkalvende positie van de overheid. Dit begon in de periode van marktwerking en neoliberalisme. Een terugtrekkende overheid moest ruimte te maken voor meer particulier initiatief.

Daaroverheen kwam de digitalisering van de samenleving, wat tot minder behoefte aan (uitvoerende) overheidsdiensten leidde. Met de opkomst van de netwerkmaatschappij wordt verwacht dat de overheidstaken nog meer zullen afnemen.

Het gevaar bestaat van veronachtzaming van publieke taken en de publieke moraal.

Door afslanking en decentralisatie van de Rijksoverheid is de vrees dat deze onvoldoende anticiperend vermogen overhoudt om op grote maatschappelijke vraagstukken te kunnen reageren.

De ontwikkelingen in de maatschappij die hebben geleid tot politieke fragmentering, dragen eraan bij dat de overheid minder sturend kan optreden. Er is een overgang van 'government' naar 'governance', van regeren naar besturen. In deze stelling zit de opvatting ingesloten dat door de complexiteit van de samenleving de sturingsmogelijkheden van de overheid afnemen. Dit heeft geleid tot een bescheiden opvatting van wat beleid wel of niet voor elkaar kan krijgen.

Regelmatig komt de ICT-situatie bij de overheid negatief in het nieuws. Het betreft onder andere de belastingdienst, DUO, het UWV en de SVB, maar ook de ministeries zelf. Bij bespreking van onze analyse in het NTV kwam dit punt ook aan de orde. In de visie van NTV-leden loopt de overheid achter in vergelijking met het bedrijfsleven. ICT-architect Daan Rijsenbrij spreekt over ICT-verkrotting bij de overheid (Rijsenbrij, 2018). **1**

Wij spraken met Van der Steen over de afnemende rol van de overheid, maar veel staatsmacht is niet zichtbaar, aldus Van der Steen. Ten tijde van de financiële crisis werden bijna complete banken overgenomen. Recent werden achter de schermen grote pakketten aandelen KLM gekocht om de positie binnen Air France te versterken.

1 Al vele jaren is er onderzoek naar de systemen van de overheid, zowel door bureaus als McKinsey en Berenschot, maar ook door ervaren mensen uit het bedrijfsleven. En door de Tweede Kamer met de Commissie Elias. Of dat tot verbetering heeft geleid? Het probleem is volgens Rijsenbrij dat er in de bestuurlijke top van departementen onvoldoende affiniteit met ICT aanwezig is. Daar komt bij dat de bestuurlijke en organisatorische structuren binnen de

overheid onnodig ingewikkeld zijn. Hoe vaak is er niet onduidelijkheid in regelgeving, in werkwijzen, in verantwoordelijkheden. Dit leidt soms tot onmogelijke missies waar uitvoerende organisaties voor staan. Behalve de ingewikkelde structuren geldt hier ook de politiek een verwijt, omdat deze onvoldoende van de noodzaak van een fundamentele verandering op ICT-gebied binnen de overheid doordrongen is.

6.2 De Rijksoverheid als toekomstige tussenlaag

De relatie tussen overheid en lokaal bestuur verandert en hetzelfde geldt voor de relatie nationaal en internationaal bestuur. Over steeds meer zaken wordt in internationaal verband (VN) of op supranationaal niveau (EU) beslist. De grote uitdagingen van deze tijd noodzaken daar ook toe want we redden het niet meer met nationaal beleid: de vluchtelingenstromen en irreguliere migratie, de impact van technologie en klimaatverandering. Het is duidelijk dat landen steeds meer dienen samen te werken.

De Raad voor het Openbaar Bestuur voorziet dat tussen regionalisering en internationalisering de Rijksoverheid als bestuurlijke tussenlaag een specifiekere rol gaat krijgen (ROB, 2019). Het sluit aan bij de verwachting in onze NTV-discussie dat het zwaartepunt in de samenleving verschuift naar de regio. Tegelijkertijd is de verwachting dat het Europese bestuursniveau in betekenis zal toenemen. Niet alleen als economische, maar ook als politieke unie. Dit zal leiden tot verdere

horizontalisering binnen de overheid, tot minder hiërarchische posities en tot veel meer opereren in netwerken.

Een paar kanttekeningen hierbij:

- In Nederland zal veel sturing plaatsvinden via maatschappelijke akkoorden zoals we die al kennen rond energie en klimaat. Naast lokale overheden komen hierbij maatschappelijke actoren in beeld. Soms is de overheid hierin leidend, soms alleen faciliterend. De ROB plaatst hierbij als vraagtekens: hoe organiseer je binding van de overlegpartners en is de navolging van akkoorden afdwingbaar? In reactie hierop stelt Van der Steen dat de situatie bij deze arrangementen en akkoorden door de context bepaald wordt, het zijn wisselende combinaties van partijen en er kan sprake zijn van strakke normering. Er is zeker geen vrijblijvendheid.
- De Rijksoverheid zal in die middenpositie veel moeten schakelen tussen regionaal en de EU. De behartiging van Nederlandse belangen op internationaal niveau zal sterk in betekenis toenemen.
- Tegenover de (deel)belangen van de regio staat het 'algemeen Nederlands belang': de stelselverantwoordelijkheid voor o.a. de rechtspraak en de democratische rechtsstaat. Ook bij de decentralisatie van veel taken naar regio-overheden blijft er een sterk centraal systeem bestaan, al heeft dat dan een deel van zijn bevoegd gezag overgedragen.
- Monika Sie Dhian Ho van het Instituut Clingendael is geneigd de toenemende betekenis van de regio te relativeren. Zij ziet Europa als grote regelmaker en bovendien hebben regio's nauwelijks formele bevoegdheden. Haar verwachting is dat Europa zich zal inzetten voor versterking van de natiestaat, want die schraagt de rechtsstaat, de verzorgingsstaat en het democratisch leven in Europa. De mate van delegatie van bevoegdheden naar de regio hangt ook af van de grootte of importantie van het betreffende gebied. Beieren is bijvoorbeeld een belangrijke regio in Brussel.

De overdracht van bevoegdheden naar regionale of lokale besturen is al geruime tijd gaande en kreeg een extra dimensie met betrekking tot zorg en sociale zekerheid. Zo hebben de gemeenten de taak gekregen om de (jeugd)zorg vorm te geven. De gemeente bepaalt wie in welke mate aanspraak mag maken op publieke hulp, zorg en dienstverlening. Dit is nieuw en het noodzaakt gemeentes om dynamisch beleid te ontwikkelen. Het heeft geleid tot grotere gemeente-eenheden en/of intensieve samenwerking tussen gemeenten. Een punt hierbij is dat het opheffen van veel kleine gemeenten in de afgelopen jaren als een puur rationele aangelegenheid in het kader van bestuurskracht werd gezien. Maar nu regionale identiteit daardoor

Hein de Kort

in de knel komt, verhoudt zich dat moeilijk tot het ideaal van gemeenschapszin. Voermans en Waling signaleren dat burgers zich door schaalvergroting minder betrokken voelen bij de gemeente (Voermans, 2018). Als reactie hierop heeft de wijk- en buurtgedachte binnen gemeenten versterking gekregen.

6.3 Nieuwe visies en sturingsmogelijkheden

In allerlei opzichten vervult de overheid een scharnierfunctie. De dynamiek en de ontwikkelingen die we schetsten met betrekking tot de maatschappij en de economie, zullen resulteren in toenemende druk op de overheid. De politiek is vermoedelijk te gefragmenteerd, misschien te ver van het middenveld verwijderd, om als eerste adressant van de signalen te fungeren.

In de BZK-NSOB-bundel treffen we het optimisme aan dat de overheid andere manieren zal vinden om op ontwikkelingen te reageren. Zij willen in het vervolg: 'Geen formuleringen meer van abstracte langetermijnambities of werken met beleidsconcepten die uitgaan van optimalisering van het bestaande' (BZK, 2018). De overheid zal publieke waarden (sociale rechtvaardigheid, dienstverlening, toegankelijkheid van voorzieningen, effectiviteit in beleid etc.) moeten realiseren onder sterk veranderende omstandigheden. Hieronder wordt dat verder toegelicht.

Er is begonnen met een andere handelingsstrategie, getuige nationale doelen rond klimaat en circulaire economie, de mobiliteitstransitie rond grote steden, en de decentralisatie van zorg en welzijn. Gelet op de maatschappelijke, technologische, economische en ecologische ontwikkelingen waarop de samenleving moet anticiperen, ligt er een immense opgave voor de overheid in het verschiet, en dat terwijl in paragraaf 6.1 grote zorg werd geuit of het openbaar bestuur nog wel over slagkracht beschikt.

ICT en digitalisering

ICT en digitalisering kunnen door de snelheid en omvang waarmee data over allerlei aspecten van beleid en ontwikkelingen in de samenleving beschikbaar komen, het sturend vermogen van de overheid versterken. Dit vergt echter een sterk datamanagement. In het management van overheidsorganisaties zal een chief information officer (CIO) een belangrijke plaats dienen in te nemen.

Spelregelaar

Overheidsorganisaties krijgen steeds meer de rol van spelregelaar. De toepassing van innovatieve technologieën vraagt om nieuwe of aangepaste wet- en regelgeving. In een NTV-sessie over de toekomst van de overheid (2 februari 2019) werd in dit verband de ontwikkeling van het autoverkeer genoemd. Auto's waren er lang voordat de overheid zich realiseerde dat er regelgeving nodig was. Informatiestromen zijn als verkeersstromen. Er liggen dus twee taken voor de overheid: a) het reguleren van die stromen en b) gebruik van die stromen¹⁴. In de medische technologie zien we hoe de overheid probeert ontwikkelingen te sturen. Niet alles wat mogelijk is mag. Denk aan wetgeving rond het gebruik van drones; als technologie de privacy van burgers aantast moet daar bescherming tegen worden geboden.

Adaptief bestuur

Als het gaat om een andere manier van besturen, is vooral de visie op adaptief bestuur in opkomst. Een grotere adaptiviteit stelt de overheid in staat om beter om te kunnen gaan met onzekerheden binnen de samenleving. Meer differentiatie in aanpak van problemen, in beleidsinstrumentarium, minder regels, en het op kleine schaal durven experimenteren. Deze aanpak heeft in het regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* (2018) een plek gekregen. Handelen te midden van onzekerheid vereist reflectie op welke manier de onzekerheid gereduceerd kan worden. Dat zou in belangrijke mate een taak kunnen zijn van de verschillende denktanks, planbureaus en adviesorganen waarmee de overheid is omringd (Duin, 2018).

Societal Resilience

In het verlengde van besturen via akkoorden is de visie om bij belangrijke, complexe vraagstukken een platform te creëren, waar maatschappelijke organisaties en bedrijfsleven onder leiding van de overheid samenwerken en waarbij vraagstukken vanuit verschillende perspectieven, kennis en inzichten worden bekeken. Het

---

¹⁴ Overigens kennen we het fenomeen van onafhankelijke autoriteiten met een toezichhoudende functie op spelregels zoals de Autoriteit Financiële Markten (AFM), de Energiekamer, De Nederlandse Bank.

heeft de term *societal resilience* meegekregen; resilience verwijst naar veerkracht om wegen te vinden naar oplossingen, die op weerstanden kunnen stuiten. Het Instituut for Societal Resilience van de VU, waar deze multidisciplinaire benadering wordt ontwikkeld, noemt als voorbeelden het vluchtelingenvraagstuk en de spanningen in de samenleving rond ethnische en religieuze scheidslijnen¹⁵.

Transitiemanagement

Dit kan de brug vormen naar de filosofie van transitiemanagement, waarbij vraagstukken fundamenteeler uitgediept wordt. Onder leiding van de overheid zouden maatschappelijke of economische innovaties gecombineerd kunnen worden met ondernemerschap. Grote transitie op het gebied van economie, duurzaamheid en energie zouden op deze manier naar men verwacht sneller tot stand kunnen komen. Het voert te ver om de inhoudelijke kant van deze vraagstukken te belichten. Waar het omgaat is dat er beweging is en visies in ontwikkeling zijn op andere vormen van overheidssturing.

Een belangrijke vraag daarbij is hoe de politieke legitimiteit zich verhoudt tot beleidsinterventies en dynamisch optreden van de overheid. In ons staatkundig bestel gaat uit van het primaat van de politiek, de zeggenschap van politici over het overheidsbeleid. In de BZK-NSOB-bundel oppert bestuurskundige Bernard Steunenberg het idee om in de uitvoering van beleid *fire alarms* in te bouwen. Een groepen burgers volgen en beoordelen de kwaliteit van publieke diensten en geven politici de informatie die nodig is om eventueel in te grijpen of bij te sturen. In hoofdstuk 8 komen wij in paragraaf 8.4 nog terug op het aspect van transitie binnen het overheidsbeleid.

Tot slot: in een toekomstverkenning van PriceWaterhouseCoopers over werk in 2030 wordt de ontwikkeling van politiek-bestuurlijke systemen als de meest problematische factor gezien. Tal van ontwikkelingen, demografie, economie zijn kwantificeerbaar en voorspelbaar, maar dat gaat niet op voor politieke en bestuurlijke ontwikkelingen (PWC, 2017). Omdat PWC van de verwachting uitgaat dat er een toenemende instabiliteit zal optreden in het publieke domein, is het positief dat wij voor de toekomst uit kunnen gaan van een herwaardering van de rol van de overheid. We hebben een kwalitatief sterke overheid nodig met een positieve invulling van taken en met een perspectief voor de professionals die er werken.

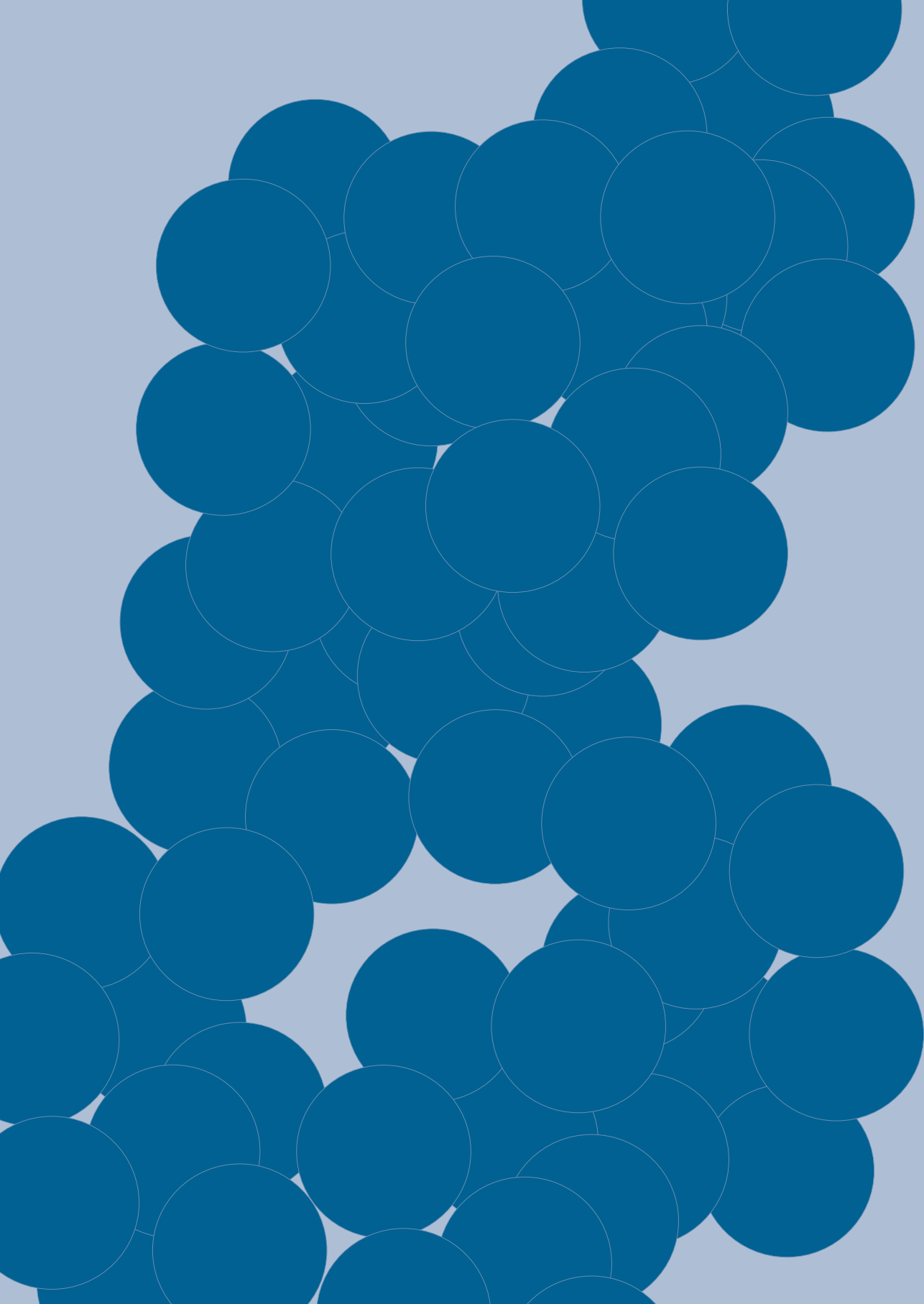
¹⁵ *Societal Resilience, missie en Visie*, Institute for Societal Resilience, VU. <https://fsw.vu.nl/nl/onderzoek/institute-societal-resilience/>

Referenties

- BZK (2018). *Adaptief bestuur. Essays over adaptiviteit en openbaar bestuur*, een gezamenlijke publicatie van het Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelatie (BZK) en de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB)
- Duin, P van der, D Snijders (2018). *Met de kennis van morgen. Toekomstverkennen voor de Nederlandse overheid*. STT
- PWC (2017). *De toekomst van werk, 2030*. PricewaterhouseCoopers
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2019). *De Rijksoverheid als middenbestuur. Over hoe de positie van de Rijksoverheid verandert en wat dat betekent voor haar functioneren*
- Rijsenbrij, D, A van Gemeren, M Dees, H Zijlstra (2018). IT-situatie bij de overheid. Ontdekken en erkennen van problemen. In: *CIO Magazine*, 2018, nr.4
- Rosenthal, U, R van Schendelen, G Scholten (1982) *Openbaar Bestuur*, Tjeenk Willink 1982
- SCP (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, samenleven en consumeren in het Nederland van later*
- Sie Dhian Ho, M (2018). Europa tussen markt en gemeenschap, de terugkeer van identiteitspolitiek. In: *Lezing Beschermersdag Nationaal Monument Kamp Vught*, 2018
- Voermans, W & G Waling (2018). *Gemeente in de genen*. Prometheus

---

HOOFDSTUK 7

TRANSNATIONALITEIT

In het verleden viel voor veel auteurs de civil society samen met de natiestaat. Met de toenemende globalisering is een vraag hoe we die relatie voor de toekomst moeten zien. Wat betekent het voor de betrokkenheid van de burgers naarmate een land meer verweven raakt met de mondiale economie? De ervaring tot dusver is dat veel burgers geneigd zijn de eigen identiteit sterker te benadrukken, als tegenwicht tegen de invloed van buiten. Dat manifesteert zich vooral op het lokale niveau, het niveau van de grootste verbondenheid en geborgenheid. In dit hoofdstuk richten wij ons op de vraag waar in de toekomst het accent komt te liggen: regionaal, nationaal of wordt het Europa? Wat gaat dat betekenen voor de civil society?

7.1 De relatie tussen natiestaat, Europa en de regio

Femke Halsema betoogt in het essay voor de maand van de filosofie in 2018 dat een discussie over de toekomst van de samenleving alleen goed mogelijk is bij een zekere mate van nationaal bewustzijn. Zij baseerde zich hierbij op de filosoof Richard Rorty (Rorty 1997). De historische ontwikkeling van een land is bepalend voor de wijze waarop de civil society zich heeft kunnen ontwikkelen. Gunstige factoren zijn de aanwezigheid van een (stedelijke)middenklasse en het bestaan van een algemeen intellectueel klimaat. Vaak wordt hierbij gerefereerd aan het ontstaan van de publieke opinie en het maatschappelijk debat in de 18^e eeuw in de koffiehuisen en de salons van de grote steden. Omdat historische ontwikkelingen en de ontwikkeling van de civil society zo nauw bij elkaar betrokken zijn, is de natiestaat lang de bepalende context geweest waarbinnen de civil society zich heeft kunnen ontwikkelen. Met 'natiestaat' bedoelen we een politiek soevereine eenheid, waarin de staat de verantwoordelijkheid heeft voor de maatschappelijke ordening en de veiligheid van haar burgers.

De ontwikkeling van een gezamenlijk Europa

Lange tijd werd gedacht dat de nationale autonomie steeds meer plaats zou maken voor een gemeenschappelijk bovennationaal belang: de natiestaat zou haar langste tijd gehad hebben. Rond 2000 werd het idee van Europa zonder grenzen gangbaar. Landen groeiden naar elkaar toe qua opleidingsniveau, inkomens en welzijn. Eigenlijk verkeerden we aan de vooravond van een Europese civil society met Europa als een federale verzameling van natiestaten. Deze ontwikkeling is door verschillende redenen gestagneerd: een te snelle uitbreiding met nieuwe lidstaten, de financiële crisis, de euro-problematiek rond landen met (te) grote staatschulden, de vluchtingencrisis, de Brexit, de rechtsstaat die in enkele Oost-Europese lidstaten onder druk is komen te staan.

Binnen de EU hadden denkwijzen en instellingen volgens Luuk Middelaar in zijn boek *Nieuwe politiek van Europa* (Rood, 2017), het effect dat ze politieke passie smoorden in een web van regels. Men zocht naar depolitisering van kwesties en alles eindigde in regelpolitiek. Zodra er echter ingrijpend gehandeld moet worden, slaat zoiets om in zwakte. Er is sinds het uitbreken van de financiële crisis binnen de organen van de EU dan ook een sfeer ontstaan van crisismanagement.

Pijnpunten in de Europese samenwerking:

- Volgens de WRR is er een omslag ontstaan door te ver doorgevoerde privatisering en marktwerking. Het sociaalliberalisme, voortgekomen uit Europese tradities met aandacht voor waarborgen en beschermende wetgeving, kwam onder druk te staan. Een factor hierbij zijn de verschillen in beloningsstructuur, zoals het minimumloon (WRR, 2018). Door toetreding van lagelonenlanden uit Oost-Europa kwamen de lonen elders onder druk te staan. De solidariteit tussen bevolkingen en tussen lidstaten werd ondermijnd. Dit heeft ertoe geleid dat verschillende negatieve gevolgen van de globalisering geassocieerd worden met het Europese integratieproces.
- Bij besluiten over de toekomst van de Europese samenwerking wordt de regering van bijna iedere lidstaat geconfronteerd met wantrouwen bij delen van de bevolking. Wantrouwen ten aanzien van de EU, maar soms ook wantrouwen tegenover de eigen overheid. Burgers beoordelen hun regering op wat die heeft weten binnen te halen uit Brussel (Rood, 2017).
- Het dilemma van politieke partijen ten aanzien van Europa werd enkele jaren geleden treffend verwoord door het CDA-WI. Het bureau sprak van de bijna verlamme tweedeling rond de vraag of Nederland een open en internationaal georiënteerde samenleving moet zijn of dat we de eigen traditie moeten koesteren tegen invloeden van buiten (CDA-WI, 2015).

- Er bestaan zeer verschillende waardepatronen in Europa. Premier Orbán van Hongarije beroept zich op christelijke waarden, terwijl veel West-Europese landen inmiddels seculiere staten zijn. Er zijn grote verschillen in visies op de rechtsstaat en soevereiniteit. Dit heeft geleid tot coalities zoals de oostflank, de noordelijke landen en Zuid-Europa. De verschillen in waardepatroon leveren soms nagenoeg onverenigbare posities op. De WRR ziet als oplossing dat de EU meer ruimte gaat bieden voor variatie. Dat vermindert spanningen en voorkomt dat we aan een ‘papieren’ eenheid werken. Zo kunnen verschillende patronen van samenwerking tussen de lidstaten ontstaan.

Het idee van een verenigd Europa lijkt onder vuur te liggen. Maar met een meer gedifferentieerde benadering behoeft dat niet het geval te zijn. Paul Scheffer noemt de verborgen vitaliteit van Europa die het mogelijk moet maken in een Europese gedachte te blijven geloven (Scheffer, 2016).¹⁶ De Europese samenwerking is te lang voornamelijk economisch ingevuld geweest. Daardoor is er een vacuüm ontstaan in de sociale en culturele dimensies van gemeenschapsvorming. Er is een inhaal-slag op dit gebied te maken.

De betekenis van de natiestaat

Op een Clingendael-conferentie in 2017 werd met veel instemming opgemerkt dat de natiestaat te lang verwaarloosd is geweest en toe is aan groot onderhoud. Het zou een absolute misvatting zijn dat de natiestaat zou verdwijnen (Clingendael, 2017).

Het opmerkelijke is dat ondanks de verwevenheid van economieën, de natiestaat niet van het toneel is verdwenen. Volgens *Volkskrant*-journalist Koen Haegens lijkt het tegendeel het geval; zonder sterke staten geen moderne markten, want wie moet dan het eigendom bewaken, rechtspreken, de infrastructuur onderhouden? De landen met het grootste overheidsaandeel in de economie zijn naar zijn oordeel het meest concurrerend en internationaal vervlochten (Haegens, 2016).

Het idee van de natiestaat wordt sinds een aantal jaren ook in stelling gebracht om de culturele verscheidenheid van immigranten op te vangen. We zouden moeten streven naar een nieuw soort identificatie van burgers met de natie. Het onderzoek van het SCP naar onze Nederlandse identiteit kwam dus niet onverwacht. De uitkomst dat die identiteit bestaat en op grote schaal gedeeld wordt, was misschien wel verrassend. Tot voor kort werd nationale identiteit eigenlijk gezien als een mythe of eigenlijk een idee met een nuttigheidsfunctie (Tiemeyer, 2017).

¹⁶ Zie ook Thomas Piketty, *De slag om Europa*, De Bezige Bij 2015

Een belangrijk onderdeel van onze identiteit is overigens onze taal. Hoe we daarmee moeten omgaan, of we onze taal moeten koesteren, is een bron van discussie en van veel onzekerheid. We zien dat in verschillende stellingnames binnen het hoger onderwijs in hoe ver men moet gaan met Engelstalig onderwijs.

Transnationaliteit wordt inmiddels als een kenmerk voor de toekomstige civil society gezien. Toenemende grensoverschrijding draagt bij aan een internationale oriëntatie die even belangrijk wordt als nationale identiteit. Er is geen sprake meer van een tegenstrijdigheid daartussen, de elementen versterken elkaar. Meer dan 60% van het mkb in ons land is thans op een of andere manier internationaal werkzaam (CBS-cijfers 2015). Toerisme, ICT, studiebeurzen, en subsidieprogramma's dragen bij aan mobiliteit over de grenzen heen. Ook kennen alle beroepsgroepen en sociale bewegingen een Europese associatie: sport, cultuur, wetenschap, milieu, recht en vrede.

De betekenis van de regio

OECD-reviews laten zien dat regionale economieën, waaronder ook die van sommige grote steden, belangrijker zijn dan nationale economieën. We beleven de opkomst van regionale economieën en megasteden. Deze economieën zijn zich meer en meer buiten hun regio gaan ontwikkelen, tot over de landsgrenzen heen: bijvoorbeeld met handelsmissies naar China. Er ontstaan steeds meer transnationale kenmerken in de economie. Europa zou gezien kunnen worden als een mozaïek van regionale economieën. Het roept de vergelijking op met de tijd van de Renaissance met landsgrenzen van vorstendommen en stadsstaten.

Socioloog Benjamin Barber (*If mayors ruled the world? Dysfunctional nations, rising cities'*, 2014) sprak de verwachting uit dat stedelijke conglomeraties met internationaal opererende stadsbesturen beter dan nationale regeringen hun lokale civil society kunnen laten functioneren in een internationaal verknoopte wereld. **1**

1 De groeiende betekenis van regio's betekent wellicht ook een toenemend belang van lokale partijen. Met Rien Fraanje (Raad voor het Openbaar Bestuur) bespraken we de optie dat politieke afdelingen op lokaal niveau de basis vormen van het nationale partijpolitieke systeem. Landelijke partijen zouden zich daarbij kunnen ontwikkelen

tot een soort federatieve organisatie, tot associaties van gelijkgestemde lokale partijen. Zij bieden trainingen aan lokale bestuurders en hebben de expertise in huis voor bestuurlijke en juridische vragen. De federatieve verbanden zouden op hun beurt weer georganiseerd en verenigd kunnen worden tot Europese partijen.

Politicooloog Jonathan Holslag is geen voorstander hiervan. Als de trend doorzet ziet hij een verbrokkeling naar regio's en megasteden; een Europa van dwergstaten. Dit zou kunnen leiden tot protectionisme en conservatisme: behouden wat je hebt en een anti-immigratie-houding. Het is mooi als regio's en steden binnen Europa kunnen floreren maar het is misschien wel belangrijker om een sterk front te kunnen vormen tegen gemeenschappelijke dreigingen. Europa moet weer toe naar een bewuste alliantie van veiligheid, waardigheid en schoonheid (Holslag, 2014).

7.2 Krijgen we een Europa van regio's of een Europa van staten? Een toekomstvisie¹⁷

De ontwikkeling van transnationaliteit van de civil society past bij de groei naar een netwerksamenleving met dynamische verbanden. Het lokale of regionale niveau staat daarin niet los van het landelijk debat dat weer beïnvloed wordt door de internationale politiek.

Zoals we hiervoor opmerkten, sluit de regio het meest aan op de leefwereld van de burgers. De lokale gemeenschappen daarbinnen worden ervaren als betekenisvolle collectieven.

Frank van den Heuvel, verbonden aan het CDA-WI, pleit voor een Europa dat zich richt op regio's. Hij ziet in verschillende landen dat regio's zich cultureel en economisch willen ontwikkelen. De EU is daarbij relevant en waardevol, het biedt regio's kansen omdat ze in haar beleid stabiliteit en handelsverkeer garandeert. Waar burgers nog afkerig zijn van de bureaucratische EU zijn zij binnen het kader van de EU geporteerd voor regionale samenwerking.

Ook voor de Vlaamse politicooloog Crikemans is de toekomst van Europa gekoppeld aan de positie van de regio's. Dat is te begrijpen omdat hij uit een gebied komt met sterke regionale sentimenten. In verschillende landen worden vanwege deze sentimenten steeds meer taken aan regionale overheden overgedragen. Wellicht ook vanuit vrees voor separatisme. Het verschilt per land, maar niet alles wordt meer door staten wordt geregeld.

De regio's zullen sterker worden wanneer zij bijvoorbeeld zelf beleid maken voor de aanpak van energiegebruik of klimaatbeheersing. Van den Heuvel verwacht niet dat door deze ontwikkeling naties klem komen te zitten tussen het regionale en het Europese niveau. Door hun intermediaire rol zou de positie van de lidstaten sterker kunnen worden. Het sluit aan bij de visie van de ROB op horizontalisering van de

¹⁷ Deze paragraaf is gebaseerd op de notitie van Joop de Vries, *Three-tier European Union, suggesties voor een nieuwe EU*, (interne notitie april 2019) en de verzameling kanttekeningen van David Crikemans, *Geopolitieke kanttekeningen 2011-2018, en daarna. Een wereld in volle geopolitieke transitie*, Gompel & Svacina Boeken 2018

Rijksoverheid (hoofdstuk 6). We zijn nog lang niet zover. Zoals in een NTV-bespreking werd opgemerkt zijn nationale instituten vooralsnog sceptisch of afhoudend tegenover deze ontwikkeling, wellicht uit vrees voor verlies van belang en positie.

Regio's hoeven overigens niet aan landsgrenzen gebonden te zijn. Dat zien we bijvoorbeeld met de driehoek Aken-Luik-Maastricht, een Euregio die veel economische activiteit en grensoverschrijdend verkeer kent.

Criekemans anticipeert voor de toekomst op een gelaagd bestuur, waarbij het Europese, het nationale en het regionale beleidsniveau elk hun eigen rol spelen met verschillende vormen van interactie daartussen. Monika Sie Dhian Ho (Clingendael) heeft haar bedenkingen bij de veronderstelde, toekomstige rol voor de regio. Binnen Europa hebben regio's tot op heden geen formele bevoegdheden. Binnen landen kan de verhouding centraal-decentraal dan wel veranderen, maar zij verwacht dat Europa zich eerder zal inzetten op versterking van de natiestaat om daarmee de EU sterker te maken.

Hoe sterk is de EU als politieke eenheid? De facto is de EU met de euro als eigen munt en met het verdrag van Schengen over het loslaten van de binnengrenzen een politieke unie. Maar een sterke positie is er nog niet. Criekemans denkt dat pas bij de volgende generatie, in 2030, de EU werkelijk zal gaan fungeren als een politieke unie. Joop de Vries, die aan onze verkenning heeft bijgedragen, schreef het boek *Wiens Europa wint? Drie scenario's van de Europese samenleving* (2006). Hij verwacht dat in de toekomst de EU uit drie parallelle unies zal bestaan: a) een aantal landen zal het primair bij een economische unie willen houden; b) daarnaast zal een aantal landen voor een beperkte politieke unie kiezen, en c) een aantal landen zal voor een plus-variant van de politieke unie kiezen met op verschillende beleidsterreinen eigen taken zoals een geïntegreerd buitenlands beleid. Andere thema's voor de plus-variant zijn de energietransitie, klimaatbeheersing, technologiebeleid, migratie en bewaking van de buitengrens. En misschien een Europese defensie.

Op deze terreinen zal steeds meer overdracht van soevereiniteit plaatsvinden en afstemming op elk niveau van staten, steden en regio's. Het beheer en beleid rond de de gezamenlijke munteenheid, de euro, zal binnen de politieke unie vallen.

Macron's boodschap *Europe qui protège* (Emmanuel Macron, *Een Europa dat Europeanen beschermt*, 2017) kan gezien worden als een eerste aanzet om in de gehele unie vergelijkbare condities op het gebied van werk, scholing en sociale voorzieningen op te bouwen.

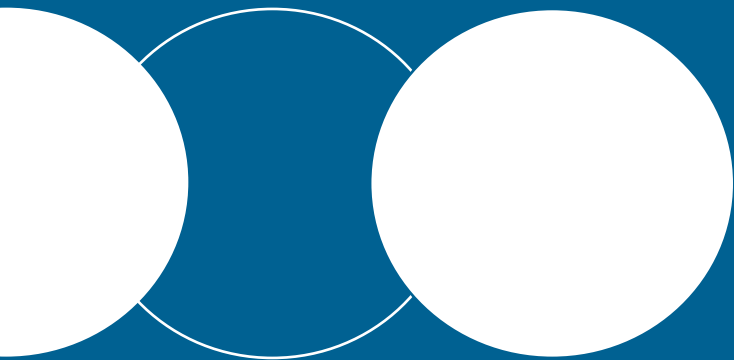
Wat verder tot versterking van de politieke unie zal leiden, is dat de problemen op het vlak van economie, ecologie, energie, en migratie zodanig zijn dat het tal van landen zal noodzaken tot pragmatische samenwerking.

Wat eveneens van betekenis wordt ervaren is de geopolitieke situatie, die snel aan het veranderen is. Het is niet ondenkbaar dat Beijing in 2030 Amerika naar de kroon zal steken als het centrum van de wereldeconomie. De VS verkeert in een identiteitscrisis en zal vanwege de diepe verdeeldheid niet meer ten volle zijn traditionele rol – politiek, economisch, militair – vervullen in de zo vertrouwde trans-Atlantische relatie. Deze veranderingen impliceren nieuwe taken voor de EU, al zijn niet alle staten hier al van overtuigd.

De verwachting is dat Europese burgers de EU het voordeel van de twijfel zullen geven en minder sceptisch en terughoudend zullen zijn. In ieder geval is een transnationale civil society inmiddels al aan het ontstaan. Of we een Europa van regio's of van natiestaten kunnen verwachten is bij de ontwikkeling van de netwerksamenleving over wellicht twintig jaar vermoedelijk van minder groot belang. Bij de dynamiek in interactie tussen regio's, staten en de internationale gemeenschap krijgt het begrip van nationale soevereiniteit waarschijnlijk tegen die achtergrond een geheel andere invulling en betekenis.

Referenties

- Barber, B (2014). *If mayors ruled the world? Dysfunctional nations, rising cities*
- CDA-WI (2015). *Lang leve het verschil*
- Clingendael (2017). *Populisme*. Debatbijeenkomst Instituut Clingendael, 2 februari 2017
- Criekemans, D (2018). *Geopolitieke kanttekeningen 2011-2018. Een wereld in volle geopolitieke transitie*. Gompel & Svacina Boeken
- Haegens, K (2016). De volgende crisis heet staatskapitalisme. In: *de Volkskrant*, 26 nov. 2016
- Heuvel, F van den (2008). 'Richt Europa in op Europa van de regio's' *NRC* 21 augustus 2008
- Holslag (2014). *Kracht van het paradijs*
- Piketty, T (2015). *De slag om Europa*. De Bezige Bij
- Rood, J (2017). Een insidersblik op de nieuwe politiek van Europa. Recensie n.a.v. Luuk Middelaar, 'Nieuwe politiek van Europa' (2017), *Clingendael Spectator*, 16 november 2017
- Rorty, R (1997). *Achieving our country. Leftist Thought in Twentieth-Century America*
- Scheffer, P (2016). *De vrijheid van de grens*. Uitgave maand van de filosofie, 2016
- Tiemeyer, Wil (2017) *Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?*
- Vries, J de (2006). *Wiens Europa wint? Drie scenario's van de Europese samenleving*. Business Contact
- Vries, J de (2019). *Three-tier European Union', suggesties voor een nieuwe EU*. Interne notitie april 2019
- WRR (2018). *Europese variaties*

HOOFDSTUK 8

ONDERLIGGENDE VERBANDEN BIJ DE ANALYSE VAN DE CIVIL SOCIETY

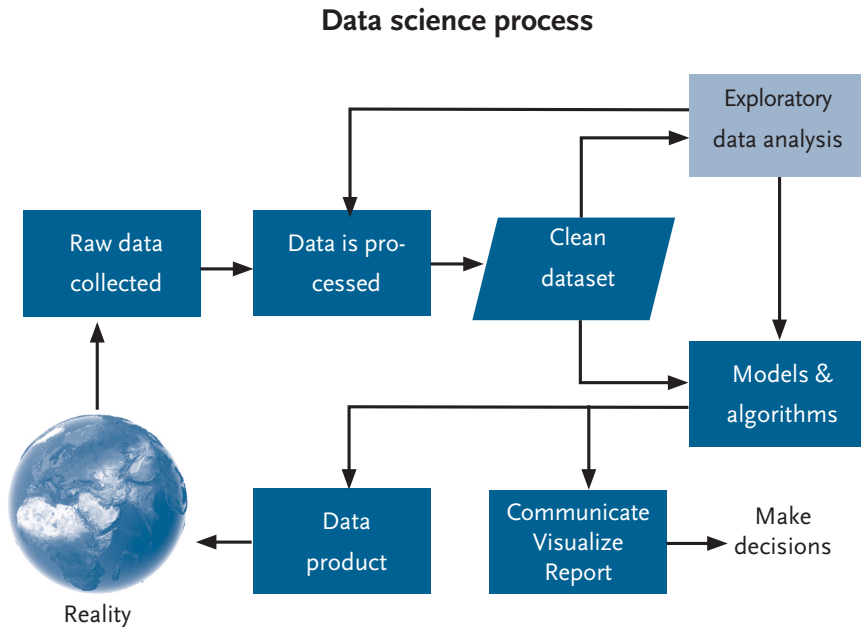
Dit hoofdstuk vormt de afsluiting van onze literatuuranalyse. Daarbij willen we de aandacht richten op enkele onderliggende verbanden tussen de ontwikkelingen die we in de verschillende domeinen aantreffen. Zo zagen we overal de invloed van datatechnologie. Die heeft onder meer geleid tot de enorme opkomst van de sociale media en digitale platformen. Een van de effecten hiervan is de overlap van de leefwereld van de burger met de systeemwereld van de overheid en markt. De samenleving is daardoor complexer geworden.

8.1 De voortgaande betekenis van datatechnologie

Voor het gemak hanteren we het woord datatechnologie als verzamelnaam voor verschillende ontwikkelingen zoals ICT, big data en digitalisering. Een van de kenmerken bij deze technologieën is dat informatie altijd, overal en in elke vorm beschikbaar is. Daarmee wordt de communicatie tussen mensen vereenvoudigd.

Gezamenlijk hebben deze ontwikkelingen een enorme potentie waarmee zij zullen leiden tot volledige transformatie van zowel de systeemwereld als van de leefwereld van de burger.

Er is optimisme over de bijna oneindige toepassingsmogelijkheden van datatechnologie. Zoals in de medische sfeer met nieuwe vormen van diagnose. Tegelijkertijd is er een besef van kwetsbaarheid, van afhankelijkheid, en van onzekerheid. Een enkele hacker kan het maatschappelijk leven in grote delen van de wereld ontwrichten. Een des te groter risico omdat de aanwending van datatechnologie voor militaire doelen steeds belangrijker wordt, evenals voor spionage en criminaliteit.

Cyberoorlog is een serieuze bedreiging van de democratische rechtsstaat en het zijn vooral menselijke factoren die deze gevaren opleveren.

Daarbij is de vraag wat de menselijke factor is bij de ontwikkeling van autonome en zelfsturende processen. Er zijn steeds innovaties en nieuwe verwachtingen over wat datatechnologie nog meer kan gaan betekenen. Socioloog Willem Schinkel ziet dit als een constante claim op onze toekomst. Voortdurend komen er techno-utopische visies vanuit Silicon Valley tot ons. Ons leven in de toekomst wordt gekoloniseerd door de grote technologiebedrijven, vindt Schinkel. (Schinkel, 2017).

Het beheer van big data

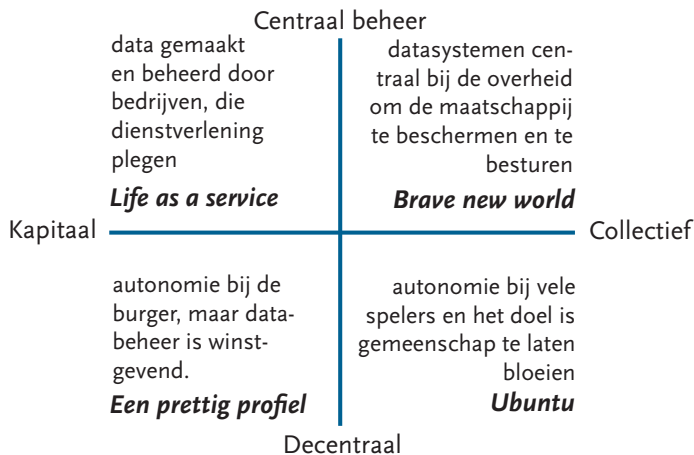
De centrale vraag bij datatechnologie is van wie de big data eigenlijk zijn. De hoeveelheid data waarover een bedrijf als Google beschikt is vele malen groter dan van al het sociaal-wetenschappelijk onderzoek ter wereld bij elkaar (Nederlandse Sociologische Vereniging, 2018). Die gegevensverzamelingen, de data, bevatten informatie over gedragingen van mensen. Wie zitten daarbij aan de knoppen en wie gaan daar wat mee doen?

Veel digitale platformssystemen worden gepresenteerd als 'neutrale' netwerken, maar de dataverzameling of informatieverwerking bij deze platformen is zelden zonder doel of commercieel belang. Wat wij sociale media noemen, zijn feitelijk

'commerciële media'. Volgens José van Dijck, hoogleraar vergelijkende mediawetenschappen, moet de overheid zicht krijgen op de verdienmodellen van deze platformen en indien de privacy van burgers in het geding is moet ze grenzen stellen aan de vrijheid van gegevensverzameling en -verwerking (Dijck, 2016). Dat begint in verschillende landen op gang te komen en ook bij de diverse platformen komt er besef dat er maatregelen genomen moeten worden om het groeiend wantrouwen weg te nemen. Het is niet ondenkbeeldig dat overheden megabedrijven als Google en Apple vanwege hun monopolie zullen dwingen tot opdeling van hun activiteiten in aparte bedrijven, dus tot deconcentratie. In gesprek met Martijn van der Steen (NSOB) kwamen er twijfels of dat zal lukken. Naarmate deze giganten met de financiële sector vervlochten raken, zal het voor nationale overheden steeds moeilijker worden om grip op deze bedrijven te krijgen.

Bestuurskundige Dhoya Sniijders onderscheidt bij de ontwikkeling van big data twee dimensies. (Sniijders, 2017). De eerste gaat over het beheer van big data. Zal dit centraal georganiseerd blijven in handen van de zogenaamde 'Big Tech' (de grote tech-bedrijven van hierboven) of gaan data decentraal beheerd worden? Centraal beheer van de data past bij de trend van voortgaande globalisering; decentraal beheer zou een impuls kunnen geven aan regionalisering van de economie. De tweede dimensie betreft het motief van de data-verwerking. Wordt het winst-oogmerk hierbij steeds belangrijker, of gaat een niet commerciële verwerking ten behoeve van de gemeenschap belangrijker worden? De ontwikkeling van beide dimensies kan leiden tot vier scenario's. Deze kunnen interessant zijn voor een kijk op de nieuwe economie (hoofdstuk 4). Zie hieronder in schema de weergave van de vier scenario's.

Vier scenario's met betrekking tot big data (Sniijders, 2017)

Intelligente zelfsturende systemen

In het voorgaande kwam bij de toenemende betekenis van big data de menselijke factor ter sprake. Overal ter wereld wordt gewerkt aan intelligente, zelfsturende systemen. Dat heeft de gedachte aan de maakbare samenleving weer actueel gemaakt. Zijn bij de ontwikkeling van dergelijke systemen maatschappelijke waarden in de ontwerpprocessen meegenomen? De gedachte is toch dat technologie dienstbaar moet zijn aan het menselijk bestaan? Technologische vooruitgang zonder maatschappelijke vooruitgang maakt mensen passief in plaats van slimmer of beter, schrijft Harari in *Homo Deus*. In de STT-studie over big data blijkt dat bij systeemontwerp dergelijke vragen toch nog maar beperkt een rol spelen. Over welke maatschappelijke waarden moeten we het dan hebben, is de vraag in deze studie? Een voorbeeld is de verwachting dat we vanaf 2035/2040 de doorbraak kunnen verwachten van zelfsturende auto's. Dat zal helpen bij de oplossing van het fileprobleem. Maar wat zal het effect zijn van zelfsturende auto's op de aard en inrichting van de samenleving?

In het gesprek dat wij met IT-architect Daan Rijsenbrij voerden, kwam het punt autonome en zelflerende systemen aan de orde. Rijsenbrij merkte hierbij op dat het aspect van beveiliging steeds moeilijker zal worden. De zelflerende systemen zijn door hun kunstmatige intelligentie namelijk moeilijk te testen. Door hun autonome functioneren kan hun gedrag onvoorspelbaar zijn. Dit vergt nieuwe wet- en regelgeving om burgers en bedrijven te beschermen.

Een hoger menselijk bewustzijn dankzij big data?

We worden ons steeds meer bewust van de dominantie van de datatechnologie. En, hoe paradoxaal ook, dat is mede dankzij dezelfde ICT die ons in staat stelt te communiceren over de mogelijkheden en de schaduwkanten van de technologie. Om zelfsturende systemen te behoeden voor ontsporing worden feedbackmechanismen ontwikkeld en ingebouwd.

In de scenario's over de toekomstige samenleving van de Raad voor de Rechtspraak (2017) is een interessante veronderstelling dat een hoger menselijk bewustzijn zal ontstaan dankzij de toenemende beschikbaarheid van waardevolle informatie via ICT. Het *uniformeringsdenken* waarbij de menselijke maat ondergeschikt was aan systeemdenken, heeft kunnen evolueren tot *diversiteitsdenken*, zo stelt een van deze scenario's. De top-down ordening, bijvoorbeeld vanuit de overheid, maakt plaats voor zelfsturende processen en netwerken. **1**

1 Ondanks de veronderstelling dat diversiteitsdenken het perspectief voor de toekomst kan zijn, zien we bij de ontwikkelingen in China het tegendeel. De nieuwste technologieën worden hier op grote schaal toegepast, denk bijvoorbeeld aan gezichtsherkenning. Ook beoogt China om via een 'sociaal kredietsysteem' burgers in de pas te laten lopen en om vormen van afwijkend

sociaal of economisch gedrag te sanctioneren. Dit is een 'Brave New World'-toekomstbeeld. Westerse experts op het gebied van datatechnologie verwachten dat deze 'Brave New World'-controle uiteindelijk niet haalbaar blijkt, daarvoor is de menselijke geest te veelzijdig en creatief.

De noodzaak van datamanagement op alle niveaus van beleidvoering

Daan Rijsenbrij heeft als architect in de digitale wereld nog geen echt beeld van hoe digitalisering en bijbehorende ICT-infrastructuur er in 2035 uit zullen zien. Enerzijds denderen de mogelijkheden in hoog tempo langs: Artificial Intelligence, Internet of Things, semi-autonoom opererende robots – waaronder drones, softbots die zelf kunnen reizen over het internet, en de mensvriendelijkere vormen van User Interaction. Een ding is zeker, de snelle toename van deze ICT-toepassingen zullen een steeds sterkere vorm van emancipatie van de burger richting de overheid bevorderen. Datamanagement wordt cruciaal en het is van groot belang dat er krachtige gebruiksvriendelijke analysetools komen. Datamanagement kan in de komende jaren de katalysator vormen voor de emancipatie van de burger, denkt Rijsenbrij. We zullen daarom nu al op de middelbare school moeten leren om gaan met datamanagement, zowel op persoonlijk als ook op zakelijk niveau.

8.2 Systeem- en leefwereld gaan in elkaar over

In deze verkenning zijn we uitgegaan van de klassieke opvatting van de civil society, met de maatschappij, de markt en de overheid als de drie domeinen. Deze domeinen zijn door filosoof en socioloog Jürgen Habermas in de jaren'60 beschreven in termen van de *leefwereld* van de burger tegenover de *systeemwereld* van overheid en markt. De beide werelden zijn van elkaar gescheiden doordat ze ieder een eigen, verschillende logica hebben en vooral ook door de rationaliteit van de systeemwereld (Mensink, 2015).

De systeem- en de leefwereld gaan steeds meer samenvallen. Door ICT gaan burgers meer schakelen tussen deze werelden. Filosoof Charles Taylor ziet hierdoor het ontstaan van horizontale verhoudingen: de hiërarchie neemt af en dit vergroot de toegankelijkheid van de burger tot de verschillende werelden (Doorman, 2018).

8. ONDERLIGGENDE VERBANDEN BIJ DE ANALYSE VAN DE CIVIL SOCIETY

Dit was al enkele jaren geleden ook de visie van het CDA-WI, waar men sprak van een nieuw sturingsparadigma dat uitgaat van de kracht van de civil society. Waar de systeemwereld voorheen dominant was, komt het primaat nu te liggen bij de burger. Dat geeft ruimte voor diversiteit en de ‘menselijke factor’ binnen de organisaties van overheid en bedrijfsleven.

Deze ontwikkeling leidt tevens tot ‘hybridisering’ (term van Paul Dekker, SCP): het ontstaan van instituties met een dubbel karakter. Marktgericht èn maatschappelijk betrokken; of uitvoering van publieke taken in een commercieel jasje. Er gaat bij deze ontwikkeling sturing ontstaan vanuit meerdere circuits.

De positie van de overheid

Hurenkamp (2017) en Van Dijck (2016) voorzien een vervaging tussen publieke en private verantwoordelijkheden en verwachten een overheid die zich verder terugtrekt.

Toch denken wij dat de overheid wel eens sterker zou kunnen worden. We beschreven in het voorgaande in de eerste plaats de betekenis van regionale besturen. Die besturen staan dicht bij de burger, maar zullen zich tevens moeten manifesteren bij competitieve situaties die tussen regio’s in de EU gaan ontstaan. En hoewel de nationale overheid met de decentralisatie taken verliest, maakt de rol van regelaar en schakelaar tussen het regionale niveau en dat van de Europese Unie haar tot een onmisbare speler. Een sterke EU heeft sterke nationale staten nodig. Daarbij zullen er op supranationaal niveau verschillende verbanden ontstaan, van uitsluitend economisch tot een politieke unie met geïntegreerde beleidsterreinen. Dat vergt alertheid van de lidstaten. Als geheel verwachten wij dus niet dat de betekenis van de overheid zal afnemen.

Markteconomie

Wat zal de invloed van de markt bij het samenvallen van leef- en systeemwereld zijn? Er wordt wel gedacht dat de markteconomie de overheid is voorbijgestreefd. Het is een feit dat er financieel-economische structuren zijn ontstaan die belangrijke onderdelen van onze infrastructuur bezitten zoals energie, vervoer, communicatie en zelfs zorg. Dat heeft het risico dat het management vanuit grote bedrijven de samenleving kan domineren. Het wordt moeilijker voor de overheid om bepaalde zaken voor elkaar te krijgen, zoals de herziening van een bestemmingsplan vanwege de belangen van vastgoedondernemingen. De procedurele kant wordt steeds ingewikkelder.

In de toekomst zullen we andere definities hanteren van de markteconomie, omdat de betekenis van de markt binnen het economisch stelsel zal veranderen.

De regels van de markt zullen toch altijd ingebed blijven in bestuurlijke systemen (Rodrick, 2015). Desondanks zal in 2030-'35 de realiteit zijn dat we nog steeds te maken zullen hebben met de dominantie van multinationals en hun groeiende monopolies. Daarnaast zullen we een nationaal of lokaal segment van de economie zien van kleine en middelgrote ondernemingen, die misschien de steun van de overheid nodig kunnen hebben om te overleven.

Civil Society

Wanneer er vervaging ontstaat van grenzen tussen publieke en commerciële belangen vergt dit volgens Hurenkamp (2017) extra politiek bewustzijn van de civil society om erop toe te zien dat de overheid voorzieningen garandeert zoals toegankelijke zorg, onderwijs en cultuur.

Wat het zelfsturend vermogen van de civil society betreft, beschrijft Hurenkamp dat actief burgerschap niet a-politiek is (ook al zeggen burgers soms zich van partijpolitiek afzijdig te houden) en het is zeker niet altijd effectief of efficiënt. Zelfregulering binnen de civil society is een soms moeizaam proces. Het ligt in de lijn van de verwachting dat hierin verandering zal komen. Meer processen van zelfsturing zullen ontstaan omdat burgers dankzij ICT beter kunnen beschikken over informatie. “Zou in een gemeentewijk met 1000 inwoners niet meer kennis aanwezig zijn dan in een gemeentehuis met 150 medewerkers?”, aldus een notitie over de zelfsturende, vitale gemeenschap van de Gemeente Peel en Maas (2009).

Het past bij de netwerksamenleving, dat dit geen ‘onbeholpen samenleving’ zal zijn. In 2035 kunnen we vermoedelijk spreken van een samenleving die ‘smart’ en sociaal innovatief is.

8.3 Complexiteit als kenmerk van de toekomstige samenleving

Het woord complexiteit is in deze publicatie al vaak gevallen. Situaties zijn complex wanneer oorzaken en gevolgen niet rechtstreeks aan elkaar te koppelen zijn. De oorzaken kunnen op verschillende niveaus liggen met daarbij een snel wisselende context of uiteenlopende belangen. Het kenmerkende van de huidige transities, zo schrijft de SER in een toekomstvisie, is niet alleen het tempo. Het betreft vooral meervoudige transities en dat versterkt het gevoel van complexiteit, van onzekerheid. Dan ontstaat ook het gevoel niet optimaal ingericht te zijn op deze transities (SER, 2017).

Begin jaren 1980 begonnen filosofen te spreken van ‘*postmoderniteit*’. Toen ontstond het besef hoe complex de samenleving is en hoe beperkt de mogelijkheden

zijn van maakbaarheid. Vóór deze postmoderne periode was er de *moderne* tijd, met rationaliteit als uitgangspunt. Men dacht in die tijd dat met doelgerichte processen de maatschappij verbeterd kon worden (Houtman, 2012).

Complexiteit en ICT

- De besturing van onze complexe samenleving vergt expertise en allerlei vormen van systeemaanpak. Daardoor wordt al gauw het cliché van technocraten en managers gebruikt. Dat is niet altijd terecht, maar er kan wel een kloof ontstaan met de burgers, zo maakt de studie ‘*Vertrouwen in burgers*’ van de WRR (2012) duidelijk.
- Het is lastig voor de politiek om de vele onzekerheden, de complexiteit en dynamiek van de samenleving te duiden. In 2014 pleitte de Raad van Openbaar Bestuur voor inzet van ICT als middel om met complexiteit te kunnen omgaan. Via mogelijkheden van ‘big data’ kunnen berichten in de sociale media snel geanalyseerd worden op relevantie. Politieke partijen kunnen zich daardoor gericht in discussies mengen. *Intelligent Agents* kunnen – bijvoorbeeld met computersimulaties – vat geven op complexe vraagstukken. Interactieve omgevingen zoals *Smart Cities* vormen een soort virtuele landkaart, waarop burgers via kleine berichten laten zien wat er in hun omgeving gebeurt. Het is een greep uit een veelheid van instrumenten die kunnen helpen om snel in te spelen op ontwikkelingen in de samenleving. Partijen zouden zo hun positie als intermediair tussen overheid en burger kunnen verbeteren.
- Omdat de negatieve aspecten van ICT intussen zo sterk in beeld gekomen zijn, is het beeld dualistisch. Mensen kunnen opgezweept worden door een aansprekend idee via een ‘Tweet’. De strategie om groepen kiezers met specifiek op die groepen afgestemde informatie te benaderen, wordt nu min of meer beschouwd als ‘manipulatie’.

Samenvattend: de verwachting dat we met big data de complexiteit kunnen vereenvoudigen, is nog ver weg. Big data betekenen niet altijd betere informatie en kwantiteit is niet automatisch kwaliteit.

Omgaan met complexe maatschappelijke problemen wordt de grote opgave voor de toekomst. Menno Hurenkamp deed de uitspraak dat burgerplicht is leren leven in complexiteit en gebrek aan samenhang. Burgerschap is eigenlijk een ambacht geworden, dat liefst al vroeg onderwezen moet worden op school.

Ook duidelijk is dat door de complexiteit er een grote behoefte aan generalisten bestaat, zowel in de wetenschap als op tal van beleidsterreinen. Alom zijn

specialisaties ontstaan, medisch, welzijn, ICT etc. Dat vraagt tegelijkertijd om deskundigen die grensoverschrijdend kunnen denken (wars van verkokering) en het brede spectrum kunnen overzien. Veel problemen vergen een integrale aanpak.

Complexiteit dwingt tot een andere manier van besturen en organiseren. In de bestuurskunde wordt gesproken van *wicked* en *unstructured problems*. Wat zijn de oorzaken; wat kunnen oplossingen zijn; op welke schaalniveaus spelen de problemen zich af? Bij complexe beleidsvraagstukken lijken het *wat* en *waarom* toch als vanouds in hoge mate bepaald te worden vanuit de systeemwereld. Veel belangrijker wordt de *hoe*-vraag, hoe gaan we problemen aanpakken? We zullen vooral bottom-up vanuit de leefwereld van de burger naar de oplossingen moeten zoeken (BZK/NSOB, 2018).

8.4 Denken in transities, hoe sturend kan de overheid zijn?

Wij begonnen deze verkenning met de opmerking dat wij als samenleving in een transitiefase verkeren. Bij *transitie* denken toekomstverkenners vaak aan een paradigmaverschuiving, aan andere processen van sturing, andere organisatievormen. Soms dat er vanuit andere waardepatronen, moet worden gehandeld. Kortom meestal impliceert dit een breuk met het verleden.

Bij verscheidene auteurs kwamen wij de verwachting tegen dat ons ingrijpende veranderingen te wachten staan. Philipp Blom (2017) schetst het probleem dat technologische innovaties en globalisering van de economie sneller gaan dan het (evolutionair) aanpassingsvermogen van organisaties. Dat zal fricties geven en tot systeemtransities leiden. Jan Rotmans ziet een transformatie naar een nieuwe samenleving, waarin machtsverhoudingen radicaal worden omgegooid (Rotmans, 2014).

Hiertegenover staan verwachtingen dat de ontwikkelingen binnen de maatschappij juist een lineair verloop zullen hebben: José van Dijck e.a. (2017) denken dat de digitalisering van de samenleving geen revolutie zal veroorzaken. De kansen op regulering van datatechnologie nemen toe vanwege een groeiend bewustzijn van de risico's die aan een ongeremde groei van datatechnologie verbonden zijn. De opvatting van politicus Riens Meyer is dat een duurzame democratie, een goed rechtssysteem en een sterk sociaal kapitaal onze samenleving bestendig maken tegen crises (Meyer, 2018). De NSOB (BZK, 2018) noemt de hoge organisatiegraad, de aanwezigheid van wetenschappelijke kennis en de kwaliteit van ons openbaar bestuur als factoren die zorgen voor een stabiel verloop van processen. In deze optiek zullen veranderingen geleidelijk plaatsvinden.

In NTV-verband is opgemerkt dat de overheid zich meer bewust moet worden van het feit dat we naar een digitale netwerksamenleving groeien. Daar komt bij

FOKKE & SUKKE MAKEN ALTIJD EEN STRAKKE PROJECTPLANNING

dat we in deze transitiefase met gigantisch grote problemen in aanraking gekomen zijn. We hebben er vele genoemd, maar klimaatverandering is misschien wel het meest dominant. De lijn van adaptief bestuur, van aanpassend vermogen van de overheid, is daarvoor onvoldoende krachtig. Proactief beleid is wel het minste van wat nodig is, maar aanhangers van de school van *transitiemanagement* willen dat binnen de overheid de mentale bereidheid ontstaat om aan te sturen op een fundamentele systeemverandering. Anders zal het bij grote, complexe vraagstukken nauwelijks lukken om adequaat op de ontwikkelingen te reageren en er als overheid de oplossingsrichting aan te geven.

Daarmee komen wij op een dilemma binnen het openbaar bestuur. We weten dat het merendeel van de burgers niet graag uit hun comfortzone treedt en dat binnen de marktsector nogal eens het kortetermijndenken overheerst. Dan resteert voornamelijk de overheid om de noodzakelijke veranderingen in gang te brengen. Zolang burgers en ook veel politici vinden dat het openbaar bestuur vooral moet zorgen voor orde en rust, zal dat veel overtuigingskracht vergen. Werd de

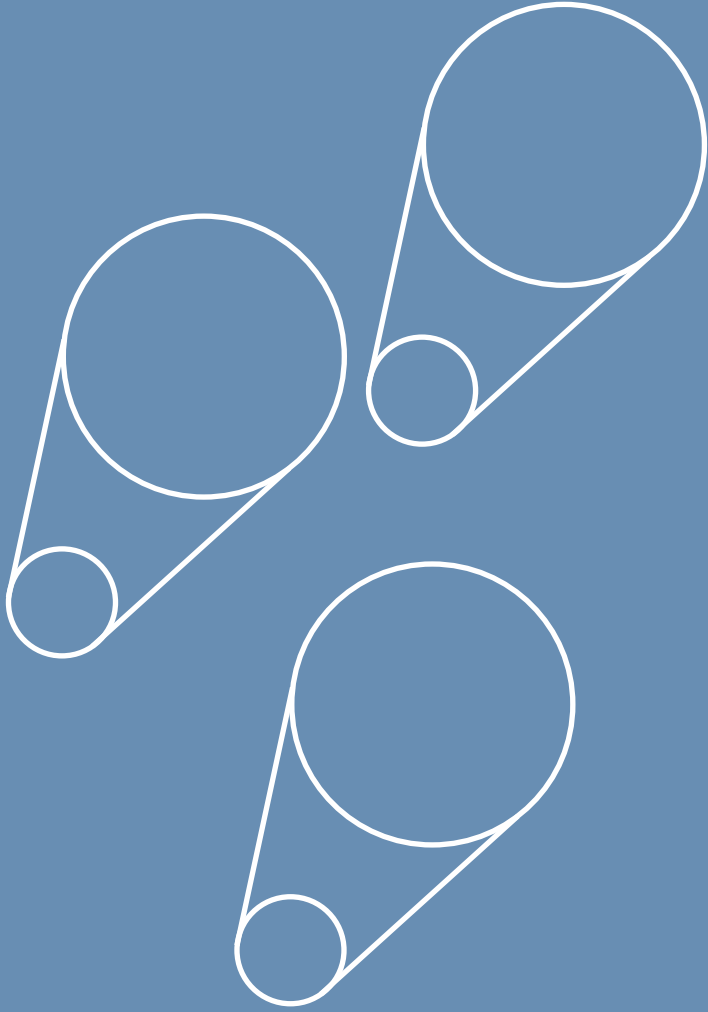
maakbaarheid van de samenleving niet al ter discussie gesteld sinds de verzorgingsstaat eind jaren 1970 begon vast te lopen? Aan de illusie van maakbaarheid moet de overheid zich dus niet aan wagen. Dat is althans lang het beeld geweest.

Een actieve civil society werd in het verleden voorgesteld als noodzakelijk tegenwicht tegenover de macht van de overheid. Anno nu is een actieve en geïnformeerde civil society nodig om de politiek en de overheid te prikkelen om voor de grote problemen van deze tijd naar oplossingen te zoeken.

Het is bij de bespreking van de scenario's in het volgende hoofdstuk de grote vraag wat in de toekomst de sturende rol van de overheid kan zijn bij de gesignaleerde problemen.

Referenties

- Blom, P (2017). *Wat op het spel staat*. De Bezige Bij
- BZK (2018). *Adaptief bestuur. Essays over adaptiviteit en openbaar bestuur*, een gezamenlijke publicatie van het Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelatie (BZK) en de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB)
- Dijk, J van, T Poell, M Waal (2016). *De platformsamenleving. De strijd om publieke waarden in een onlinewereld*. Amsterdam University Press
- Doorman, M & H Pott (2018). 'Charles Taylor', in: *Filosofen van deze tijd*. Prometheus
- Egmond, K. van (2019). *Homo universalis*
- Gemeente Peel en Maas (2009). *De ontwikkeling van een zelfsturende, vitale gemeenschap*
- Houtman, D,S Aupers, P Achterberg (2012). Alledaags postmodernisme. De gezagscrises van de hedendaagse wetenschap. In: *Beleidswetenschap online* jrg. 1 nr. 1 2012
- Hurenkamp, M (2017). *Met opgeheven hoofd. Sociaal burgerschap aan het begin van de 21^e eeuw*. Van Gennep Amsterdam
- Mensink (2015) 'Systeem- en leefwereld: hoe de kloof te dichten'. www.socialevraagstukken.nl, 30 april 2015
- Meyer, R (2018). *Het Oranje Boekje. Wat alle Nederlanders moeten weten over hun toekomst*. Athene
- Nederlandse Sociologen Vereniging (2018). *Actualiteitencollege 'Big Data'*, 29 november 2018
- Raad voor de Rechtspraak (2017). *Verder bouwen aan het huis van de rechtstaat; Scenarioplanning rechtspraak 2030*.
- Rijnsbrij, D (2019). *Notitie Datamanagement*, opgesteld voor de werkgroep Civil Society, NTV
- Rodrick, D (2015). *Globaliseringsparadox*. Amsterdam University Press
- Rotmans, J (2014). *Verandering van tijdperk. Nederland kantelt*. Aeneas uitgeverij voor vakinformatie
- Schinkel, W (2017). *Toekomst van werk*, symposiumbijdrage Nederland – Kennisland
- SER (2017). *Toekomst van werk*
- Snijders, D (red), 2017. *Data is macht. Over Big Data en de toekomst*. STT-publicatie 86
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*

HOOFDSTUK 9

DRIE TOEKOMSTBEELDEN VAN DE CIVIL SOCIETY

9.1 Werkwijze scenario's

In de visie op de civil society mag de inbreng van de burgers niet ontbreken. In vergelijking met wetenschappers en bestuurders missen zij misschien bepaalde expertise, maar dat wordt gecompenseerd door hun betrokkenheid, ervaringen en intuïtieve inzichten. Zonder dat zij echt met het concept civil society als zodanig bezig zijn, kunnen zij helpen met het aangeven wat de sterke en zwakke punten van onze maatschappij zijn.

De scenario's die wij in dit hoofdstuk presenteren, zijn ontstaan middels een bottom-up benadering. De werkwijze was om met open interviews in kleine gespreksgroepen verschillende zaken ter sprake te brengen, zonder daarbij sturend te zijn. Dit proces is uitgevoerd door NTV-lid Joop de Vries, die veel ervaring heeft met deze benadering. In zijn bevindingen schrijft De Vries dat er soms een sfeer ontstond van een 'strijdtoneel', vanwege de problematiek en de uitdagingen. De kunst was hierbij om te luisteren, om de korte beweringen – de *oneliners* – op te vangen. Het ging er minder om wie welke bijdrage leverde. Een selectie van uitspraken van de groeps gesprekken is in dit hoofdstuk opgenomen in de verhaallijn van de scenario's. Alle verwachtingen over de toekomstige samenleving zijn in clusters bijeengebracht, zodanig dat elke cluster redelijk coherent is en zich van de andere clusters onderscheidt. Het bleek mogelijk om uiteindelijk drie karakteristieke clusters te construeren.

Er is een terugkoppeling geweest over de relevantie en waarschijnlijkheid van de scenario's naar enkele kleine gespreksgroepen en in een bredere bijeenkomst van NTV-leden.

Daarbij is tevens de verbinding gezocht van de scenario's met de uitkomsten van de literatuuranalyse. In de analyse zijn we verschillende problemen tegengekomen die in de gespreksgroepen niet aan de orde kwamen. Met leden van het NTV is besproken hoe een aantal van die vraagstukken zou passen in de verschillende scenario's. Hoe zou in de verschillende situaties op de problemen worden gereageerd? Welke accenten zouden dan kunnen ontstaan? Het totaalbeeld is geïntegreerd in de scenario's.

In NTV-verband is opgemerkt dat er bij de totstandkoming van de scenario's anders is gewerkt dan – zoals we gewend zijn – aan de hand van een assenstelsel. Gebruikelijk is twee dimensies te onderscheiden wat dan vier scenario's oplevert (Zie in paragraaf 8.1 de scenario's van Dhoya Sniijders). In reactie hierop merkte Joop de Vries op dat de civil society te complex is om slechts uit te gaan van twee typerende dimensies. Het aantal van drie scenario's op basis van de input van gespreksdeelnemers, is volgens De Vries voldoende om te laten zien hoe verschillend de civil society kan zijn en wat de demarcatielijnen kunnen zijn. Meer scenario's zou alleen maar leiden tot grotere gecompliceerdheid.

9.2 Karakterisering van de drie scenario's

Scenario's zijn verhalen, die schetsen hoe de werkelijkheid zich vanuit het heden in de toekomst kan ontwikkelen. Wat scenario's wel of niet zijn, heeft NTV-lid Jan Nekkers beschreven in *Wijzer in de toekomst* (Future Consult, 2006).

Wat zijn scenario's wel	Wat zijn ze niet?
<ul style="list-style-type: none"> • Mogelijke beelden van de toekomst • Aannemelijke beelden van de toekomst • Kwalitatieve beelden • Levenschte verhalen • Gefocust op onzekerheden 	<ul style="list-style-type: none"> • Voorspellingen van de toekomst • Sciencefiction verhalen • Trendrapporten met een kwantitatieve onderbouwing • Wetenschappelijke verhandelingen • Gefocust op waarschijnlijkheden

We hebben het in hoofdstuk 8 gehad over complexiteit. Die ontbreekt ook niet in de drie scenario's: er is per scenario een meervoudige problematiek. De scenario's geven een momentopname van een situatie in de toekomst waarbij veel bewegingen gaande zijn. Welk van deze scenario's de realiteit het dichtst zal benaderen, valt niet te zeggen. Het zou om een combinatie van twee of alle drie kunnen gaan, maar het zou voor de presentatie niet verhelderend zijn om ze in dit hoofdstuk ook samen te voegen. De intentie van deze verkenning is om een beeld te schetsen van de civil society zoals die reilt en zeilt en van de richting waarin ze zich kan gaan ontwikkelen.

Samenvatting van de drie scenario's

De economische civil society. Bij het eerste scenario gaat het om de veerkracht van de maatschappij. Er is nieuw elan nodig om te kunnen reageren op ontwikkelingen, die op ons afkomen: afnemend concurrentievermogen, de klimaatverandering, de robotisering. Omdat een groot deel van de bevolking zzp'er is, of kleine ondernemer of werkt op basis van tijdelijke aanstellingen, is er een grote afhankelijkheid van de economische conjunctuur. Als die hapert dreigen veel mensen buiten de boot te vallen. Wat meespeelt is de perceptie van schaarste. Er is een tekort aan middelen en aan vakbekwame mensen om bijvoorbeeld te voldoen aan de groeiende vraag naar zorg, maar ook om een omschakeling in de economie te bewerkstelligen.

Dit scenario heeft het etiket gekregen van *Economische Civil Society*. De thematiek doet denken aan de WRR-studie van 2013 over *De lerende economie*. Centraal stond hierin de vraag hoe we in Nederland in de toekomst ons brood zullen verdienen. Als een van de voorwaarden voor behoud van onze economische positie werd de attitude genoemd om flexibel en vernieuwend te zijn. Onze gehele maatschappij, bijvoorbeeld het onderwijs, zou daarop ingericht moeten zijn. De kritiek op dit rapport was naderhand dat het uitsluitend om de economie ging en dat culturele en sociale aspecten volledig buiten beschouwing bleven. Dat risico bestaat ook bij dit scenario.

Samen Leven. In het tweede scenario kijken we naar de gedifferentieerde samenleving. We ervaren de druk om met verschillende bevolkingsgroepen samen te leven. Of we dat nu willen of niet. In het verslag van de Staatscommissie Remkes wordt opgemerkt dat burgers in Nederland het samenleven met verschillende groepen als de grootste zorg beschouwen voor de toekomst. De commissie baseerde die zorg op analyses van het SCP. Het is dus een relevant scenario. Al jaren geleden gaf de Britse filosoof John Gray aan dat een zoekproces naar vormen van vreedzame co-existentie van groepen met verschillende waarden de enige optie is voor de toekomst van onze maatschappij (Gray, 2004). Die visie lijkt goed te passen bij dit scenario. De dialoog en het streven naar een contract of compromis zal echter veel discussie en wrijving geven. In dit scenario komen ook medisch-ethische vraagstukken aan de orde die verband houden met nieuwe technologieën. Sommige groepen, bijvoorbeeld artsen/ziekenhuizen zullen euthanasie willen toepassen andere niet. Zal men in dit scenario de voorwaarden willen accepteren van het naast elkaar wonen, leven en werken? Belangrijk daarbij is om te beseffen dat er geen hegemonie is van één cultuur.

Tweerichtingsverkeer. Het derde scenario is de gedigitaliseerde netwerksamenleving, die we al beschreven in hoofdstuk 3. De leefwereld van de burger en de systeemwereld van markt en overheid gaan hier bijna compleet in elkaar over. Het

biedt veel mogelijkheden om het leven op eigen wijze te organiseren. Maar hoe is het speelveld voor de burgers gedefinieerd, heeft iedereen daarin gelijke mogelijkheden? De formele en informele economie gaan hier in elkaar over. Organisaties zijn tegelijkertijd commercieel en gericht op publieke waarden. Het probleem lijkt vooral het overzicht te zijn, of beter het toezicht op informatiestromen en databeheer. Een zorgpunt is voorts de weerbaarheid van de civil society met de vele lichte verbanden, het ‘zwermgedrag’ van burgers en de permanente pogingen van beïnvloeding in deze informatiemaatschappij.

9.3 Scenario I, De economische civil society

Kenschets van de problematiek

In dit scenario speelt het afnemend concurrentievermogen een belangrijke rol. Vooral Aziatische landen hebben hun achterstanden op gebieden als onderwijs, wetenschap en infrastructuur ingehaald. De verdergaande globalisering, robotisering en toepassing van kunstmatige intelligentie hebben overal ter wereld tot grote economische veranderingen geleid en noodzaken nu tot ingrijpende aanpassingen in het bedrijfsleven. De problemen met milieu, energie en klimaat komen daar nog eens bij. Al deze trends waren al jaren bekend, maar het samenkomen ervan leidt tot effecten die qua omvang en impact niet waren voorzien. Door vergrijzing wordt gevreesd dat er onvoldoende potentieel in de samenleving aanwezig is om de verschillende problemen op te kunnen vangen.

De macht van het mondiaal kapitaal is voelbaar. Zodra zaken minder florissant verlopen, staan marktpartijen en hedgefondsen klaar om de boel over te nemen. Sommige regio's zouden zich hiertegen willen wapenen door de ontwikkeling van een eigen, regionale economie als alternatief systeem.

Door de toename van tijdelijke contracten is de financiële situatie van veel burgers kwetsbaar. Een veronderstelling is dat in 2035 ten minste 60% van de beroepsbevolking gezien kan worden als tijdelijke kracht, als zzp'ers, kleine ondernemers of arbeidscontractanten. De flexibiliteit is groot, maar er is tevens grote afhankelijkheid van de economische conjunctuur.

Nu Nederland de vooraanstaande economische positie op veel gebieden dreigt te verliezen, ontstaat een gevoel van urgentie. De beroepsbevolking krimpt terwijl er tegelijkertijd een toenemende zorgvraag is vanwege de ouder wordende bevolking. Het aantal opgeleide mensen om in deze zorgvraag te voorzien, is bij lange na niet genoeg.

Uitdagingen voor 'de economische civil society'

- Er moet om te beginnen een fiscaal en economisch vangnet komen voor zzp'ers en anderen die in moeilijkheden komen.
- Er moet een geheel nieuw leerklimaat komen voor permanente training en scholing met experimenteer- en werkplekken voor het leren omgaan met nieuwe technologieën en kunstmatige intelligentie.
- Om zo min mogelijk verlies van potentieel te ondergaan, mag leeftijd op de arbeidsmarkt geen belemmerende factor zijn. 55-plussers moeten bereid zijn om compleet van werkrichting te veranderen.
- Het op grotere schaal ontwikkelen en toepassen van technologie in de zorg, zoals zorgrobots en technologische zorgsystemen om in de vraag naar zorg te voorzien.
- De burgers in de civil society zijn nodig om op verschillende manieren bij te dragen en ondersteuning te geven aan initiatieven en projecten. Van iedereen wordt inzet gevraagd.
- Er wordt ingezet op combinaties van (sociaal) ondernemerschap en burgerschap. Andere vormen van economie worden gestimuleerd.

Bij wie ligt in dit scenario de sturing?

De druk op verandering komt van verschillende kanten. Vanuit de beroepsbevolking, vanuit de zorgvraag en vanuit bedrijven. Frustratie over de overheid die onvoldoende tijdig een initiërende rol heeft kunnen spelen leidt tot het uitoefenen van druk op de politiek. En ofschoon de politiek en overheid zullen proberen de regie weer in handen te krijgen, is de confrontatie met onbetaalbaarheid, schaarste of onderbezetting een groot probleem. De reactie hierop is het bevorderen van *joint ventures* en samenwerkingsverbanden. Verder zal de burger veel zelf moeten organiseren.

Het scenario vergt een krachtig, consistent beleid en draagvlak. De aanpak van de overheid kan variëren van nuchterheid en handelen op basis van feiten tot bevoleging en het streven naar een nieuw samenlevingsmodel.

In Europa wordt de samenwerking met gelijkgestemde landen bevordert omdat het omturnen van de economie de mogelijkheden van een enkel land te boven gaat.

Hoe gaat men om met diversiteit en de tweedeling hoog- en laagopgeleiden?

Integratie staat in het teken van economisch belang met het accent op scholing en begeleiding. Een gevaar is dat bevolkingsgroepen verder afzakken, en er wordt daarom gewerkt aan gerichte aanpak van achterstandssituaties.

Talentmanagement wordt ingezet om bij de diversiteit van leerlingen en studenten ieders talent optimaal te kunnen benutten.

De multiculturele samenleving kan ook kansen bieden voor een kleinschalige economie.

De tweedeling loopt niet alleen langs de scheidslijn tussen hoog- en laagopgeleiden. Ook in de academische sfeer (medisch, recht) heeft artificiële intelligentie geleid tot overbodigheid van veel mensen. Er ontstaat een nieuwe tweedeling: van mee kunnen komen of niet.

De relatie individu-collectiviteit in dit scenario

Werk of een betaalde baan is niet van doorslaggevend belang, maar mee kunnen doen aan de samenleving is dat wel. Dat kan gaan om vrijwilligerswerk, mantelzorg voor de opvang van zorgvragen, of het geven van onderwijs/begeleiding aan achterstandsgroepen. Waar mogelijk zijn er professionals om initiatieven te begeleiden en te zorgen voor een efficiënte aanpak.

Verwachting omtrent transitie die in dit scenario spelen

Het idee is dat de overheid moet doorgaan met het stimuleren van innovatie, specifiek op het gebied van robotisering en verdergaande automatisering. Deze innovatie vindt plaats op tal van terreinen, waarbij het de kunst is om de resultaten als 'middle- and low level innovation' te presenteren, zodat vooral het mkb en zzp'ers er mee aan de slag kunnen. Dat geldt ook voor de sectoren zorg en onderwijs, waar de inzet van technologie moet helpen om tekorten in menskracht op te vangen.

Er zijn ook veranderingen te verwachten op het gebied van sociale innovatie, andere manieren van werken, en anders organiseren.

Er lijkt een andere economische orde aan te komen. Te lang zijn de politiek en de economie met een ouder wordende bevolking blijven hangen tussen 'willen herstructureren en toch het bestaande zo lang mogelijk behouden'.

‘Verhalen’ van burgers bij scenario ‘De economische civil society’

- Bij de terugkoppelingsgesprekken noemden deelnemers de druk die van dit scenario uitgaat. Dat is de druk op vooral jongeren om banen en zorgactiviteiten voor bijvoorbeeld ouders te combineren. Voor zzp’ers die als ‘manager van hun eigen leven’ in veranderende omstandigheden moeten zorgen voor behoud van hun marktwaarde. Tijd is schaars en er zal druk ontstaan op efficiency. Ook in het vrijwilligerswerk en in het sociale leven.
- De spanningen in de maatschappij zullen toenemen. De strijd om de beschikbare middelen wordt heftiger. De verdergaande vergrijzing zal leiden tot dure medische voorzieningen en personeelstekorten in de zorg. Nieuwe technologieën en geneesmiddelen bieden ongekende mogelijkheden, maar tegen een hoge prijs. Het belang van een gezonde levensstijl zal van alle kanten sterk worden benadrukt: dat wordt een individuele verantwoordelijkheid van iedere burger zelf.
- Burgers beseffen dat te veel potentieel verloren gaat doordat kinderen een aanvankelijke achterstand niet meer inhalen. Om dat te voorkomen is er individuele begeleiding van kinderen en gezinnen nodig, terwijl er al een groeiend tekort aan hulpverlening is. De vraag is of burgers hierin kunnen voorzien.
- Er zal op allerlei manieren bemoeienis zijn met multiculturele gemeenschappen in de grote steden. Men zal bijvoorbeeld actief proberen te voorkomen dat kinderen in een cultureel isolement opgroeien.
- De idealistische civil society staat in dit scenario onder druk, effectiviteit en efficiency in hulpverlening worden benadrukt. Instanties denken dat betaalde (beroeps)krachten over meer verantwoordelijkheid beschikken dan burgers aan wie vrijblijvendheid wordt toegeschreven. Dit levert situaties op waarbij de vrijwilligers van ‘tafeltje, dek je’ worden ingeruild tegen kant-en-klaar-maaltijden die op industriële schaal worden geprepareerd.

9.4 Scenario II, Samen-leven

Kenschets van de problematiek

Sociale cohesie en leefbaarheid staan centraal vanwege de vrees voor polarisatie of verdere fragmentatie van de samenleving. Allochtone jongeren eisen hun plek op, terwijl Nederlandse jongeren zich in gescheiden werelden terugtrekken. De wens tot erkenning speelt niet alleen bij groepen met een migratieachtergrond. Ook tal van andere groepen in de samenleving claimen een eigen positie en willen eigen spelregels. In de Randstad zijn burgers met een migrantenachtergrond in de

meerderheid, zij hebben zich politiek georganiseerd met eigen media. Er kunnen spanningen ontstaan vanwege ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en globalisering.

Op veel van deze ontwikkelingen heeft de overheid nauwelijks greep. Daarom wordt er in beleid veel aandacht besteed aan de civil society om te weten wat de opvattingen zijn en hoe sterk het zelfregulerend vermogen is in de maatschappij. Overdenking is nodig van modern burgerschap waarbij vooral gezocht wordt naar een nieuwe publieke moraal.

Uitdagingen voor Samen-leven

- In dit scenario is er veel vertrouwen in werkwijzen en technieken van *social engineering*. De gedachte hierachter is dat sociale cohesie maakbaar is en dat het bevorderen van actief burgerschap daaraan kan bijdragen. Wellicht vloeit dit voort uit de ervaringen met het ‘poldermodel’ en met de van oudsher vele overleginstituties in ons land. Er wordt gezocht naar mechanismen om tegenstrijdige belangen te kunnen overbruggen. Bekende Nederlanders, instanties, en kerken worden daarbij ingezet. Er zijn *awards* en prijzen om initiatieven te stimuleren.
- In het onderwijs wordt op alle niveaus aangeleerd hoe te kunnen omgaan met culturele diversiteit.
- Er is behoefte aan helderheid over de principes waarop onze samenleving is gebaseerd. Juist in het kader van *social engineering* zijn spelregels van belang. Grote ideologieën hebben afgedaan; het gaat om basale normen die processen moeten conditioneren, ordenen en pacificeren, zoals bijvoorbeeld gedragscodes voor het gebruik van sociale media. Er wordt geen beroep op een christelijke, humanistische of andere traditie gedaan, maar er worden praktische leefregels geformuleerd. Het gaat in dit scenario ook om het uitstralen van basale zekerheden zoals gelijke kansen voor iedereen.

Bij wie ligt de sturing in dit scenario?

Er gebeurt veel om de civil society te versterken. Van binnenuit en van buitenaf. Maar het zijn kwetsbare processen die zorgvuldigheid vergen, zoals het overbruggen van gegroeide afstand tussen groepen.

Er is dus geen nadrukkelijk aanwezige, sturende overheid maar wel een overheid die achter de schermen actief is met faciliteren en regelen. Het creëren van een maatschappelijk draagvlak is van belang en daarom omringt de overheid zich met instanties die als spreekbuis van de civil society fungeren.

De algehele instelling is pragmatisch: de boel bij elkaar houden: burgerinitiatieven worden gehonoreerd en er wordt geïnvesteerd in sociaal kapitaal. Er is ruimte voor initiatieven maar wel binnen kaders en voorwaarden. Op de achtergrond speelt het model van de vroegere zuilenmaatschappij toen de samenleving ook heterogeen was, maar elites contact met elkaar hadden.

Veel aandacht gaat uit naar preventie. Het besef dat nieuwe ontwikkelingen o.a. op het gebied van technologie tot ontwrichting kunnen leiden noopt tot aandacht voor en tijdige aanpassing van regels.

Ten aanzien van Europa is de opstelling om Nederland te presenteren als een zelfbewuste natiestaat.

Hoe wordt omgegaan met diversiteit en de tweedeling hoog- en laagopgeleiden?

- Er wordt geprobeerd via ‘sociale contracten’ afspraken te maken over hoe met elkaar om te gaan. Doorgaans gebeurt dit in kleinschalige verbanden.
- Achterstandssituaties worden aangepakt via onderwijs en begeleiding vanuit wijkcentra.
- Met betrekking tot sociale zekerheid en inkomen is er een materieel basispakket voor iedereen.
- Er is een sterk antidiscriminatiebeleid.
- Er wordt gestreefd naar sociale mobiliteit die minder dan nu is gekoppeld aan formele kwalificaties. Het streven is tevens gericht op beheersing van inkomensverschillen.
- In projecten wordt naar uitwisseling gezocht tussen verschillende typen onderwijs. Sport, muziek en cultuur kunnen een samenbindende functie vervullen. Er wordt geëxperimenteerd met een maatschappelijk dienstjaar en er worden breed samengestelde burgerforums ingesteld.

De relatie individu – collectiviteit in dit scenario

Er is veel interactie tussen lokaal en nationaal bestuur, evenals als tussen politiek, bestuur en vertegenwoordigingen van de civil society. Groepen lijken zelfsturend te zijn, maar er is regie vanuit de overheid.

Het idee is de publieke moraal via actief burgerschap te bevorderen. Het accent ligt daarbij op het collectief met de poging om solidariteit te verbreden naar alle groepen.

Door veel regelingen en afspraken zal men soms moeten inschikken, bijvoorbeeld t.a.v. eigen tradities en cultuur, om de multiculturele samenleving als geheel vorm te geven. Hier ligt de grootste uitdaging voor het scenario Samen-leven.

Verwachtingen omtrent transitie die in dit scenario spelen

Een te hoog tempo in aanpak is een risico, geen transformatiedrift. Er worden veel sociale experimenten opgezet, er zijn bijvoorbeeld ‘Stadslabs’ om het sociaal en cultureel klimaat te bevorderen. Op tal van manieren wordt geprobeerd om dit dynamisch en creatief te maken. Bijvoorbeeld door inzet van studenten van mbo’s, hogescholen en universiteiten.

Men wil regels voor de omgang binnen sociale media. DNA- en andere technologie wordt ingezet voor veiligheid en opsporing van criminaliteit, er is intensieve benutting van big data om problemen tijdig in kaart te brengen. Dat levert als geheel een strijdig beeld op van een overheid die bezinning wil op regels van hoe we met elkaar willen omgaan en die tegelijkertijd toch alles wil controleren.

‘Verhalen’ van burgers bij het scenario Samen-leven

Er is een belangenstrijd in de samenleving. ‘Als mensen het over ongewenste migranten hebben, gaat het er meestal om wie het voor het zeggen heeft en de angst dat zij dat zelf niet meer zijn. Praten over cultuur en identiteit verhuult dat de werkelijke inzet een machtsstrijd is over de eigen welvaart en ook over de definitie van wat goed is en wat slecht, wat mag en wat niet mag’. Dit betreft een citaat uit een artikel in De Groene Amsterdammer (Abts, 2016). Het werd achteraf door een gespreksdeelnemer toegestuurd.

- Er ontstaan steeds meer groepen die hun eigen identiteit claimen en die willen uitsluiten dat anderen iets gaan zeggen over wat specifiek van hen is. Het gemeenschapsgevoel krimpt tot steeds kleinere groepen. Alleen vrouwen mogen iets zinnigs zeggen over vrouwen, alleen moslims over de islam etc.
- De oplossing van een verdeelde samenleving ligt niet bij de hegemonie van één systeem. Je kunt groepen niet dwingen tot integratie. Er zijn bovendien conventies en morele praktijken waarover je niet kunt onderhandelen. Het gaat om waarden als ons rechtssysteem, ons stelsel van overleg, het systeem van onderwijs en gezondheidszorg etc.
- Burgers ervaren dat er binnen deze samenleving voortdurend verschuivingen optreden. Ook ontstaan er spanningen waar zich mogelijkheden presenteren die nieuwe spelregels vereisen. Of waar groepen zijn die eigen spelregels claimen. De samenleving wordt gedwongen te blijven nadenken over wat samen-leven betekent. Ethische problemen worden belangrijker. Gebruik van DNA-testen, patiëntendossiers, regelingen rond euthanasie, draagmoeders, adoptieregels, analfabetisme, aansprakelijkheid van ouders en scholen, het accepteren van een ongezonde levensstijl. Op al deze gebieden zullen beslissingen volgen

hebben voor de civil society.

- Met name in de grote steden zal de multiculturele dimensie een grotere rol spelen, aangezien etnische groepen anders denken over bejaardentehuizen, over de verplichtingen van kinderen tegenover hun ouders, of het aanzien van zorgberoepen.
- De overheid verzamelt steeds meer persoonlijke gegevens die vroeg of laat gebruikt zullen worden. Bijvoorbeeld in het belang van de volksgezondheid of om sociale spanningen tijdig te traceren. Speelt de privacy nog wel een rol? Elke stap in de richting van een 'burgerschaps-score' zal invloed hebben op wat wij als civil society hebben gedefinieerd. Het is een dubbel gevoel van enerzijds een overheid die hoge verwachtingen heeft van dialoog en contacten om de verstandhouding tussen groepen te verbeteren en anderzijds een waakzame overheid, die soms bezig is op details te controleren.
- De traditionele civil society zou in dit scenario goed kunnen gedijen met overigens het risico dat contacten beperkt blijven tot de eigen groep. Daartegenover kunnen initiatieven staan als buurtfeesten en cultuuroverschrijdende events zoals dansfestivals, om te zorgen dat mensen van verschillende gemeenschappen elkaar ontmoeten.

9.5 Scenario III Tweerichtingsverkeer

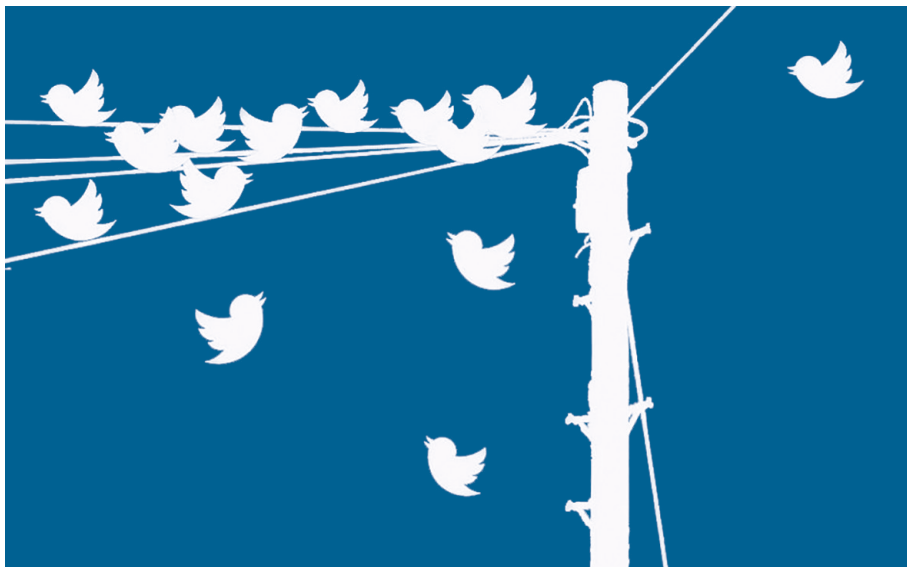
Kenschets van de problematiek

We zijn aangekomen in een genetwerkte en gedigitaliseerde samenleving. De kenmerken zijn flexibiliteit, fluïditeit en overwegend 'lichte' gemeenschappen. Daarin zit voor een deel de problematiek: het gevoel dat de civil society onvoldoende weerbaar is vanwege de vele mogelijkheden van beïnvloeding in deze samenleving via talloze media. Ook is er zorg over de continuïteit van waarden en instituties.

Door de vele overgangen tussen de overheid en markt is er een verscheidenheid van instituties met commerciële/publieke mengvormen. De markt geeft zowel vorm aan het private leven als aan de publieke sfeer. Maar omdat burgers schakelen tussen domeinen is er tevens beïnvloeding vanuit de civil society. Bijvoorbeeld de wens dat bedrijven milieubewust opereren. Vanwege de intensieve interacties met overheden en burgers zijn bedrijven en platforms gevoelig hiervoor omdat ze gebaat zijn bij goodwill. Er kan in de sociale media zomaar negatieve berichtgeving over je bedrijf verschijnen. Consumentenactivisme is een begrip in dit scenario.

Omdat de civil society niet meer het model met drie onderscheiden domeinen volgt, is er zorg of er wel een gelijk speelveld is voor iedereen.

Het is een enorme uitdaging om in deze netwerkwereld met zijn veelheid aan

informatie en allerhande technologische handigheidjes de weg te vinden. Niet iedereen zal daarin slagen en mensen zullen afhaken. Optimisten verwachten dat ook die problematiek met technologische vindingen opgelost kan worden.

Een kernvraag is hoe deze samenleving transparant kan zijn met toch inclusiviteit voor iedereen. Wet- en regelgeving hebben een werkingsgebied dat nog overeenkomt met dat van een natiestaat, maar de burgers verkeren in een wereld met wegvallende grenzen.

Uitdagingen voor ‘Tweerichtingverkeer in de samenleving’

De overheid zal overzicht en controle moeten zien te krijgen op de vele ontwikkelingen. Er zijn nieuwe manieren van anticiperen, discussiëren, co-creëren en daarmee ontstaan ook nieuwe rollen voor de overheden.

Er zijn instituties/uitkijkposten nodig om te scannen wat er gebeurt. Overheden zullen openheid van databeheer regelen en toezien op privacy.

Bij wie ligt de sturing in dit scenario?

In een netwerksamenleving is er een variëteit aan partners op meerdere (beleids-) niveaus, zowel in de publieke sfeer, de markt, als in de civil society. De overheden moeten zich de kunst eigen maken om beleid te ontwikkelen en uit te voeren in een maatschappij waarin *one-issue*-groepen snel ontstaan en weer verdwijnen.

Sturingsprocessen zijn in deze samenleving tamelijk diffuus. Het zal regelmatig voorkomen dat burgers zich via sociale media verenigen om invloed uit te oefenen op overheden, bedrijven of platformen. Ook de politiek heeft zich als een toegankelijk netwerk voor de burger georganiseerd.

Door de groei van het sociaal kapitaal begrijpen mensen vermoedelijk welk economisch en politiek gedrag passend is. De informatie-generatie heeft zich uitgebreid kunnen ontwikkelen en is zich bewust van informatiemisbruik en wapent zich daartegen (denk aan *fake news*, hackers, verspreiding van ideologische ideeën).

Hoe wordt omgegaan met diversiteit en de tweedeling hoog- en laagopgeleiden?

- Verschillende entiteiten in de samenleving vormen een eigen civil society of collectiviteit. Mensen hebben een fluïde identiteit doordat ze leven in verschillende contexten tegelijkertijd (denk aan het 'echte' leven en een *virtual life*).
- Door minder strakke structuren kan er in het onderwijs meer doorstroming en talentontwikkeling plaatsvinden. Door de ruime beschikbaarheid van informatie wordt de kloof tussen hoog- en laagopgeleid kleiner en kan een 'egalitaire' maatschappij ontstaan. Deze vergt echter nog steeds wel 'skills' en digitale geletterdheid. Als niet iedereen die kan verwerven, bestaat de kans op een gedigitaliseerde klassenmaatschappij.

De relatie individu – collectiviteit in dit scenario

- Veel experimenten en innovatie vindt plaats vanuit de leefwereld van de burger. De complexiteit neemt toe.
- Verbanden lopen op verschillende niveaus met grensoverschrijdende contacten door elkaar heen.
- De regio kent korte lijnen; kennisoverdracht en productie en diensten verkeren dicht bij elkaar. De nabijheid en contacten zijn essentieel voor innovatie. Op regionaal niveau ontstaan er innovatie- en kennisplatforms. Omdat globalisering in sociaal opzicht steeds gepaard is gegaan met lokalisering, is een sociale oriëntatie op de eigen lokale gemeenschap het meest waarschijnlijk.
- Globalisering krijgt een aanvullende betekenis van informatie-uitwisseling. Niet alleen handel en het financieel verkeer gebeurt op wereldwijde schaal, maar ook de verspreiding van ideeën. Er is via sociale media veel beïnvloeding van meningen en standpunten.
- De term netwerksamenleving duidt erop dat er samenhang is en collectiviteit. Burgers doen aan identiteitsmanagement om zich in de verschillende sferen en

verbanden te kunnen presenteren. Dat doen ze ook om zich te onttrekken aan de algoritmen en profielen waarmee platforms proberen groepen en consumenten aan zich te binden. Verdere individualisering is de trend maar tegelijkertijd is men op allerlei manieren in contact met anderen via sociale media.

Verwachtingen omtrent transitie die in dit scenario spelen

De veranderingsdruk is groot. We gaan over naar transitie management bij de overheid.

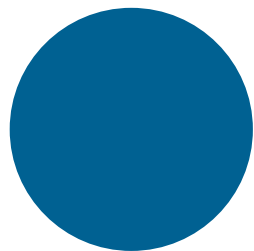
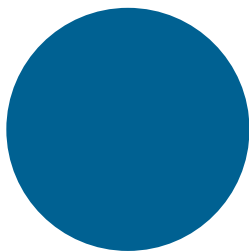
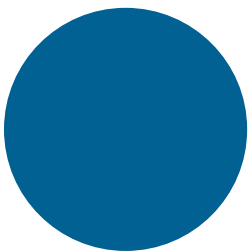
'Verhalen' van burgers bij het scenario Tweerichtingsverkeer

- De individualisering in de maatschappij blijft toenemen en daarmee ook de diversiteit en de onderlinge verschillen. Een lidmaatschap van organisaties met langlopende verplichtingen is niet aantrekkelijk want mensen willen de handen vrijhouden om van koers te kunnen veranderen en hun eigen keuzes te volgen. Deze sociaal-culturele veranderingen hebben een rechtstreeks effect op de civil society.
- Het aanbod van informatie, contacten, ideeën, en producten is dusdanig groot, dat mensen kunnen blijven zoeken naar de leef- en werkomgeving die in een bepaalde fase van hun leven het beste bij hen past. De volgorde leren-werken-rusten verdwijnt, en in plaats daarvan zijn steeds meer mensen in staat hun leven te versnellen of af te remmen door van baan te veranderen, een sabbatical te nemen, te reizen, of andere prioriteiten te kiezen.
- Identiteit zal steeds minder ontleend worden aan een formeel lidmaatschap van kerk, bedrijf, vakbond of politieke partij. De individuele burger heeft een burgerschapsnummer, belastingaanslag, rugzakje en verzekering, een email-adres, Facebooksite, internet-wachtwoorden, klantenkaarten, en al dergelijke zaken die volledig persoonlijk zijn. Burgers zullen zich steeds minder aansluiten bij formele ideologieën of instellingen, maar eerder op een *'pick and mix'*-basis overnemen wat hen aanstaat.
- Netwerken zijn cruciaal voor de samenhang in de samenleving, waar individuele burgers op elk niveau contact leggen met wie ze willen.
- In dit scenario zal voor steeds meer burgers succes in het leven niet afhangen van status maar van onverwachte ontmoetingen, nieuwe kennissen, en de kans om zijpaden in te slaan. Zie de trend om te leasen en te delen wat traditioneel werd gekocht. Een hoge prioriteit voor reizen en nieuwe ervaringen leidt tot een civil society die niet zozeer als maatschappelijk middenveld functioneert, maar eerder het karakter heeft van een uitgebreide *circle of friends*.

- Naarmate individualisme toeneemt, zal de civil society steeds minder lijken op een gemeenschap die zich aaneensluit om gezamenlijke belangen te verdedigen. Veel groepen bestaan maar tijdelijk totdat het gezamenlijke doel bereikt is. Dat kan gezien worden als een verzwakking van de civil society, die immers meer fluïde en opportunistisch wordt en langdurige verplichtingen ontwijkt. Maar het gaat om ontmoetingen, verbanden en experimenten die buiten politiek en commercie vallen, en die terdege bijdragen aan cohesie en sociaal kapitaal – en die dus binnen de definitie van ‘civil society’ vallen.
- De civil society wordt onderdeel van een bredere trend van burgers die op eigen initiatief hun eigen sociale omgeving inrichten. Deze civil society is een tegenreactie tegen *bowling alone* (de studie van Putnam over individualisering in de Amerikaanse samenleving) en de stijgende aantallen eenpersoonshuishoudens. Naarmate zelfontplooiing van de individuele burger belangrijker wordt, zal de civil society aan maatschappelijke kracht verliezen voor collectieve doelen. Het wordt tweerichtingsverkeer: de vraag is niet meer zozeer wat de burger voor de samenleving kan doen, maar steeds meer wat de samenleving voor de burger kan doen.

Referenties

- Abts, K (2016). *De Groene Amsterdammer*. Een uitspraak van socioloog Koen Abts, Bang voor terugval en verlies, 6 juli 2016
- Future Consult (2006). *Wijzer in de toekomst*
- Gray, J (2004). *Enlightenment and terror*, Thomas More lezing, 2004, Soeterbeeck Programma, Radboud Universiteit
- Putnam RD (2010). 'Still bowling alone?' In: *Journal of Democracy*, januari 2010
- WRR (2013). *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*

HOOFDSTUK 10

IS HET BEGRIP CIVIL SOCIETY TOEKOMSTBESTENDIG?

De civil society vormt het centrale begrip in deze verkenning. In dit afsluitende hoofdstuk willen we kort reflecteren op de vraag hoe betekenisvol dit begrip kan zijn als we kijken naar de toekomst van de samenleving.

10.1 De drie lagen van de civil society

Bij de civil society zijn er drie lagen te onderscheiden.

Aan de basis is er het niveau van de burgers met activiteiten in de buurt en in verenigingen. Dit niveau appelleert aan de ontmoeting, de dialoog en de onderlinge betrokkenheid bij de directe omgeving. Dit zal in toekomst zo blijven.

Dan is er het collectieve niveau. Marcel ten Hooven spreekt op dit niveau van de 'georganiseerde kunst van samenleven', waarbij hij de verbinding legt met de democratie en de rechtsstaat en wijst op de individuele verantwoordelijkheid van de burger om te zorgen dat die verworvenheden in stand blijven.

Er lijkt een steeds grotere afstand te ontstaan tussen de samenleving en de lokale gemeenschap. Het kleinschalige van het buurtgebeuren wordt alom gekoesterd, maar de collectieve verbanden op het hogere niveau zijn nodig zijn om te zorgen dat het dagelijks leven in de wijk enigszins goed verloopt. Het gaat om de richting die wij als samenleving op willen gaan en de waarden die we daarbij willen realiseren. Dat we niet alleen in de wijk maar ook als samenleving de wegen weten te vinden hoe we met elkaar kunnen omgaan, ondanks tal van scheidslijnen.

Om de relatie tussen dat collectieve niveau en de leefwereld van de burger in stand te houden, zijn maatschappelijke verbanden nodig. Juist op dat vlak verkeren we in een overgangsfase met nieuwe vormen van institutionalisering. In opkomst zijn digitale platforms of netwerken, die vanuit het lokale niveau zijn opgezet en

die fungeren als burennetwerken. Dat biedt mogelijkheden om bij onderwerpen als bijvoorbeeld het milieu, verbindingen te leggen met het grotere geheel van de samenleving.

10.2 De civil society en de rol van de overheid

Met regels en beleid kan de civil society worden aangemoedigd en gefaciliteerd. Zie Frankrijk, waar het enige postkantoor in een dorp open blijft omdat het een sociale functie heeft die losstaat van het versturen van brieven. Of een postbode die de kans heeft om een praatje te maken.

In Nederland wordt de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) van 2007 niet als een gelukkig voorbeeld gezien om versterking na streven van de civil society. Het kwam neer op een pleidooi voor meer eigen verantwoordelijkheid van de burger. De WMO werd een instrument ten dienste van bezuinigingen op de verzorgingsstaat en de betekenis van de civil society reikte niet verder dan vrijwilligerswerk en mantelzorg.

Een geheel andere benadering ontstond in de UK met de Social Value Act van 2012. Het doel is het creëren van maatschappelijke meerwaarde en het bevorderen van maatschappelijke participatie. In het instrumentarium treffen we het idee aan van 'Trusts', van het bevorderen van gemeenschapsondernemingen. En de wens om lokale gemeenschappen sterker te maken met o.a. *'the right to challenge'* en *'the right to bid'*. Georganiseerde burgers hebben het recht om de gemeente uit te dagen als men denkt onderdelen van de publieke dienstverlening zelf beter te kunnen uitvoeren. Er kan een bod gedaan worden op vrijstaande publieke gebouwen of ruimten om daar iets mee te gaan doen. Verschillende gemeenten in Nederland hebben elementen van die wet overgenomen. Een voorbeeld is de aanleg van het Spoorpark in Tilburg op initiatief van burgers. Daarbij is essentieel hoe de overheid weet om te gaan met initiatieven van burgers. In het Tilburgse voorbeeld is de overheid de uitvoerder van het project en niet de voorloper of de leider.

10.3 Het imagoprobleem van de civil society

In ons project hebben wij ervaren dat de civil society vele positieve connotaties kent; we zijn geen tegenstanders tegengekomen, maar er zijn wel veel sceptici. Eigenlijk is de civil society een 'force for good', waarvan we nooit te veel zullen hebben.

Is de civil society daarmee toekomstbestendig? En waar focussen we dan op? Naar het oordeel van Govert Buijs, bijzonder hoogleraar civil society en economie, beschikt de civil society over weinig 'sexappeal', maar een beter alternatief of een nieuwe civil society heeft zich naar zijn mening nog niet aangediend.

Er zitten ten minste twee kanten aan het imagoprobleem: dat betreft het begrip civil society zoals het in de loop der tijd is ontwikkeld en de werkelijkheid waarop het begrip betrekking heeft.

Al minstens tweehonderd jaar fungeert het begrip civil society in de politieke theorie. In die twee eeuwen zijn er rond dit begrip zoveel betekenissen en lagen ontstaan dat er geen vaste afbakening meer is. De drie niveaus van civil society zijn verschillende betekenislagen geworden. Moet het begrip daarom niet eens worden gereviseerd? ①

① Het zou interessant zijn indien binnen de Nederlandse universiteiten de verschillende leerstoelen en vakgebieden op het gebied van de civil society hun begripkaders met elkaar zouden vergelijken om te kijken of zij zouden kunnen komen tot een aansprekende en hedendaagse definitie. Het gaat hier om disciplines als geschiedenis, economie, filosofie, pedagogiek, politicologie, sociologie.

Misschien zou dat tevens in afstemming kunnen gebeuren met de verschillende lectoraten binnen hogescholen, die in hun leeropdracht de civil society verbinden met de beroepspraktijk. Een vraag die steeds ook gesteld wordt is hoe je de term 'civil society' adequaat zou kunnen vertalen naar het Nederlands. We kennen wel het 'maatschappelijk middenveld', maar is die term adequaat?

Bij een nieuw imago zou ook de veranderde samenleving betrokken moeten worden, waarvan sommige elementen niet meer lijken te passen binnen de dimensies van de 'klassieke' civil society. De institutionele kaders hebben aan betekenis ingeboet, en door sociale media zijn burgers autonomer geworden. In de netwerksamenleving zijn leef- en systeemwereld in elkaar geschoven.

Met de globalisering kan de civil society twee kanten opgaan: of voorbij de natiestaat of terug naar de stadsstaat. Mede op basis van deze ontwikkeling zou een update van de civil society wenselijk zijn. Welke werkelijkheid willen we met de civil society beschrijven, en welke idealen zouden wij stimuleren als we de civil society als normatief kader beschouwen?

Sommige auteurs vinden een nieuwe term niet nodig, zo concludeert Menno Hurenkamp dat de civil society behoort tot 'the essentially contested concepts' in de sociale wetenschappen. Dat zijn begrippen waarvan er nooit een eenduidige definitie is te geven, zoals ook democratie, kunst of christelijke traditie. Het zijn normatief geladen noties met een gelaagde geschiedenis achter zich en een minstens zo gelaagde geschiedenis voor zich (Hurenkamp, 2017).

In deze verkenning stipten we aan dat vanuit de politiek de wens is geuit tot revitalisering, herontdekking, of heruitvinding van de civil society. Dat betrof verschillende motieven, zoals herstel van het maatschappelijk middenveld; behoud

van pluraliteit; of om tegenwicht te vormen tegenover overheden en het bedrijfsleven. Bij de 'herontdekking' zouden wij vooral het belang van het normatieve kader willen onderstrepen. De civil society als ideëel en menselijk aspect van de samenleving. Als een morele en ethische kracht die anders en beter is dan de overheid en de markt, omdat burgers hier niet gedreven worden door instrumentaliteit, nutsdenken en winstbejag, maar door solidariteit, naastenliefde, religie of ander substantiële waarden (Hurenkamp, 2017).

Actief burgerschap als alternatief voor de civil society

Actief burgerschap wordt genoemd als middel om onderlinge verbondenheid en toewijding te bevorderen. Hurenkamp vindt sociaal burgerschap een sterker begrip dan de abstracte civil society. Actief burgerschap zou als een ambachtelijke vaardigheid geleerd moet worden in het onderwijs. Het idee van actief burgerschap omvat ook het leveren van maatwerk waar lokale, hedendaagse dilemma's om vragen. Het verwijst naar de pluraliteit in de samenleving en postmoderne leefwijzen. Maar daarmee is de afstand van de burger met het collectieve niveau nog niet overbrugd. Govert Buijs betoogt dat er een verhaal moeten komen dat de individuele persoon kan verbinden met zowel de concrete lokale gemeenschap als met het grotere geheel. In zijn visie hebben we een nieuw groot verhaal nodig over de betekenis van burgerschap voor de samenleving.

Een ander punt is volgens hem dat behalve het grote verhaal er een goed functionerend middenveld nodig is, met nieuwe institutionele arrangementen voor een coöperatieve participatiesamenleving. Dat zullen flexibele arrangementen moeten zijn, en pas dan zal volgens Buijs de 21^e eeuw de eeuw van de burger kunnen worden.

Tine de Moor (sociale en economische geschiedenis, Utrecht) heeft opgemerkt dat er geen perfect model voor de samenleving bestaat. De markt kan falen, de staat en burgerinitiatieven ook. Daarbij is het volgens haar belangrijk dat we evolueren naar een samenleving waarbij de keuze voor een bepaald model niet gemaakt wordt uit gebrek aan alternatieven, maar uit een rijkdom van mogelijkheden. Wij denken dat de civil society een constructief concept kan zijn dat we aan de volgende generatie zouden willen overdragen, het soort samenleving dat we hen toewensen.

Tot slot het NTV-belang bij deze verkenning. De civil society is een multidimensionaal begrip met een politieke dimensie en het is tevens een factor van economisch belang. Er zijn vrijwel geen instituties die in hun geheel tot de civil society behoren, noch zijn er die er geheel en al buiten staan. De civil society is door dit alles sterk verweven met de samenleving als geheel, met de markt en met de publieke sector.

De toekomst van de civil society is een afspiegeling van de toekomst van de gehele samenleving. Voor toekomstverkenningen naar maatschappelijke en politieke ontwikkelingen is daarom de civil society een interessant concept.

Het NTV is niet de enige groep die zich met de civil society bezighoudt. We noemden al de universiteiten en de hogescholen, en ook verschillende maatschappelijke organisaties zijn betrokken bij het idee van de civil society. Bijvoorbeeld op het gebied van jeugdzorg, of stichtingen rond charitas, stichtingen die specifieke verantwoordelijkheden voor de samenleving willen dragen. Er zijn organisaties die zich naast het sociaal ondernemerschap en 'verantwoord maatschappelijk ondernemen' tevens verwant voelen met de civil society. We hopen met deze verkenning een stap te zetten naar meer contact en uitwisseling over manieren om bij te dragen aan de civil society. In het verleden was er zelfs een jaarlijkse, landelijke 'civil society'-dag, toen weliswaar vooral voor liefdadigheidsfondsen, maar zo'n contactmoment zou ook anders ingericht kunnen worden, bijvoorbeeld zoals een ontmoeting tussen wetenschap en praktijk.

Als het gaat om onderbouwen van de civil society, verdient het Sociaal en Cultureel Planbureau veel waardering. Hier zijn al vanaf de jaren 90, onder bezielende leiding van prof. Paul Dekker, tal van studies verricht over de ontwikkeling van de civil society. Bij het omvattende oeuvre van het SCP op dit gebied past ons grote bescheidenheid.

Referenties

- Buijs, GJ (2014). *De eeuw van de burger*. Groen van Prinstererlezing 2014, Wetenschappelijk Instituut van de Christenunie
- Hurenkamp, M (2017). *Met opgeheven hoofd. Sociaal burgerschap aan het begin van de 21^e eeuw*. Van Gennep Amsterdam
- Moor, T de (2017). 'Belangrijker dan meten is impact benoemen', www.socialeinnovatiefabriek.be

Slotbeschouwing

Civil society: een fenomeen met toekomst

1. Markante keuzes

Het Netwerk Toekomstverkenningen en de Stichting Toekomstbeeld der Techniek hebben met de hier gepresenteerde studie drie markante keuzes gemaakt.

Allereerst blijkt een scherp besef dat men techniek niet beschouwt als abstract fenomeen maar zich voluit rekenschap wil geven van de interactie tussen techniek en samenleving. Daartoe heeft men in deze publicatie willen kijken hoe de samenleving zich mogelijk-kerwijs kan gaan ontwikkelen. Vandaaruit kan men dan nader bezien welke rol de techniek kan spelen binnen de samenleving.

Ten tweede heeft men hierbij niet willen kiezen voor een simplistisch techno- of socio-optimisme maar is geprobeerd de zon- en schaduwzijden gelijkelijk in beeld te krijgen. Niet utopisch of dystopisch dus, maar nuchter proberen te kijken welke kant het op kan gaan met de samenleving van 2035.

Nu hebben scenario's altijd maar een beperkte waarde – de geschiedenis ver-rast ons telkens weer. Maar wat scena-rio's doen, is dat ze ons sensitief maken voor mogelijke ontwikkelingen die we daarmee sneller kunnen herkennen als ze zich daadwerkelijk voordoen. Scena-rio's maken ons alert, waardoor we veel 'wakkerder', waakzamer in de tijd kun-nen staan.

De derde en meest markante keuze is die voor het begrip 'civil society' als kernbegrip. Op deze laatste keuze wil ik in deze slotbeschouwing ingaan. Op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat met de keuze voor de 'civil society' een oud, bijna oubollig concept van stal gehaald is. Maar schijn bedriegt. Hoe-wel de term 'societas civilis' al in een Middeleeuwse Latijnse vertaling van Aristoteles' 'koinonia politikè' (poli-tieke gemeenschap) voorkomt, is de term in de betekenis die we er nu, in de 21e eeuw, aan geven in feite nog maar enkele decennia oud.

2. Civil society: een onverwachte ontdekking

In de jaren '90 van de vorige eeuw waren diverse sociale wetenschappers op zoek naar een samenvattende term voor een verschijnsel dat men tot dan toe nauwelijks had onderzocht en dat immens groot bleek te zijn. Dat betrof collectieve initiatieven zoals verenigingen, stichtingen, associaties, coöperaties en initiatieven van burgers die men allemaal niet kon scharen onder 'staat' of 'markt'. Vandaar de veel gebruikte 'non'-aanduidingen: non-profit en non-gouvernementeel (NGO). Men sprak zelfs van het ontdekken van een 'lost continent' in onze maatschappelijke werkelijkheid. In de zoektocht naar een aanduiding hiervoor haalde men een oude term onder het stof vandaan die niet alleen in vergetelheid was geraakt maar die in vroegere tijden ook iets anders betekende. Toen ging het om een politieke gemeenschap als geheel, nu om een deel van de samenleving. In de NTV/STT-studie is dat overigens nog wel wat door elkaar blijven lopen.

De ontdekking van dit 'verloren continent' was geen toeval. De decennia daarvoor hadden geopolitiek gezien in het teken gestaan van de strijd tussen kapitalisme en communisme: de Koude Oorlog. Er leken twee grote 'systemen' te zijn die met elkaar vochten om de hegemonie in de samenleving: markt en staat.

Na de ineenstorting van het communisme ontdekte men hoe groot de betekenis van allerlei particulier ontstane organisaties en verbanden was geweest om het leven onder een totalitair bewind enigszins leefbaar houden. Het meest bekend was wel Charta 77, een niet officieel toegestaan, maar vitaal netwerk van schrijvers en intellectuelen dat een kritische rol vervulde in het communistische Tsjechië en zo tegelijk een teken van hoop was. Op de grens van private, clandestiene en publieke sfeer waren er allerlei van dergelijke activiteiten gaande die het leven enigszins leefbaar hielden. Met de kerken als de meest zichtbare spelers in deze categorie.

Maar geldt dit niet breder, zo vroegen sociaal wetenschappers zich af? Wordt niet de echte leefbaarheid van elke samenleving voor een belangrijk deel bepaald door de vitaliteit van deze 'tussensfeer' tussen staat en privé, of breder tussen staat, markt en private sfeer? Zo ontstond ineens ruimte om te kijken naar alles wat niet staat of markt was. En zo ontdekte men een immense rijkdom aan sociale structuren, formeel en informeel, die in veel samenlevingen aanwezig is. Daarbij bleek al snel dat deze ruimte in de ene samenleving rijker ontwikkeld is dan in de andere, en in de ene samenleving ruimhartiger toegestaan wordt door de autoriteiten dan in de andere. Ook de vrijwel vergeten politief-filosoof Alexis

de Tocqueville werd van de boekenplank gehaald omdat hij in zijn studies over Amerika in het begin van de 19^e (!) eeuw al volop aandacht gegeven had aan de ‘civil associations’ die voor hem het geheim vormden van het grote probleemoplossend vermogen in de Amerikaanse samenleving op ‘grass roots’-niveau. In feite was dit volgens hem het geheim achter het succes van de democratie in dat land. De term ‘civil society’ gebruikt De Tocqueville overigens niet letterlijk toen. Geen van de oude denkers doen dat (wellicht met uitzondering van Hegel, maar die schaarft onder ‘bürgerliche Gesellschaft’ ook de economie).

3. Een gedurfde these: civil society als geheim van een goede samenleving

Waarom ging men dit begrip gebruiken als aanduiding van wat we in Nederland het ‘maatschappelijk middenveld’ noemen? Omdat in dat oude begrip ‘societas civilis’ iets meeklonk dat men ontdekte – en wat in feite al in de oude non-gouvernementele en non-profit-initiatieven erkend had – dat het hier gaat om iets dat belangrijk is voor het goed functioneren van een samenleving. Als burgers actief betrokken zijn bij de inrichting van de samenleving, geeft dat een gevoel van autonomie en controle, een belangrijke indicator voor welbevinden. Ook leert men aan den lijve hoe moeilijk samenwerken met anderen soms kan zijn: het

kunnen overtuigen, of het verliezen van een stemming, en dan toch verder gaan met elkaar. Kortom, het samenleven met anderen, buiten de eigen familie, met hoogten en diepten.

Zo leert men ook dat mensen gezamenlijk een kracht kunnen ontwikkelen die zij individueel ontberen. Zo ging het begrip op twee niveaus functioneren: enerzijds als deel van de samenleving, ‘de civil society als middenveld’, dat als het goed functioneert en vitaal is misschien wel het geheim is van het goed functioneren van de samenleving als geheel. En anderzijds de ‘civil society als goede, menswaardige samenleving’. Dit was het verborgen geheim achter het toch kunnen functioneren van de samenleving in de Oostblok-dictaturen, van alle samenlevingen onder een kapitalistische marktregime.

De centrale these werd: het geheim van een civil society in brede zin – een goede menswaardige samenleving – is het goed functioneren van een civil society in engere zin – de burgerinitiatieven.

4. Civil society: een contradictie, een rapsodische kernomschrijving

Wat is dan een ‘civil society’ in beperkte zin? Waaruit bestaat zij? Als we de grote hoeveelheid definities bekijken die momenteel in de sociale wetenschappen hiervoor gebruikt worden

dan vallen de volgende elementen op:

- het gaat om initiatieven van burgers die niet door de overheid zijn geïnitieerd en ook niet met een commercieel oogmerk ontplooid worden
- de initiatieven beogen de samenleving op een bepaald concreet punt beter te maken dan die nu is; 'beter' kan betekenen: gezelliger/socialer, rechtvaardiger, of duurzamer
- de initiatieven worden genomen vanuit een besef dat er een gemis is dat niet door andere partijen vervuld wordt, niet door de overheid, en niet door de markt
- vaak is het een vrijwillig initiatief waarbij weliswaar een bepaalde mate van professionalisering kan optreden, maar ook dan is het oogmerk nooit de uitkering van winst
- het initiatief kan eenmalig zijn maar kan ook leiden tot langdurige reeksen van acties of vastere organisatievormen zoals verenigingen en stichtingen
- het handelingsrepertoire kan, al naar gelang de omstandigheden, zeer verschillend zijn: van ingezonden stukken in kranten of tweets en posts op social media, protestmarsen tegen een overheidsmaatregel, een boycot-actie tegen een vervuilend bedrijf, het bezoeken van eenzame ouderen, tot een sportvereniging, een buurtvereniging – overal waar burgers van mening zijn dat er 'iets' moet gebeuren.
- de inhoudelijke kant van waar burgers zich voor inzetten, wordt vaak

door een groot deel van de samenleving begrepen of gesteund ('goede doelen'), maar er zijn ook initiatieven die voor veel mensen moreel of politiek kwestieus zijn, en toch formeel gezien tot de civil society behoren (sommigen hebben daarvoor zelfs wel eens de term 'uncivil society' voor gebezigd)

Als bovengenoemde opsomming de centrale these van het (sociaal wetenschappelijke en sociaal theoretische) civil society-onderzoek samenvat, is een spannende vraag: zal een samenleving ooit een goede samenleving kunnen zijn zonder dit soort inzet van burgers?

En wat gebeurt er als deze inzet toch opdroogt? Neemt dan een alles-controllerende overheid het over, zoals De Tocqueville vreesde (hij sprak van 'soft despotism')? Of krijgt de markt het dan voor het zeggen? Met alle connotaties van dien zoals functionalisme, efficiëncydenken, instrumentalisme en winstmaximalisatie.

Of is ook een ander scenario denkbaar, namelijk dat allerlei initiatieven en inzichten die in de civil society ontwikkeld worden, juist hun invloed gaan uitoefenen in die sferen van overheid en markt? Kan er wellicht zelfs sprake zijn van wat de socioloog Paul Dekker met een diepzinnige woordspeling ooit noemde, de 'oplossing van de civil society' – een civil society die zichzelf

overbodig maakt ('oplost') doordat veel van de oplossingen die ze aandraagt overgenomen worden door bedrijven of door de overheid. Denk aan maatschappelijk verantwoord ondernemen. Allerlei milieumaatregelen van de overheid zijn nauwelijks denkbaar als er niet de voorafgaande druk van de milieubeweging was geweest.

Of blijft de civil society nodig, een ruimte waarbinnen burgers steeds opnieuw initiatieven kunnen nemen, soms als kritiek, soms als aanvulling op ontwikkelingen elders in de samenleving? Dan weer als tijdelijk noodverband, dan als een blijvende voorziening. Voedselbanken begonnen ooit als kritische aanvulling op een tekortschietende verzorgingsstaat, inmiddels zijn ze vrijwel permanent geworden.

5. Bedreigingen voor de civil society

Nu zou het zomaar kunnen zijn dat de civil society op weg zal blijken te zijn uit onze samenleving te verdwijnen. Hoe wenselijk sociaal theoretici het verschijnsel ook vinden, maar wensen maken nog geen realiteit. Het is denkbaar dat burgers geleidelijk passiever zullen worden, individualistischer, en zich meer en meer in de private sfeer zullen terugtrekken achter beeldschermen vanwaar ze hooguit als vanuit schuttersputjes boze tweets en trollen de wereld in sturen. Het is denkbaar dat ze meer en meer laffe consumenten worden, alleen maar bezig hun

individuele nut te maximaliseren en in onze beleviseconomie van kick naar kick te hopen. Het zou de ultieme illustratie zijn van het gevoel dat voormalig SCP-directeur Paul Schnabel zo treffend omschreef als 'met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'.

Ook is het denkbaar dat overheden zich gaan afsluiten voor burgers, gaan proberen om zoveel mogelijk de burgerruimte in te perken en zich in te graven in bureaucratisch-repressieve organen en procedures. Ook die tendens is soms al zichtbaar.

En het is denkbaar dat bedrijven zich hoe langer hoe exclusiever gaan richten op hun eigen winstgevendheid en 'aandeelhouderswaarde', lak hebben aan burgers/consumenten of zelfs actief proberen om burgers/klanten/consumenten op basis van hun gedragsdata subtiel te stimuleren, of te manipuleren'.

Het is niet moeilijk om langs deze lijnen een inktzwart scenario te bedenken, en er is geen garantie dat zulks geen realiteit zal worden. Van alles wat ik zojuist beschreef, zien we tekenen. De vraag is: zullen deze trends dominant worden?

6. Digitale vitaliteit van de civil society

Hoe denkbaar is dit zwarte scenario? We zien gelukkig ook heel andere tekenen, in Nederland en wereldwijd. Laat

ik aan de ‘systeemkant’ beginnen.

Bedrijven beseffen hoe langer hoe meer dat ze niet verder kunnen met hun volstrekt eenzijdige gerichtheid op kortetermijn-aandeelhouderswaarde, die vaak samengaat met een asymmetrische verhouding naar hun klanten – uitbuiting dus, financieel en materieel. Niet alleen het grootste investeringsfonds in de wereld, Black Rock, maar ook een aantal van de grootste bedrijven, zijn bezig zich te ontworstelen aan de financiële terreur van de aandeelhouders. Zal dit slagen? De agenda ligt er nu. Ook zijn bedrijven zich erg bewust geworden van de noodzaak een goede reputatie te hebben bij hun klanten en zo in de samenleving een bredere ‘license to operate’ te verwerven. Nu kan het zijn dat de bedrijven dit gaan realiseren middels rechtstreekse relaties met klanten, maar wanneer al die klanten geïsoleerde individuen zijn, zijn en blijven die machteloos. Pas als er gezamenlijke agendering van problemen plaatsvindt, minstens door middel van de publieke opinie, maar vaak aangejaagd door gezamenlijke platforms en zelfs onderzoekscollectieven (Bellingcat!), ontstaat er een machtspositie tegenover de bedrijven.

Iets soortgelijks is te zeggen over overheden. Deze hebben zich ontwikkeld tot formidabele bureaucratistische machten. Tegelijk zijn overheden, lokaal en landelijk, er op gebrand dichtbij de

burger te opereren. Er worden meepaatsessies en Grooo-conferenties belegd, en het SCP is in opdracht van de overheid voortdurend bezig ‘burgerperspectieven’ in kaart te brengen.

Plotseling zien we ook van alle kanten maatschappelijk protest, van ‘gele hesjes’ tot klimaat-scholieren, van boeren tot onderwijzend personeel. Het blijkt weer eens dat juist een netwerksamenleving tot snelle gezamenlijke actie kan komen. Het is inmiddels wel duidelijk dat de civil society in de toekomst in belangrijke mate een digitale realiteit zal zijn. De Arabische Lente – hoewel achteraf grotendeels mislukt – was ondenkbaar zonder de sociale media. Hetzelfde geldt nu voor de opstanden in Hongkong die overwegend via sociale media ontstaan, soms zonder duidelijk leiderschap. Hier zit een belangrijk inzicht: de digitechnologie heeft potentieel een immense maatschappelijke kracht – en bijvoorbeeld de Chinese overheid is zich daar zeer van bewust, en richt dus een immense controlemacht juist hierop.

Kortom: in een digitale netwerksamenleving kan zich een grote civil society-macht manifesteren.

7. Risico's van de digitalisering van de civil society

Deze nieuwe gestalte van de civil society met haar licht ontvlambare morele energie, heeft echter in vergelijking

met oudere vormen van de civil society een aantal grote risico's die deels samenhangen met de technologische biotoop waarin we met elkaar leven.

Een eerste risico is de *vluchtigheid* van deze nieuwe gestalte. In de digitale wereld is 'going viral' van cruciaal belang. Iets is pas iets als het zich als een virus over het net verspreidt. En dat wat zich niet verspreidt, is er niet. Tegelijk betekent dat ook dat een bepaald inzicht of een bepaalde beweging digitaal soms moeilijk beklijft. 'Going viral' is letterlijk alleen de registratie van een hausse, maar wat gebeurt er daarna?

Een tweede risico is de *selectiviteit*. Op welke gronden wordt welk thema ineens urgent? De klimaatthematiek komt nu met enorme kracht bovendrijven, maar een al decennialang immens probleem, de nog immer bestaande armoede in de wereld, lijkt weggezaakt. Talloze organisaties, klein en groot, waren bezig met ontwikkelingssamenwerking, armoedebestrijding, en noodhulp. Dit is grotendeels uit het zicht geraakt nu.

Een derde risico is de *vrijblijvendheid* die zelfs aan schijnheiligheid kan grenzen. Digitale actie kan in het eigen leven gemakkelijk zonder gevolgen blijven. Men is blij het goede standpunt ingenomen te hebben en dat aan de wereld te hebben laten weten. Maar dat dit ook consequenties heeft voor het

eigen leven, wordt daarbij makkelijk vergeten.

Kortom: wil een civil society enigszins als een duurzame ruimte in stand blijven, dan zullen we met elkaar een goede verhouding tussen 'online' en 'offline' moeten vinden. We zullen moeten herontdekken dat we terwijl we achter onze schermen zitten te 'liken' en 'disliken' ook tegelijkertijd buurtbewoner zijn. Dat we als digitaal mens ook zelf concrete lichamelijke keuzes maken: over ons eten, over onze mobiliteit (de luchtvaart), over onze energie. Digitale verontwaardiging is hol als we onze eigen burens niet zien staan in tijden van ziekte, of ons eigen gedrag niet aanpassen aan onze makkelijk gegeven 'dislike' over het milieu.

Digitale compassie of digitale verontwaardiging kan niet zonder concrete en lokale, belichaming. Dat was de kracht van de 'oude' civil society: vaak ver buiten het zicht van de media, buiten het zicht van de politiek ook, organiseerden mensen met elkaar iets om een probleem aan te pakken, of het leven voor elkaar een beetje beter, een beetje mooier te maken. Een lotgenotengroep, een mensenrechtengroep, een bridgeclub, tot zelfs coöperatieve banken en woningcorporaties.

Een klein voorbeeld van een nieuwe relatie tussen online en offline zijn de zogenaamde stadsdorpen. In

Amsterdam zijn in een aantal wijken digitale platforms opgezet waarop mensen in die wijk zich kunnen inschrijven. Daarbinnen kan men elkaar dan makkelijk vinden. Een oudere stelt een vraag over een lekkende kraan, een handige buurtgenoot komt in antwoord daarop even langs om te kijken of er iets aan te doen is. Of een 65+'er heeft zin om met een aantal mensen komende zondag een wandeling te maken in het Amsterdamse Bos. Ze stelt de vraag wie er zin heeft mee te gaan en vijftien buurtbewoners geven zich op – een spontaan georganiseerd uitje. Of de vraag 'wie kan mij even naar het ziekenhuis rijden volgende week waar ik voor controle heen moet'.

Offline zien we ook de herontdekking van de oude organisatievorm, de coöperatie. Inmiddels kent Nederland honderden kleine energie-coöperaties die gezamenlijk zonnepanelen inkopen en beheren.

8. De verbeelding en de taal van de civil society

Er is één woord dat in veel discussies en studies over de civil society opvallend ontbreekt, terwijl dit empirisch wel van groot belang is – in ieder geval voor het begrijpen van de 'oude' civil society – en dat is het begrip 'spiritualiteit'. Het is bekend dat actieve kerkleden oververtegenwoordigd zijn in de 'civil society', en substantieel meer tijd besteden aan vrijwilligerswerk dan niet-kerkleden,

net zoals ze substantieel meer geld aan goede doelen geven. Waarom is dat en waarom is er zo weinig aandacht voor wat dit te betekenen heeft?

Dat dit geen toeval is, bewijst al het werk van De Tocqueville begin 19^e eeuw tot en met hedendaags onderzoek in de VS: religie is een belangrijke voor-speller van vrijwilligerswerk. Wat gaat de razendsnelle secularisatie in Nederland hiervoor betekenen?

Sociaal wetenschappers zijn het er niet over eens of we hier moeten spreken van een netwerk-effect of van een houdings-effect. Kerkelijke mensen doen meer vrijwilligerswerk omdat ze makkelijker gevraagd worden door anderen (netwerk). Of horen ze verhalen over naastenliefde en kweken ze zo een bepaalde houding bij zichzelf en bij elkaar? Het lijkt me dat hier geen tegenstelling ligt: men zit in een netwerk waarin een bepaalde houding wordt gestimuleerd. Waarin verhalen verteld worden over bijvoorbeeld de 'barmhartige Samaritaan' en waarin vol verbeeldingskracht de hoop op een betere wereld wordt geoefend: 'I have a dream...'.¹

Dat brengt ons op de vraag of er alternatieve 'oefenplaatsen' zijn voor actief burgerschap. Vaak wordt daarbij naar het onderwijs gekeken en dat is bijna onvermijdelijk. Laat leerlingen via maatschappelijke stages en

‘community service’ ervaren dat zij het vermogen hebben concreet bij te dragen aan de kwaliteit van leven van anderen.

Maar even belangrijk is een ‘maatschappelijk discours’, een taal waarin we onszelf en elkaar leren zien als wat we werkelijk zijn: geen soevereine, afgesloten, zelfzuchtige ‘ikken’ maar mensen die altijd – soms meer en soms minder – op anderen aangevoelen zijn, hulpbehoevend en tegelijk ook in staat tot hulp aan anderen, interdependent, coöperatie-behoefstig, kwetsbaar en krachtig (in vaak wisselende mix). Een civil society vooronderstelt een civil society-mensbeeld, een civil society-taal, een civil society verbeeldingskracht (de wereld, deze buurt, dit gezin), en wellicht zelfs een civil society-spiritualiteit. Veel jongeren zijn juist nu bezig met woorden als ‘purpose’ en ‘betekenis’ – ze zijn aan de materiële platheid voorbij.

9. Kunnen we zonder het begrip, zonder de realiteit van de civil society?

Kunnen we het begrip ‘civil society’ missen? Geen begrip is onmisbaar, maar kunnen we de zaak waar het voor staat missen? We kunnen ook spreken van ‘actief burgerschap’ en dat zou prima zijn. Niemand die een bepaald initiatief neemt, doet dat speciaal om de ‘civil society’ te bevorderen. De civil society is nooit een doelstelling op zich. Maar als theoretisch begrip blijft het van belang.

Het voordeel van het begrip civil society is tweërlei. Ten eerste geeft het, veel sterker dan ‘actief burgerschap’, een institutionele ruimte aan, ook al bevindt die zich vaak tussen de ‘grote’ instituties in. Een politiek orgaan kan zeggen dat het belangrijk is om bij een bepaalde kwestie de ‘civil society’ te betrekken, en dan bedoelt men meestal de organisaties en netwerken die een zeker bestand hebben en daarmee vaak informatie kunnen geven die anders niet beschikbaar is.

Ten tweede geeft het begrip juist ook aan burgers de suggestie dat ze een groot handelingsbereik hebben, en daarmee zelfs een duurzame, institutionele gestaltekunnen bewerkstelligen. Je ziet armoede in je buurt, je gaat met winkels praten, ziet overschotten, weet een hokje te vinden waar je gebruik van kunt maken – en plots is de eerste voedselbank opgericht en kunnen er nog veel volgen.

In het burgerschapsonderwijs komt veel informatie aan de orde die men onder de ‘civil society’ kan schikken. Maar ‘civil society’-onderwijs zal breder moeten zijn. Het zal aan de orde moeten stellen dat je als burger altijd, rond allerlei thema’s, andere burgers kunt opzoeken en je samen sterk kunt maken. En dat niet alleen als je verontwaardigd vindt dat de overheid tekort schiet, of als je boos bent over wat een bedrijf doet, maar ook omdat je ineens

ziet dat maatschappelijke actie iets kan organiseren, een min of meer duurzaam verband. Dat komt in het burgerschapsonderwijs nauwelijks aan de orde.

Als ik pleit voor het begrip ‘civil society’ zie ik dat niet tegenover allerlei andere begrippen staan (zoals burgerschap). Ik pleit niet voor een óf-óf, integendeel. Ik zie actief burgerschap als de aanduiding van hoe burgers een structurele ruimte kunnen vullen, een ruimte die er echter

eerst moet zijn en die zo nodig voortdurend bevochten moet worden. We zien aan het vreselijke experiment van totalitaire staten hoe makkelijk men die ruimte kan ontkennen en ontmantelen. Met het begrip ‘civil society’ in de hand kunnen we principieel tegen staten – en tegen commerciële actoren – zeggen dat zij niet de enige publieke spelers zijn in de samenleving. Dat waren ze niet, dat zijn ze niet, dat zullen we ook in 2035 niet zijn.

SAMENVATTING

POSITIEVE ONTWIKKELINGEN EN ZORGPUNTEN

We geven hieronder een overzicht van tien ontwikkelingen en verwachtingen die tot optimisme over de toekomst kunnen leiden en vervolgens tien zorgpunten. De punten zijn gebaseerd op de scenario's uit hoofdstuk 9 en de literatuurverkenning.

Tien positieve punten en verwachtingen

1. De organisatiegraad in Nederland is hoog. Een grote groep burgers is actief en sociaal betrokken. De deelname aan vrijwilligerswerk in ons land is vergeleken met omliggende landen hoog en stabiel. Tevens is er veel zelfredzaamheid. Met de veelheid aan sociale contacten en aan kleinschalige verbanden is de burger sociaal gezien beter af dan lange tijd werd aangenomen. Individualisering heeft een andere betekenis gekregen.
2. Zelfonderzoek is typerend voor de postmoderne cultuur en vooral jongeren zijn veel met hun ontwikkeling bezig. De komst van de netwerkmaatschappij biedt vele mogelijkheden voor ontplooiing. Met flexibele instituties en omgangsvormen zal er meer ruimte zijn voor talent. De verwachting daarbij is dat er een einde komt aan de diplomamaatschappij met de scheiding tussen algemene cognitieve vorming en de ontwikkeling van beroepsvaardigheden. Het is tijd voor meervoudige intelligentie en voor meervoudig talent. Er zal nagedacht worden over de waarde van menselijke arbeid ten opzichte van kunstmatige intelligentie. Emotionele en sociale waarden worden waardevoller. Vrouwen hebben mannen ingehaald in het onderwijs en komen inmiddels ook hoog op de carrière ladder. Die lijn zal zich met de feminisering van het wereldbeeld nog voortzetten.

3. Een optimistische verwachting is dat etnische diversiteit en geloofsverschillen in de toekomst minder belangrijk zullen worden. In een cultuur die veelvormig wordt, zullen groepen en personen een meervoudige identiteit hebben. Dat geeft minder kans op stereotypering van groepen en biedt perspectief op onderlinge tolerantie. Vanwege onze traditie van tolerantie en overleg is er vertrouwen dat tegenstellingen in de maatschappij overbrugd kunnen worden.
4. De sociale media zullen uitgroeien tot volwaardige kennismedia, ze worden de ultieme voedingsbron voor de 'wisdom of crowds'. Kennis wordt voor iedereen toegankelijk en draagt daarmee bij aan een egalitaire maatschappij. De ontwikkeling van sociale media, van netwerken, en discussiegroepen is beloftevol voor discussies over de ontwikkelingen in de samenleving. De traditionele media zullen zich uitgedaagd voelen om deze discussies te volgen.
5. Er is een nieuwe visie op economie in de maak. De maatschappelijke context wordt hierin sterker benadrukt en de economie komt meer in het verlengde van de civil society te liggen. De verwachting is dat de werkgelegenheid in de toekomst grotendeels in stand zal blijven. Een afname in de beroepsbevolking als gevolg van demografie kan gecompenseerd door sociale innovatie, door 'slimmer' te werken en door benutting van technologie. De toekomst is aan kleine bedrijven die voortvarend gebruik weten te maken van de grote pool aan informatie.
6. Er zijn denkbeelden over een andere economische ordening. Klimaatbeheersing zal via de weg van geleidelijke gedragsverandering tot stand komen, bijvoorbeeld met een circulaire economie die zo efficiënt mogelijk omgaat met (her)gebruik van materialen. Het zal versterking van publieke instituties vergen en van burgers om tot een geleidelijke aanpassing over te gaan van hun consumptiepatroon en lifestyle. Dit komt onder meer tot uiting in sociale bewegingen rond klimaat en milieu. Het accent van productie wordt verlegd naar lokaal produceren, naar meer kleinschaligheid, en een maatschappij die minder gericht is op materiële behoeften.
7. Politieke partijen zullen zich gaan ontwikkelen tot netwerken of zich omvormen tot 'bewegingen' om dichter bij de burger te komen. Zij zullen meer inspelen op maatschappelijk initiatief en burgermacht. Wellicht ontstaat er een netwerkdemocratie: een samenspel van politieke democratie met maatschappelijke democratie.
8. Binnen het openbaar bestuur ontstaan nieuwe visies op de rol van de overheid met andere sturingsconcepten. De verhouding tussen lokaal bestuur en overheid zal veranderen met meer taakstellingen op lokaal niveau. Tegelijkertijd is de verwachting dat de EU als apart bestuurlijk niveau in betekenis zal

toenemen. Er zal meer sturing plaatsvinden via maatschappelijke akkoorden. Naast lokale overheden komen hierbij maatschappelijke actoren in beeld. Soms is de Rijksoverheid hierin leidend, soms alleen faciliterend. De verwachting is dat de overheid bij belangrijke, complexe vraagstukken politieke samenwerking weet te creëren met maatschappelijke actoren en het bedrijfsleven. Als geheel verwachten wij een herwaardering van de rol van de overheid. ICT en digitalisering bieden daarbij mogelijkheden om het sturend vermogen te versterken.

9. Binnen de EU zal er in de toekomst meer ruimte zijn voor variatie. Dat zal verschillende vormen van samenwerking tussen de lidstaten kunnen opleveren. Deskundigen verwachten een multilevel aanpak, waarbij het Europese, het nationale en het regionale beleidsniveau elk hun eigen rol spelen met daartussen verschillende vormen van interactie. De problemen op het vlak van economie, ecologie, energie, en migratie zijn zodanig dat het tal van landen zal noodzaken tot pragmatische samenwerking. We verwachten 'transnationaliteit' als kenmerk van de toekomstige civil society. Deelnemen aan de internationale gemeenschap wordt dan even belangrijk als nationale identiteit. Er is geen tegenstrijdigheid daartussen, de elementen versterken elkaar. Bij jongeren verwachten we een versterking in internationale oriëntatie.
10. Wat de invloed van datatechnologie betreft zal het uniformeringsdenken, waarbij de menselijke maat ondergeschikt was aan systeemdenken, mogelijk evolueren tot diversiteitsdenken. We worden slimmer en de toename van ICT-mogelijkheden zal tot een steeds sterkere burgeremancipatie leiden. Voor de toekomst gaan we uit van een sturingsparadigma dat het accent legt bij de civil society. Waar voorheen de systeemwereld van overheid en markt domineerden, komt het primaat nu te liggen bij de burger. Dat geeft ruimte voor diversiteit en de 'menselijke factor' binnen de organisaties van overheid en bedrijfsleven. Het past bij de ontwikkelingen van de toekomstige netwerksamenleving. Dat zal geen 'onbeholpen samenleving' zijn. In 2035 kunnen we vermoedelijk spreken van een burgermaatschappij die 'smart' en sociaal innovatief is.

Tien zorgpunten en bronnen van spanning

1. De noodzaak tot efficiency bij organisaties zal door een krimpende beroepsbevolking toenemen. Veel burgers zullen daardoor tempodruk blijven ervaren. Bij een toenemende zorgvraag zijn er tekorten in adequate hulpverlening. Ook in het onderwijs en bij tal van dienstverlenende instanties heeft men te kampen met te weinig ondersteuning en deskundige staf. Technologie en ICT-systemen kunnen maar in beperkte mate de tekorten opvangen. Hoewel burgers

tot veel zelfredzaamheid in staat zijn, lopen we in de maatschappij die steeds gecompliceerder wordt tegen grenzen aan van wat burgers zelf kunnen doen. Veel vrijwilligerswerk en mantelzorg werd voorheen verricht door ouderen, maar die komen inmiddels zelf in een fase van afhankelijkheid. Tegelijkertijd wil men de jongere generatie niet te veel gaan belasten met de zorg voor ouderen.

2. De betekenis van de civil society op het collectieve niveau neemt af. In samenhang hiermee is er een beperkte verwachting van de burger ten aanzien van politiek en overheid. In lokale situaties van buurt en wijk gaat men bij voorkeur zelf aan de slag. Met behulp van ICT ligt het zelf organiserend vermogen hoog, maar de spanningsboog is doorgaans kort. Er is een groot vertrouwen in de technologie met het gevolg dat er soms te weinig oog is voor oplossingen in de sociale sfeer. Als geheel is er zorg over de continuïteit van aanpak van problemen en wordt gevreesd dat de samenleving met haar vele kleinschalige verbanden makkelijk beïnvloedbaar zal zijn door commercie, politieke groeperingen, ‘trollen’ op internet.
3. Verschillende maatschappelijke scheidslijnen kunnen in scherpere toonemen. Behalve de etnische en religieuze verschillen, zal er bij groepen burgers onvrede ontstaan door de onmacht van instanties om in voldoende mate te voorzien in de zorgvraag, in speciaal onderwijs, en in huisvesting etc. Het ongenoegen en de tegenstellingen worden versterkt door eigen politieke vertegenwoordigingen op vooral lokaal niveau en door eigen sociale media. Voor een deel zal de discussie gaan over de rangorde van groepen bij verdelingsvraagstukken, maar ook de bredere sociaal-culturele setting is in het geding: bijvoorbeeld ten aanzien van aspecten die met identiteit van doen hebben, de inrichting van onderwijs voor de eigen groep, gebruik van publieke ruimten en de programmering van openbare media.
Bij de groei van tegenstellingen in de samenleving zullen groepen zich meer naar binnen gaan keren, waardoor participatie in een bredere context dan de eigen peer group afneemt. De samenleving dreigt hierdoor steeds meer samenhang en gemeenschapszin te verliezen.
4. In de publieke opinievorming nemen de sociale media de positie van de traditionele media, zoals pers, publieke omroep, over. Met de verschillende sociale media en discussieforums is de verwachting dat er meer publiek debat ontstaat, maar de vluchtigheid van deze media kan leiden tot verminderde reflectie en minder vermogen om naar elkaar te luisteren. De uniformerende werking op de samenleving zoals de traditionele pers die had, zal plaatsmaken voor het effect van de sociale media die zich langs de scheidslijnen van maatschappelijke controversen begeven.

5. De dynamiek en snel veranderende functies op de arbeidsmarkt vergen veel persoonlijk en sociaal kapitaal om je steeds te kunnen aanpassen. Bovendien zullen werknemers vanwege de omvang van tijdelijke aanstellingen minder ingebed zijn in de sociale organisatie van het bedrijf. De toename van flexkrachten zal tot grote druk leiden op het basisstelsel van sociale zekerheden. Door ICT vervaagt de scheiding tussen werk en privé. Deze ontwikkelingen verhogen de druk op burgers en leiden ertoe dat we minder tijd hebben voor elkaar, met het risico van afnemende sociale cohesie.
6. Kapitaal en arbeid komen verder van elkaar af te staan en dat heeft invloed op sociale verhoudingen in de maatschappij. Kapitaal wordt vooral geïnvesteerd in overname van bedrijven in plaats van in innovatie. Vitale onderdelen van onze infrastructuur, als energie, vervoer, zorg zijn in private handen. Het monetaire stelsel wordt grotendeels beheerst door private partijen buiten de publieke sector. Op die ontwikkeling heeft de nationale overheid nauwelijks invloed.
7. De klimaatverandering noodzaakt tot tal van transformaties. Er kan hierdoor een tweedeling ontstaan tussen degenen die voorop kunnen lopen met investeringen in voorzieningen en in aanpassing van leefgewoonten en degenen – vooral ouderen – die hierbij achterop raken. Door de strijd tussen klimaatactivisten en klimaatsceptici zal er minder draagvlak in de samenleving zijn voor milieumaatregelen en klimaatbeleid.
8. De positie van politieke partijen kalft verder af en veel burgers zijn geneigd om meer betekenis toe te kennen aan alternatieve vormen van democratie en inspraak, bijvoorbeeld in de directe lokale omgeving. Ook bestaat de kans dat zij meer prijs stellen op economische zekerheden dan democratische verworvenheden. Dat kan ertoe leiden dat instanties van de overheid een mandaat verkrijgen om op verschillende beleidsterreinen orde op zaken te stellen. Deze instanties zullen trachten om macht naar zich toe te trekken. Vanwege de marginale rol van politieke partijen en de betekenisafname van de representatieve democratie ontstaat er in de samenleving een vacuüm rond de bepaling van wat algemeen belang is. Omdat de collectieve kracht van de civil society in betekenis afneemt wordt het moeilijk om bij burgers engagement te verwerven voor ‘hogere’ belangen.
9. Het sociaal en economisch verkeer zal steeds meer worden beheerd door digitale platforms. De financiële sector en technologiebedrijven hebben zich al verenigd in verschillend ‘fintech’-constructies waar de overheid geen greep op heeft. Er zijn op iedere domein monopolies die de samenleving beheersen. Educatieve uitgeverijen die lesmethoden in het onderwijs bepalen, de farmacie

die het gebruik van geneesmiddelen beïnvloedt, op het gebied van zaden zijn er twee bedrijven die wereldwijd akker- en tuinbouw beheersen. Ondanks het mandaat waarover sommige overheidsinstanties wellicht kunnen beschikken, zullen zij deze ontwikkeling nauwelijks kunnen keren.

10. Bij de komst van de netwerksamenleving zullen pragmatische opvattingen overheersen. Men kijkt de ontwikkelingen op het aspect van persoonlijk nut en niet op intrinsieke waarde voor de samenleving. De civil society wordt onderdeel van een bredere trend van burgers die hun eigen 'sociale omgeving' opbouwen. Naarmate de zelfontplooiing van de individuele burger belangrijker wordt, zal de civil society het karakter verliezen van een maatschappelijke kracht die voor collectieve doelen gemobiliseerd kan worden.

BIJLAGEN

Dankwoord

Behalve tal van NTV-leden hebben verschillende deskundigen op het gebied van wetenschap, bestuur en economie met ons mee willen denken over de toekomst van de samenleving. Dat zijn econoom en filosoof, prof. Govert Buijs (VU) met wie we van gedachten hebben kunnen wisselen over de betekenis van het concept civil society; Frank van der Duyn Schouten, decaan van de School of Economics, EUR; Rien Fraanje, secretaris-directeur van de Raad voor het Openbaar Bestuur; Daan Rijsenbrij, IT-architect ; Monika Sie Dhian Ho, directeur van het Internationaal Instituut Clingendael; Addie Schulte, historicus en journalist en Martijn van der Steen, hoogleraar-directeur van de NSOB. We zijn hen veel dank verschuldigd voor hun suggesties en de notities en publicaties die we van hen ontvingen.

Met prof. Paul Dekker van het Sociaal en Cultureel Planbureau bespraken wij de eerste opzet van deze verkenning. Van zijn commentaar op de eindversie van dit rapport hebben wij dankbaar gebruik gemaakt.

Bijzonder veel dank gaat uit naar Paul Jansen Schoonhoven, die vanaf het begin bij dit project betrokken was en de stimulerende factor vormde om dit project door te zetten als er soms twijfels waren. Daarnaast heeft Hans Nieuwenhuis veel voor deze publicatie betekent door concepten grondig door te nemen en van commentaar te voorzien. Addie Schulte was bereid om vanuit een journalistieke blik naar concepten te bekijken.

Nuttig was de rondgang langs de wetenschappelijke bureaus van politieke partijen, het CDA-WI, de Teldersstichting (VVD) en de Wiardi Beckmanstichting (PvdA). Het waren boeiende discussies die tal van literatuursuggesties opleverden.

Annette Potting van het STT bedanken wij voor de zeer consciëntieuze wijze waarop zij de teksten heeft nagekeken.

Verder willen we Patrick van der Duin, directeur van het STT en voorzitter van het NTV, bedanken voor zijn steun aan dit project en voor het uitbrengen van deze publicatie. Voor de doorgaans op techniek georiënteerde STT (onlangs werd het 50-jarig bestaan gevierd), verdient het zeker vermelding dat men aan dit maatschappelijke en politieke thema aandacht heeft willen schenken.

Tot slot drie mensen die in het bijzonder een bijdrage hebben geleverd aan dit boek.

In de eerste plaats Joop de Vries, zonder wiens enorme inspanning de scenario's over de toekomst van de civil society er niet zouden zijn. In de tweede plaats René Cuperus, die ondanks zijn twijfels over het begrip civil society bereid was de proloog te schrijven en als laatste Govert Buijs met wie we een inspirerend gesprek voerden over de toekomst van de civil society en die het boek van de slotbeschouwing heeft voorzien.

Hans Nijeboer.

Reacties kunnen toegestuurd worden naar ntv@stt.nl of wergroepcivilsociety@gmail.com

Literatuur, voor zover niet genoemd

- Brink, G van den (red) 2018. *Waartoe is Nederland op aarde?* Boom
- Buijs, G (2014); *De eeuw van de burger*. Groen van Prinstererlezing 2014
- Dekker, P (2002). *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. SCP
- Frederik, J, R Bregman (2016). *Waarom vuilnismannen meer verdienen dan bankiers*. In: *De Correspondent* 2016
- Habermas, J (1989). *The structural transformation of the public sphere*. MIT Press
- Holslag, J (2014). *Bouwplan. De heruitvinding van de samenleving*. Serie essays in: *de Volkskrant*
- Kennedy, J (2012). *Civil Society, weleer en nu*. Maatschappij tot het nut van het algemeen Rotterdam
- Movisie (2008). *Een bloeiende civil society. Denken buiten de grenzen van prestatievelen*. Kennis en advies voor maatschappelijke ontwikkeling
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2013). *Terugtrekken is vooruitzien, maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*
- Reus, L (2014). *Van verzorgingsstaat-professional naar civil society-professional*. Masterscriptie public management, Universiteit Utrecht
- Stichting Synthesis (2005). *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society*
- Stokkom, B van (2012). *Geestelijk engagement van Nederlanders, boeksignalement* *Beleid en Maatschappij*
- WRR (2017). *De val van de middenklasse?* Samenvatting Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer, 2017

Geraadpleegde personen

- Thomas Corver, economist en process architect
- Pieter Jan Dijkman, directeur CDA-WI (wetenschappelijk instituut CDA)
- Paul Dekker, hoogleraar Civil Society, Universiteit Tilburg, programmaleider Waarden en Zingeving, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
- Jan Dirven, independant consultant Public Policy Profession
- Frank van der Duyn Schouten, dekaan School of Economics, EUR
- Rien Fraanje, secretaris-directeur Raad voor het Openbaar Bestuur
- Bas ter Haar, Instituut Clingendael
- Joep de Hart, SCP
- Cock Hazeu, Bureau voor Institutioneel-Economisch Onderzoek en Advies, voormalig projectcoördinator WRR

Paul Jansen Schoonhoven, socioloog en senior adviseur ROI, Dutch Institute of public administration

Hanco Jürgens, historicus en onderzoeker bij het Duitsland Instituut, U.v.A

Max Kommer, Wiardi Beckmanstichting (wetenschappelijk instituut PvdA)

Wouter Mensink, SCP

Ferdinand Mertens, adviseur toezicht, voormalig hoogleraar EUR en TU Delft

Jan Nekkers, directeur Future Consult

Hans Nieuwenhuis, voormalig directeur DTO, Ministerie van Defensie en ICT-specialist

Daan Rijsenbrij, IT-architect en voormalig hoogleraar VU en Radboud Universiteit

Marianne Spangenberg, voormalig directeur MKB-Shell

Patrick van Schie, directeur Teldersstichting (wetenschappelijk instituut VVD)

Addie Schulte historicus en voormalig journalist van het Parool

Monika Sie Dhian Ho, directeur Instituut Clingendael

Martijn van der Steen, directeur Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, hoogleraar Strategie en Toekomst, EUR

Bernard Verlaan, Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Auteurs

Hans Nijeboer

Wetenschappelijk medewerker Politicologie, VU, Methodologie en Wetenschapsleer, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden.

Andere voormalige functies:

- Hoofd Onderzoeksprogramma omgevingsverkenningen, Ministerie OC&W,
- Vereniging van Hogescholen (strategisch beleid)
- Hoofd Onderwijs en Strategie, Hogeschool Rotterdam
- Hoofd Onderwijs en Wetenschappen, Radboud Universiteit
- Directeur Instituut Beleid en Management Gezondheidszorg, Erasmus Universiteit
- Adviseur Hogeschool Inholland.

René Cuperus (proloog)

- Politieke- en Cultuurgeschiedenis, Culturele Antropologie, RU Groningen
- Voormalig wetenschappelijk medewerker Wiardi Beckman Stichting, hoofdredacteur *Socialisme & Democratie*
- Scholar in Residence, Ministerie van Buitenlandse Zaken
- Gastonderzoeker Duitslandinstituut, UvA
- Senior associate fellow, International Instituut Clingendael

- Ex-columnist van *de Volkskrant*, blog voor *Social Europe Journal* gelieerd aan London School of Economics
- Verschillende publicaties over politieke ontwikkelingen, Europa, toekomst

Govert Buijs (slotbeschouwing)

- Politicologie, filosofie en theologie
- Goldschmeding leerstoel 'Economie in relatie tot civil society', VU
- Bijzonder hoogleraar Politieke filosofie en levensbeschouwing, Faculteit Wijsbegeerte, VU
- Docent Filosofie van de economie, Faculteit Economische Wetenschappen, VU

Joop de Vries (inbreng scenario's)

- Studie en promotie Scheikunde Radboud Universiteit

Voormalige Functies:

- Shell London, Hoofd Afdeling Wereldscenario's
- International Research Institute on Social Change, Parijs,
- Instituut Sociovision, Heidelberg. O.a. onderzoek 'Sinus Milieus' en verantwoordelijk voor de 'Futures'-projecten.

Over Stichting Toekomstbeeld der Techniek

De Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT) is in 1968 opgericht door het Koninklijk Instituut Van Ingenieurs (KIVI). STT is een onafhankelijke stichting die gefinancierd wordt uit bijdragen van overheid en bedrijfsleven. STT voert brede toekomstverkenningen uit op het snijvlak van technologie en samenleving die domeinoverstijgend en interdisciplinair zijn. Het Algemeen Bestuur (AB) van STT bestaat uit topmensen uit de overheid, het bedrijfsleven, de onderzoekswereld en uit maatschappelijke organisaties. Het AB denkt mee over de STT-programmering, is betrokken bij verkenningen en vormt een belangrijke denktank waarbinnen de bestuursleden praten over toekomstige technologische ontwikkelingen en innovatie.

Daarnaast ontplooit de STT Academy diverse activiteiten, zoals het co-financieren van bijzondere leerstoelen, methodiekontwikkeling, en het beheer van het Netwerk Toekomstverkenningen en Young STT. Deze laatste bestaat uit *young high potentials* uit de deelnemende organisaties.

Informatie over STT, haar activiteiten en haar producten is te vinden op www.stt.nl.

Eerder verschenen publicaties STT

STT91 Nationale Toekomstmonitor. Hoe kijken Nederlanders naar technologie en de toekomst?, Patrick van der Duin, Dhoya Sniijders, Paul Lodder, 2019

STT90 Bioprinters, grondstof-rotondes en brainternet? Hoe wij produceren, consumeren en herverdelen in 2050, Silke den Hartog - de Wilde, 2019

STT89 Veiligheid in de toekomst, Carlijn Naber, 2018

STT88 Het eeuwige leren. Over leren, technologie en de toekomst, Dhoya Sniijders, 2018

STT87 En toen ging het licht aan...; Transitie naar een emissievrij energiesysteem, Soledad van Eijk. 2017

STT86 Data is macht. Over Big Data en de toekomst, Dhoya Sniijders, 2017

STT85 Wie wij worden. Toekomstbeelden van mensen in 2050, Ellen Willemse, 2016

Veel mensen maken zich zorgen over de toekomst. We verkeren in een overgangsfase naar een ander samenlevingsmodel met andere vormen van communicatie, democratie en economische ontwikkeling.

Het Netwerk Toekomstverkenningen van de Stichting Toekomstbeeld der Techniek heeft onderzocht wat de klemmende vraagstukken van deze tijd zijn. Om die te kunnen beoordelen op hun toekomstige betekenis zijn ze bekeken vanuit het concept van de 'Civil Society'. De verwachting is dat in de 21^e eeuw niet de markt of de staat onze toekomst zullen bepalen, maar de burgers zelf. Doordat burgers dankzij nieuwe informatie- en communicatietechnologie beschikken over betere informatie en meer kennis zal er meer maatschappelijke zelfsturing komen. In 2035 zullen we misschien wel spreken van een samenleving die *smart* en sociaal innovatief is. Maar zal dat ook werkelijkheid worden? Of zal onze maatschappij in een andere richting evolueren?

Mede op basis van gesprekken met burgers zijn drie scenario's opgesteld: een economische civil society; een scenario met bezinning op burgerschap in een heterogene samenleving; en een digitale netwerksamenleving. In alle drie scenario's zien we een grote maatschappelijke druk om te veranderen vanwege nieuwe manieren van werken en samenleven. De klimaatverandering zwengelt dat extra aan.

Deze publicatie pleit daarom voor een sterke civil society om aan die veranderingen vorm te geven. Want noch de overheid, de politiek, of de markt zullen daartoe zelf voldoende in staat zijn.

Stichting
Toekomstbeeld
der Techniek

NTV
Netwerk Toekomstverkenningen